

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

ЛОЗИНСЬКА СВІТЛАНА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 94 (37:36) “01/03”

**ПРИКОРДОННА ПОЛІТИКА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (I-III СТ. Н.Е.)**

Спеціальність 20.02.22 — військова історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник —
кандидат історичних наук, доцент
Бандровський Олександр Генріхович

Львів — 2010

ЗМІСТ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ..	10
1.1. Характеристика джерел	10
1.2. Історіографія проблеми	25
РОЗДІЛ 2. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОРДОНАХ В I ст. н.е.	41

2.1. Просування римлян в райони Карпато-Дунайських земель в добу правління Юліїв-Клавдіїв	41
2.2. Військово-політичні стосунки Риму з варварами на східних кордонах	65
2.3. Військові з'єднання та їх роль в східноєвропейській прикордонній політиці	86
РОЗДІЛ 3. ДУНАЙСЬКИЙ КОРДОН У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РИМУ I-II ст. н.е.	109
3.1. Становлення Дунайського кордону і його роль у відносинах з варварськими племенами	109
3.2. Паннонський лімес, його статус і завдання	128
3.3. Завоювання Дакії та розбудова дакійського лімесу	137
РОЗДІЛ 4. ЗМІНА ХАРАКТЕРУ ПРИКОРДОННОЇ ПОЛІТИКИ У СЕРЕДИНІ II-III ст. н.е.	148
4.1. Лімеси дунайських провінцій і зовнішня політика Риму	148
4.2. Перехід Риму до політики “стримування” на східноєвропейських кордонах	172
ВИСНОВКИ	182
ДОДАТКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВДИ – Вестник Древней Истори (Москва), видання Інституту всесвітньої історії Академії наук СРСР, з 1992 р. Інституту всесвітньої історії Російської Академії наук. Журнал засновано у 1937 р., жорічно виходить по чотири номери (у 1937 та 1941 рр. вийшло по одному номеру, в 1942-1945 рр. журнал не видавався).

К. – Київ.

М. – Москва.

СПб. – Санкт-Петербург.

Х. – Харків.

App. – Аппіан Олександрійський (Appianus Alexandrinus).

Aur. Vict. – Аврелій Віктор Секст (Aurelius Victor Sextus).

Caes. – Цезар Гай Юлій (Caesar Gajus Julius).

Cicero. – Ціцерон (Cicero Marcus Tullius).

СІЛ – Звід латинських написів (Corpus Inscriptionum Latinarum)

Digesta – Дигести Юстиніана («**Corpus juris civilis**» – сучасна назва зведення римського цивільного права).

Dio Cass. – Діон Кассій Кокцеян (Dio Cassius Cocceianus).

Eutr. – Євтропій (Eutropius).

Flor. – Флор Луцій Анней (Florus Lucius Annaeus).

Frontin. – Фронтін Секст Юлій (Frontinus).

Herodian. – Геродіан (Herodianus).

Horat. – Квінт Горацій Флакк (Quintus Horatius Flaccus).

ILS – Вибрані латинські написи (Inscriptiones Latinae Selectae).

Iord. – Йордан (Iordanis).

Joseph. – Йосиф Флавій (Josephus Flavius).

Juvenal. – Ювенал Децим Юній (Decimus Junius Juvenalis).

Liv. – Лівій Тіт (Titus Livius).

Mart. – Марціал Марк Валерій (Marcus Valerius Martialis).

Oros. – Орозій Павло (Orosius Paulus).

Ovid. – Публій Овідій Назон (Publius Ovidius Naso).

Plin. j. – Пліній Молодший (Gajus Plinius Caecilius – Junior).

Plin. m. – Пліній Старший (Gajus Plinius Secundus – Major).

Plut. – Плутарх (Plutarchus).

Polyb. – Полібій (Polybius).

Ptolemaeus. – Птолемей Клавдій (Ptolemaeus Claudius).

Res Gestae. – Діяння божественного Августа (Res gestae divi Augusti).

SHA – Письменники історії Августів (Scriptores Historiae Augustae).

Strabo. – Страбон (Strabonus).

Suet. – Светоній Транквіл Гай (Gajus Suetonius Tranquillus).

Tac. – Тацит Публій Корнелій (Publius Cornelius Tacitus).

Veg. – Флавій Веґецій Ренат (Flavius Vegetius Renatus).

Vell. Pat. – Веллей Патеркул (Vellejus Paterculus).

Verg. – Вергілій Марон (Vergilius).

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку історичної науки ми повною мірою усвідомлюємо, що не можна впевнено рухатися до майбутнього, не відтворивши історичну реальність. Однією із складних і дискусійних проблем у сучасній історіографії античності є питання зовнішньої та військової політики Римської імперії протягом I-III ст. н.е. Зовнішня експансія Риму в цей період була однією із найважливіших передумов розширення і розквіту Імперії.

Численні аспекти даної теми докладно розглядалися різними дослідниками і часто ставали предметом наукових дискусій. Проте певна підпорядкованість загальним науковим проблемам, відсутність комплексного дослідження, а також безсистемне вивчення окремих аспектів теми призвело до того, що ряд питань не було розглянуто взагалі, деякі моменти вимагають перегляду, а в цілому відсутнє єдине уявлення про прикордонну політику Римської імперії I-III ст. н.е.

Слід зазначити, що значна частина дослідників при вивченні цієї теми переважно обмежувались лише констатацією факту розширення кордонів за рахунок загарбницької політики імператорів, але особливої актуальності набуває питання приєднання захоплених земель і утворення провінцій, яке відкриває можливість розкриття низки важливих проблем не лише економічного, але й військового характеру, а саме вивчення досвіду організації збройних сил Римської імперії, дослідження особливостей військово-політичних стосунків Риму з варварами на східних кордонах, аналіз форм і методів римського військового управління на анексованих землях. Через це назріла необхідність розглянути процес становлення та розвитку системи прикордонної політики як цілісну і важливу складову політики Римської імперії. Все це підкреслює актуальність обраної теми дослідження – “Прикордонна політика Римської імперії у Центрально-Східній Європі (I-III ст. н.е.)”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової проблематики Львівського національного університету імені Івана Франка і є складовим компонентом наукового проекту в рамках теми “Історія та культура населення Центрально-Східної Європи від найдавніших часів до XVII ст.”.

Мета дослідження полягає у комплексному висвітленні прикордонної політики Римської імперії у Центрально-Східній Європі в період I-III ст. н.е., з’ясуванні цілісної ролі системи лімесних укріплень у період загарбницьких війн, а також змін переходу Риму до політики “стримування” на східноєвропейських кордонах.

Досягнення поставленої мети передбачає дослідити такі **завдання**:

- стан джерел та ступінь наукового опрацювання проблеми;
- характер і зміст прикордонної політики Риму;
- процес еволюції політики, яка проводилась у районах Карпато-Дунайських земель;
- роль військових з’єднань у цьому регіоні;
- основні етапи розбудови східноєвропейських лімесів та їх роль у багатофункціональній системі взаємин Риму з варварськими племенами;

– роль і характер намісництва у здійсненні лімесної оборони і організації функціонування провінцій;

– вплив різноманітних факторів, які сприяли романізації провінцій та населення в прикордонній смузі;

– причини і характер змін прикордонної політики Римської імперії у середині II-III ст. н.е.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика Римської імперії.

Предметом дослідження є військовий аспект прикордонної політики Римської імперії в Центрально-Східній Європі у I-III ст. н.е.

Хронологічні межі роботи охоплюють період ранньої імперії – I-III ст. н.е. Встановлення нижнього рубежу обумовлене часом формування принципату – від заснування і правління династії Юліїв-Клавдіїв. Верхня межа пов'язана з початком кризи і занепаду Імперії в III ст. н.е. Проте, з метою визначення передумов становлення зовнішньої політики на східноєвропейських кордонах, витоків відносин з варварськими народами, а також для висвітлення еволюції зовнішньої політики Риму зроблені відповідні історичні екскурси.

Методологічну основу дисертації становлять принципи *історизму* і *об'єктивності* до висвітлення явищ минулого на основі комплексного використання джерел у поєднанні із спеціальними методами історичних досліджень, а саме: *порівняльного аналізу, періодизації, класифікації, систематизації* документальних фактів тощо. Огляд наукової літератури здійснено за *структурно-тематичним* та *хронологічним* принципами історіографії.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в такому:

– вперше в українському антикознавстві на основі використання свідчень історичних джерел та з врахуванням результатів досягнень сучасної історіографії зроблено аналіз основних етапів формування, розбудови та еволюції паннонського та дакійського лімесів на Дунайському кордоні;

– розкрито роль, показано місце лімесів та їх військової організації у багатофункціональній системі взаємин Риму з варварськими племенами;

– висвітлено причини і характер еволюції прикордонної політики Римської імперії у Центрально-Східній Європі протягом I-III ст. н.е.;

– формування і діяльність збройних сил Римської імперії висвітлюється у контексті подій на європейському континенті у другій половині I – на початку III ст. н.е. та в умовах Маркоманських війн;

– аналіз проблеми здійснено системно, показано взаємозв'язок між внутрішнім становищем Римської імперії та міжнародною обстановкою, розвитком подій на захоплених територіях.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені у дисертаційному дослідженні основні положення, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані при підготовці монографій і посібників з історії Стародавнього Риму та міжнародних відносин, історії збройних сил, під час розробки інших питань, пов'язаних з глобальною проблемою зовнішньої політики римської держави. Наведений у дисертації фактичний матеріал, концептуальні положення та висновки можуть бути також використаними для

підготовки курсів лекцій, спецкурсів, методичних матеріалів з історії Стародавнього Риму, для написання дипломних та курсових робіт студентами, що спеціалізуються з історії стародавнього світу.

Особистий внесок здобувача характеризується тим, що автором виявлено і досліджено ряд документів, які вводяться у науковий обіг вперше. Виявлені і використані маловідомі та важкодоступні джерела і література, матеріали періодичної преси дали дисертанту змогу більш системно відобразити процес формування і здійснення прикордонної політики і розбудови збройних сил Римської імперії на захоплених провінційних територіях у досліджуваний період.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка і кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету.

Основні положення і висновки дисертації доповідалися автором на міжнародному симпозіумі “Етнокультурні та політичні процеси Карпато-Дунайського ареалу I тис. н.е.” в Ужгороді (жовтень 2006 р.); на Четвертій науковій краєзнавчій конференції “Історичні пам’ятки Галичини” у Львові (листопад 2006 р.) та міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми історії стародавнього світу” у Києві (травень 2007 р.).

Результати дисертаційного дослідження автором викладено у п’яти публікаціях у фахових наукових виданнях:

- Етапи розбудови дакійського лімесу // *Carpatika-Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів* : збірник наукових праць Ужгородського національного ун-ту. – Ужгород : УНУ Інститут Карпатознавства, 2001. – Вип. 13. – С.168-175.

- Роль намісника у прикордонній політиці Римської імперії на дакійському лімесі у I-III ст. н.е. // *Наукові зошити Львівського національного ун-ту імені Івана Франка. Серія : Історія.* – Львів : ЛНУ, 2001. – Вип. 4. – С.17-24.

- Римський обіг грошей в зоні Дунайського лімесу // *Науковий вісник Ужгородського національного ун-ту.* – Серія : Історія. – Ужгород : УНУ, 2004. – Вип. 11. – С.3-10.

- Племена Карпатського регіону в зовнішній політиці Римської імперії (друга половина I ст. до н.е. – II ст. н.е.) // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* – Тернопіль : ТНПУ, 2004. – С.117-120.

- Паннонський лімес Римської імперії та етапи його розбудови в I-III ст. н.е. // *Наукові записки Національного ун-ту “Острозька академія” : Історичні науки.* – Острог : НУОА, 2006. – С.334-345.

Структура дисертації визначається змістом і суттю проблеми, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), висновків, додатків та списку використаних джерел. У “Додатках” містяться хронологічна таблиця епохи Імперії, відомості про римські провінції за порядком їх утворення, список римських імператорів і династій, таблиця військових легіонів римської армії та карти. Загальний обсяг

дисертації – 240 сторінок, із них основного тексту – 185 сторінок.

РОЗДІЛ 1 ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Характеристика джерел

Особливість джерельної бази нашого дослідження полягає у тому, що вона включає в себе значний обсяг джерел різних за типом, характером і часом походження. Серед них виділяються **нарративні і археологічні джерела, епіграфічний і нумізматичний матеріали** та ін. Такий склад джерельної бази вважається методологічно виправданим і застосовується в усіх сучасних дослідженнях з античної історії [222]. Доба Ранньої Римської імперії достатньо забезпечена джерелами. Проте у межах цієї епохи можна виділити кілька періодів, які відображаються з точки зору кількості та якості джерел. У цьому ракурсі привілейованим є час правління династії Юлів-Клавдіїв. Період часу Флавіїв та Антонінів відображений епіграфічним та нумізматичним матеріалом, проте творів античних авторів є значно менше. Також, обширною є джерельна база доби Северів.

Основну групу **нарративних джерел** з дослідження проблеми прикордонної політики Римської імперії у Центрально-Східній Європі I-III ст. н.е. складають свідчення античних істориків [29, SHA]. Загальновідомо, що жоден античний текст не дійшов до нашого часу без певних перекручень. І у період античності, і у Середньовіччі щоразу при переписуванні тексту у рукописи більшою чи меншою мірою вкрадались помилки, неточності [221, с.185]. Тому, використовуючи ці джерела, для їх перевірки необхідно залучати й інші джерела.

Найважливішим джерелом для вивчення зовнішньої політики Стародавнього Рима у I ст. н.е. є, безумовно, твори Публія Корнелія Таціта [Тас.]. Зацікавлення Таціта проблемами зовнішньої політики зрозуміло з огляду на те, що його тестем був видатний полководець Гней Юлій Агрікола [49, с.109-111]. Таціт народився в правління Нерона, десь близько 55-57 рр. н.е., можливо у Нарбонській Галлії [415, т.ІІ, с.611]. За Веспасіана починається державна кар'єра Таціта, яка продовжувалась і за наступних імператорів династії Флавіїв: *Dignitatem nostram a Vespasiano inchoatam, a Tito auctam, a Domitiano longius provectam non abnuerim* [Strabo. I, 1]. У 88 році Таціт був претором [Тас., Ann. XI, 11], після чого на 4 роки залишив Рим, одержавши якусь посаду в провінції. Після смерті Агріколи (серпень 93 р.), з дочкою якого він був одружений, Таціт повертається до Риму і стає консулом у 97 р., причому його колегою по консулату був імператор Нерва. Російський вчений О.Бокщанін вказує, що саме Нерва зробив Таціта консулом [57, с.98]. Однак, можливо, консульство Таціта було визначене ще Доміціаном. Десь близько 112 р. він був проконсулом провінції Азії і помер, ймовірно, на початку правління Адріана.

До нас дійшло два великі твори Таціта: “*Annales*” та “*Historiae*” [33-34], а також три менші за обсягом праці: “*De vita et moribus Iulii Agricolae liber*”, “*Dialogus de oratoribus*” та “*De origine et situ Germanorum*”. Таціт вказує, що його кредо як історика – писати “*sine ira et studio*” (без гніву та упередженості) [Тас., Ann. I, 1]. В іншому творі він зазначає: “тим, хто вирішив неухильно дотримуватись істини, слід вести свою розповідь не піддаючись любові і не

знаючи ненависті” (*sed incorruptam fidem professis neque amore quisquam et sine odio dicendus est*) [Тас., Ann. I, 1]. Б.Уллман порівнював “*Sine ira et studio*” з висловлюванням Ціцерона в “*De oratore*” про неупередженість, правдивість і продуманість роботи історика [435, с.420].

Повністю втілити у життя принцип неупередженості історика не вдалось. У своїй творчості Тацит відображав погляди сенатської аристократії [525, с.125]. Український вчений і громадсько-політичний діяч М.Драгоманов, який вважав Таціта найбільш талановитим римським істориком і одним з кращих істориків стародавнього часу, зазначав разом з тим, що у нього була власна позиція, самостійні переконання, яких він дотримується, не зважаючи на прагнення бути неупередженим [185, с.103-104]. Щодо проблем характеру імператорської влади ця “неупередженість” проявлялась в прихильності до старих республіканських моральних засад, яким суперечила реальність життя римського суспільства. Тацит міг різко висловлюватись з приводу окремих кроків та дій римських імператорів, проявляти нетерпимість проти зазіхань на прерогативи сенату. Ряд дослідників підкреслюють політичну ворожість Таціта до Тіберія [358, с.260].

Джерельна база творів Таціта є досить широкою. Тацит використовував твори своїх попередників, які до нас не дійшли, офіційні документи (*acta publica*), протоколи сенату [Тас., Ann. XV, 74], щоденні відомості (*diurna actorum*) [Тас., Ann. III, 3], усні повідомлення [Тас., Ann. III, 16; XV, 73]. Тацит користувався відомостями купців, а також даними, які він одержував від безпосередніх учасників подій, як це сталось, коли у 92 р. н.е. до Риму втік вождь племені семнонів Массій [Dio Cass. 67, 5, 23]. Слід зазначити, що зважаючи на існування великої кількості різноманітних джерел, Тацит зберігає самостійність у своїх судженнях. Не проводячи досліджень своїх джерел, історик вибирає з-поміж них ту версію, яка узгоджується з його концепцією бачення конкретної події, явища чи історичної особи. Разом з тим, описуючи хід політичних подій, Тацит докладно вивчав наявний матеріал. Навіть зміст промов, які він навів у “Анналах”, підтверджується написами і даними археології [510, с.201].

В праці “*De vita et moribus Iulii Agricolae liber*”, написаній у 98 р., Тацит описав життя свого тестя, видатного полководця Агриколи. Проте постать Юлія Агриколи у Таціта вийшла ідеалізованою. В сутності вона відображала погляд історика на те, яким повинен бути політичний діяч в умовах імператорської влади [123, с.53-74]. Десь в той же час (98 р. н.е.), але дещо пізніше, було опубліковано “*De origine et situ Germanorum*”. Цей твір важливий для розуміння прикордонної політики Риму, насамперед, на германському напрямку. К. Леннарц у своєму джерелознавчому аналізі підтверджує історичну компетентність Таціта [345, с.85].

Після успіху своїх “малих” творів, Тацит розпочинає роботу над більшою історичною працею. Він обирає предметом дослідження епоху найближчу до себе. З 104 р. починається видання “*Historiae*”. Цей твір розповідає про події починаючи з 1 січня 69 р. н.е., незадовго до смерті Гальби, і охоплює правління Гальби, Отона, Вітеллія, Веспасіана, Тіта і Доміціана (69-96 рр. н.е.). З 14 книг твору збереглись лише книги I-IV повністю і перша половина книги V, що розповідають про події 69 і 70 рр.

Невдовзі після видання “Історії” Тацит розпочав роботу над іншою, ще масштабнішою історичною працею. Однак, приступивши до роботи, Тацит спрямував свою увагу на більш давню історію. Його новий твір повинен був охопити події від смерті Августа (14 р. н.е.) до кінця правління династії Юліїв-Клавдіїв, тобто до 68 р. н.е. Тацит розповідає про ці події в традиційному анналістичному порядку. Суть багатьох історичних явищ Тацит зумів передати досить точно. Він приділяв увагу не лише бойовим діям, але й переможеному народу. Підкреслює він той факт, що племена краще приборкувати, спираючись на місцеву аристократію [49, с.109]. Але користуватися з інформації Тацита слід більш обережно. Автор багато і із захопленням розповідає про те, що він визначив “велику таємницю влади”, проте частенько Тацит реалії приносить у жертву риторичним прийомам.

Важливим джерелом по нашій темі є твори Гая Светонія Транквілла (близько 70-140 рр. н.е.) [Suet.]. Біля трьох років історик був завідувачим імператорською канцелярією (*Ab epistulis*), що давало йому змогу користуватись імператорськими архівами. Підтримував Светонія його старший товариш, консул 100 р., Пліній Молодший [Plin. Ep. I, 24; III, 8; X, 94-95]. Службова кар’єра Светонія в Римі тривала понад 20 років: від 100-101 до 121 рр. н.е. [397, с.112-113]. З написаних Светонієм праць до нас дійшли: “*De vita XII Caesarum*” без вступної частини, уривки з творів “*De grammaticis*”, “*De rhetoribus*”, “*De poetis*”. З цих творів найбільш важливим джерелом для нас є “*De vita XII Caesarum*” [32]. Цінність цієї праці полягає в тому, що автор використав багатий, і часто незнаний іншими істориками джерельний матеріал, хоча ряд вчених заперечував його об’єктивність. Светоній переказав нам багато цінних історичних відомостей, особливо важливих для тих років, для яких бракує свідчень Тацита: час правління Калігули, перші роки принципату Клавдія, останні роки правління Нерона. Відбір фактів у Светонія має ту особливість, що увага автора весь час зосереджена на особі імператора. Це не історія імперії, а історія імператорів. Виклад матеріалу хронологічно послідовний лише частково. Незважаючи на всі недоліки “Життєписів” як історичного твору, все ж таки велика кількість унікального матеріалу та висока достовірність, зумовлюють його цінність [375, с. 285]. Твір Светонія – це одне з основних джерел з історії Римської імперії I ст. н. е. взагалі, та прикордонної політики зокрема.

Важливим джерелом для періоду кінця I ст. до н.е. – поч. I ст. н.е. є праця Веллея Патеркула “*Historia Romana*” [36, Vell. Pat.], присвячена консулу 30 р. н.е. Вініцію. Веллей Патеркул довгий час перебував на військовій службі, про що неодноразово згадує у своєму творі [Vell. Pat. II, 101, 1; III, 113, 3]. Врешті-решт Веллей, можливо, загинув під час репресій, що розпочалися після усунення Сеяна, якому історик присвятив у своїй праці кілька похвал [Vell. Pat. II, 127, 3-4; 132]. “Римська історія” Веллея складається з двох книг. Перша з них дає нарис історії Італії, Еллади і Сходу. Друга книга починається з середини II ст. до н.е.

Багато з джерел, якими користувався Веллей Патеркул, не збереглися до нашого часу. Крім історичних праць, мемуарів, написів, Веллей міг також звертатись до архівних документів часу Імперії. Як сенатор він міг користуватись сенатськими протоколами та доповідями полководців про хід

військових операцій. Ми не бачимо підстав погодитись з оцінкою Веллея Патеркула як історика, повідомлення якого не заслуговують довіри [419, с.393]. Матеріал Веллея щодо зовнішньої політики, воєнних дій, в яких історик брав безпосередню участь, є особливо цінним. Його твір – це свідчення очевидця про правління Тіберія. Деякі сучасні історики віддають перевагу зображенню постаті імператора Тіберія Веллеєм Патеркулом перед Тацитом [Liv., 1072]. Найбільш детально та ґрунтовно Веллея описує взаємини Римської імперії зі своїми сусідами, у першу чергу, з германцями. Цінним є розповідь про повстання проти римського гніту населення Іллірії та Паннонії.

Надзвичайну цінність для вивчення зовнішньої політики Августа має твір Луція Аннея Флора [Flor.], що жив у II ст. н.е. і, ймовірно, у період правління Адріана, написав огляд римської історії – “*Epitome of Roman History*” [11]. Історія римського народу ним трактується за аналогією з розвитком людського організму: дитинство (епоха царів), юність (історія Республіки до завоювання Римом Італії), зрілість (Республіка до Августа) і старість (Імперія від Августа до Траяна). Інколи Флор порушує хронологічну послідовність подій [Liv., 1411]. Не усі відомості, які подає Флор точні: наприклад, його повідомлення про Котісона як царя даків розходиться з повідомленням Светонія про нього як про фракійського царя [Flor., II, 28; IV, 12; Suet., Vit. 63, 2], дані про смерть Гая Цезаря в Сирії розходяться з повідомленням Веллея Патеркула, який вказує, що Гай помер в Лікії, в місті Лімірі [Flor., II, 32; IV, 12; Vell. Pat. II, 102, 3]. Разом з тим, використання даних Флора дозволяє подекуди глибше розкрити суть того чи іншого явища, краще зрозуміти діяльність історичних осіб, як це має місце щодо Публія Квінтілія Вара [Flor., II, 30-31; IV, 12].

Важливим джерелом до вивчення прикордонної політики Римської імперії в I ст. н.е. є наукова праця Плінія Старшого (близько 23-79 рр. н.е.) [Plin. m.] – “*Historia Naturalis*” [23]. Гай Пліній Секунд Старший був професійним військовим. За імператора Клавдія він служив офіцером кінноти в Германії, за Нерона один час займався адвокатурою, потім відійшов від активного політичного життя, а після приходу до влади Веспасіана став державним діячем [Liv., 1265]. Був другом імператора Веспасіана. У цей час він обіймав ряд вищих посад, командував військовим флотом, що базувався в Мізені. Пліній був надзвичайно працьовитим, про що говорить його племінник Пліній Молодший, перераховуючи написані ним твори: “Про кидання дротиків з коня”, “Життя Помпонія Секунда” у двох книгах, “Германські війни” у двадцяти книгах та ін. Говорить Пліній Молодший і про “*Historia Naturalis*” у 37 книгах [Plin., NH, III, 3-10]. Цей твір, єдиний, що зберігся, є першою в історії енциклопедією. Для створення цієї праці Пліній вивчив близько 2 тис. творів, з яких зробив близько 20 тис. виписок [Plin., 13]. Питання про джерела Плінія було предметом спеціального дослідження в науковій літературі [396; 460]. До залученого матеріалу Пліній додав багато даних, що не були відомі його попередникам [200, с.369]. Як ми зазначали, він служив у Германії. Сам автор повідомляє, що побував на Дунаї [Plin., XXXI, 19, 25], служив у армії Помпея Пауліна (Нижня Германія) [Plin., XXXIII, 14, 3]. Висловлено припущення, що Пліній був знайомий з Тіберієм Плавтієм Сільваном Еліаном, намісником Мезії, який

здійснював виконання дипломатичних місій в карпатському регіоні та воював із задунайськими племенами [218, с.78]. У своїй “*Historia Naturalis*” Пліній не аналізував зібраний фактичний матеріал і подавав подекуди фантастичні відомості. Проте згадки в його творі історичних осіб та фактів пов’язаних з історичними подіями, зумовлюють цінність цієї праці для нас.

Цікавим джерелом з досліджуваної теми, особливо для часу Флавіїв, є творчість Плінія Молодшого (близько 62-113 рр. н.е.) [Plin. j.], племінника Плінія Старшого. Пліній займався адвокатською діяльністю, пройшов шляхом виконання державних магістратур (*cursus honorum*) від квестора до консула 100 р. Після 110 р. Пліній як імператорський легат керував провінцією Віфінія і Понт. До нас дійшло 10 книг його листів та “Панегірик імператору Траяну” [22]. Листи Плінія, який володів почуттям гумору, читаються надзвичайно цікаво, а цінна інформація щодо історії Риму, робить їх важливим джерелом для вивчення економічного та соціально-політичного життя імперії I ст. н.е. Листи Плінія – це літературна робота, розрахована на читача, що враховує його враження; вони написані за планом, складені в продуманих висловах і ретельно підібраних словах. Цим вони відрізняються від листів Ціцерона [217, с.278]. 71 лист Плінія Траяну та 51 лист у відповідь зведені у десятку книгу. Переписка виключно ділова. Пліній звертається до імператора щодо різних питань управління і отримує у відповідь вказівки Траяна. Ця частина листів Плінія є цікавим та важливим історичним джерелом щодо прикордонної політики. Хоча листи Плінія не стосуються Центрально-Східної Європи, вони дають можливість прослідкувати взаємини імператора та намісників провінцій. Цікава, а подекуди і унікальна інформація по нашій темі, міститься у ”Панегірику” (про подорож Доміціана Рейном і Дунаєм вздовж кордонів імперії).

Джерелом з історії раннього принципату є історико-географічний твір “Географія” грека Страбона (близько 68 р. до н.е. – 26 р. н.е.) [31, Strabo.]. Фактично він започатковує грекомовну традицію в римській історіографії принципату. На відміну від іншого твору Страбона “Історичні записки”, “Географія” збереглась майже повністю. Твір складається з 17 книг, присвячених певним регіонам. Праця містить важливий фактичний матеріал з історії, географії та етнографії античного світу. В літературній діяльності Страбона поєднувались традиції давньогрецької географічної та історичної літератури, яку він сприймав критично, і нова традиція римської літератури, що проявилась в простому, виразному, інформативному стилі його “Географії” [463, с.11]. Подаючи географічний опис земель, Страбон, як ми зазначили, викладає і історичні відомості. Так, він знає про наміри Юлія Цезаря піти в похід проти даків [Strabo. VII, 3, 5], повідомляє коротку історію царства Бурбесті, висвітлює похід Марка Ліцінія Красса проти гетів [Strabo. VII, 3, 11]. Щоб зацікавити читача Страбон описує лише те, що видається вартим уваги йому і не згадує те, що на його думку не варте уваги. Свої джерела Страбон не приховує, але подекуди змінює порядок чужих думок і комбінує окремі місця, переробляє їх у своєму стилі [263, с.11]. Цікаво, що Страбон вважав авторитетними твори Гомера, Поліція, натомість до Геродота ставився із зневагою. Інформація, яку подає Страбон, досить точна і важлива, вона має велике значення для вивчення

прикордонної політики Рима доби принципату.

Протягом 22 років писав свою працю Діон Кассій Кокцеян (близько 155-235 рр. н.е.) [Dio Cass.]. Він грек, уродженець Нікеї, що у Віфінії, онук відомого ритора і письменника Діона Хрїсостома, син римського сенатора. Його “Римська історія” [7] у 80-ти книгах, написана грецькою мовою, на жаль, не збереглась в повному обсязі. Історія Римської імперії викладалась Діоном Кассієм у 30 книгах, з 50 по 80. З них книги 50-54 (до 10 р. до н.е.) збереглись повністю, а книги 55-60 (9 р. до н.е. – 46 р. н.е.) значними фрагментами [359, с.1]. Значні уривки збереглись і з книг 78-79, що розповідають про події від смерті Каракалли до усунення Геліогабала (217-222 рр. н.е.). Частина книг дійшла до нас в більш пізньому і скороченому викладі візантійських письменників Ксїфіліна і Зонари. Особливу увагу на себе звертають 6, 7 і 10 розділи 67 книги, де описуються дакійські війни Доміціана, що дозволяють реконструювати прикордонну політику Флавіїв на цьому напрямку [162; 467].

Підходячи до питання про достовірність відомостей Діона Кассія, слід торкнутись умов створення “Історії” і біографії історика. Основна частина його праці (34-62 книги) була написана в період між 207 і 219 рр. Діон Кассій про це повідомляє: “Отже, я зібрав усі відомості про справи, здійснені римським народом від заснування міста Рима до смерті Септимія Севера, і, зібравши все це протягом десяти років, я потім виклав у своїй історії протягом дванадцяти років. Буде записано в ній і все решту, про що ще буде говоритись, поки я живий” [Dio Cass. 72, 23]. Про події пізнішого часу Діон пише на основі власних спостережень, про що він сам і говорить [Dio Cass. 72, 4, 2]. Відомості щодо Паннонії історик міг зібрати під час відвідань цієї провінції у 218-219 рр., коли він як сенатор і консуляр був у світі імператора. У 226-228 рр. Діон був намісником Верхньої Паннонії [Dio Cass. 80, 1]. Опис Діоном історії періоду Республіки та Імперії дещо відрізняється. Починаючи з Раннього принципату, його техніка письма стає більш біографічною [383, с.117]. Описуючи варварські народи, історик продовжував літературну традицію Таціта, що полягає в протиставленні римського світу – “ми”, і варварського оточення – “вони”. Звичайно, ці відомості Діона не викликають сумнівів. Проте, коли автор викладає історію I ст. н.е., можуть мати місце неточності, викликані судженнями історика про події двохсотлітньої давності. У той же час, щодо історії зовнішньополітичних подій, навряд чи є автор більш докладний ніж Діон. Твір Діона Касія залишається найкращим джерелом для епохи Антонінів, а особливо Северів, котру автор знав як безпосередній свідок описаних подій.

До I ст. н.е. належить творчість єврейського історика Йосифа Флавія (близько 37-100 рр. н.е.) [Joseph.]. Йосиф брав участь в іудейському повстанні, однак перейшов на бік римлян, одержав римське громадянство від Веспасіана Флавія і зберіг за собою його ім'я [266, с.21]. Згодом він написав два великих історичних твори: “*Bellum Judaicum*” та “*Antiquitates Judaicae*”, і два невеликі: “*Vita*” і “*Contra Apionem*” (“Про древність іудейського народу чи проти Апіона”) [9-10].

Для теми нашого дослідження особливу цінність складає перший із перелічених творів. У праці містяться надзвичайно важливі відомості щодо історії Риму та прикордонної політики римських імператорів. Це унікальна

інформація, якої немає у інших античних авторів, наприклад – детальний опис організації римської армії того часу [Joseph., T.J. III, 25]. Відомості Йосифа Флавія відзначаються досить високим рівнем точності [376, с.208]. Йосиф Флавій займав певну позицію щодо правлячого режиму, через що його твори є до певної міри тенденційними в тих моментах, що пов’язані з його політичним вибором.

У II ст. н.е. цікаву працю написав Птоломея Клавдій (83-161 рр. н.е.) [Ptolemaeus.], який, окрім географії, займався також математикою, теорією музики та астрономією. Своєю славою він завдячує восьмитомній “Географії” [27] та складеним ним картам. Твір Птоломея став вищим досягненням античної науки у галузі географії. Птоломея умів зібрати результати досліджень своїх попередників, використати їх для уточнення власних спостережень та подати усе разом як логічну і завершену систему. Хоч атлас Птоломея містить чимало помилок, разом з тим, його праця є важливим джерелом для вивчення питань локалізації сусідніх з Римом племен у Центрально-Східній Європі.

Для дослідження питань прикордонної політики Риму II-III ст. н.е. надзвичайно важливим джерелом є твір “*Scriptores Historiae Augustae*” (“Письменники історії Августів”) [29, SHA] – один з найбільш дискусійних пам’ятників римської літератури. Він об’єднує 30 біографій імператорів, узурпаторів та претендентів на трон від Адріана до Нумеріана (117-284 рр. н.е.). Суттєвим недоліком збірки є те, що ми не маємо точних даних щодо її авторства та дати написання. У тексті збірки багато місця відведено пліткам та анекдотам з життя римських імператорів. Події політичного життя римлян викладаються в ній з просенатських позицій. Всі ці обставини позначаються на науковому значенні джерела. Разом з тим, поряд із сумнівними даними збірник містить важливий фактичний матеріал, без критичного використання якого неможливо сьогодні уявити наші знання про Рим II-III ст. н.е. Для окремих років даний збірник є чи не єдиним історичним джерелом [246].

Автор “Історії імператорської влади після Марка” Геродіан (близько 165-245 рр. н.е.) [13, Herodian.] дуже піклувався про те, щоб його праця викликала зацікавленість читача, що вело до перекручення викладу деяких подій. Це вимагає обережного та критичного ставлення до твору Геродіана. Але з врахуванням того, що в ньому йде мова про ті події, які не знайшли відображення у творі Діона Кассія, а твори інших античних авторів цього періоду ще менше заслуговують на довіру, “Історію” Геродіана слід визнати досить важливим джерелом для вивчення питань розвитку Римської імперії у перші десятиліття III ст. н.е. [91-92].

На другу половину IV ст. н.е. припадає творчість Секста Аврелія Віктора [Aur. Vict.]. Ним написана збірка коротких біографій римських імператорів від Октавіана Августа до Юліана (31 р. до н.е. – 361 р. н.е.) “Про Цезарів” [30]. В ній багато місця надається моральній оцінці правителів Римської імперії, зустрічаються хронологічні та фактичні неточності. Але в цьому творі висвітлюються і події та явища соціально-політичної історії римської держави, які не знайшли відображення в більш надійних наративних джерелах. Наприклад, саме свідчення Аврелія Віктора, дозволяють говорити про зміст воєнних

реформ імператора Галлієна.

Важливим джерелом щодо провінційної політики є твір римського історика IV ст. н.е. Євтропія “*Breviarium historiae Romanae*” (“Короткий огляд римської історії”) в 10 книгах [8]. Праця охоплює усю римську історію, від заснування міста Рима до початку правління імператора Валента (364-378 рр.). При цьому, періоду Імперії відведено майже 8 книг. Джерелами Євтропія були праці Тіта Лівія (для періоду Республіки), Светонія та твори, що до нас не дійшли. Завдяки своїй посаді начальника канцелярії історик мав доступ до імператорських архівів. Особливу увагу автор приділяє війнам та битвам. Протягом багатьох століть праця Євтропія була найпопулярнішим підручником з римської історії.

Павло Орозій [Oros.], християнський пресвітер, що народився у Іспанії і жив на рубежі IV-V ст. н.е. написав “Сім книг історії проти язичників” (417 р. н.е.) [21]. Орозій багато подорожував і спілкувався з авторитетними письменниками та церковними діячами свого часу. Орозій повідомляє деякі цінні відомості з історії Римської імперії взагалі та її прикордонної політики зокрема (наприклад: щодо взаємин з даками).

Важлива інформація щодо провінційної політики міститься у творі Іордана “*Getica*” (повна назва: “*De origine actibusque Getarum*” – “Про походження та діяння гетів”) [16, Iord.]. Основна увага автора зосереджена на історії готів. Проте, у творі йде мова і про скіфів, гетів, даків, їх війни з Римом. У творі відображено важливі елементи історії різних германських і не германських племен, опис різноманітних подій на дунайському кордоні та на Балканському півострові – аренах зіткнення між варварами та імперією. Використання праці Іордана у комплексі з іншими джерелами, дає можливість глибше проаналізувати тему прикордонної політики Риму у Центрально-Східній Європі.

Твір пізньоантичного автора Флавія Веґеція Рената “*Epitome rei militaris*” (“Короткий виклад військової справи”) [35, Veg.], що широко цитувався в старій літературі як одне із основних джерел вивчення історії римських легіонів часу ранньої імперії і навіть пізньої республіки, більше стосується, як тепер з’ясувалось, реалій III ст. н.е. Але обережно ставлячись до “Короткого викладу військової справи” Флавія Веґеція Рената, слід таки визнати значення його праці, яка містить багато цінних відомостей, завдяки різноманітним джерелам, які він використав.

Окрім факти з теми дослідження зустрічаємо у творах інших античних авторів – істориків та поетів: Квінта Горація Флакка [14, Horat.], Тіта Лівія [18, Liv.], Овідія Публія Назона [20, Ovid.], Марціалла Марка Валерія [19, Mart.], Плутарха [24-25, Plut.], Ювенала Децима Юнія [17, Juvenal.], Аппіана [1, App.]. Особливої довіри заслуговують повідомлення професійних військових і державних діячів, котрі жили у досліджуваній період: Йосифа Флавія [10, Joseph.] і Фронтіна Секста Юлія [12, Fronto.], а також Гая Юлія Цезаря [2, Caes.], Марка Туллія Цицерона [3-4, Cicero.], Полібія [26, Polyb.] і поета Публія Вергілія Марона [37, Verg.], хронологічно близьких до епохи раннього принципату. Залучення цього матеріалу з одного боку розширює джерельну базу дослідження, а з іншого – дає можливість більш об’єктивно та виважено підійти до оцінки тих чи інших історичних явищ [189; 239; 209; 472].

Важливими джерелами для теми дослідження є **археологічні матеріали** [499; 503; 42; 231]. Дані археологічних розкопок, які проводились на місці існуючих військових таборів, лімесних укріплень, шляхів сполучень найбільше дають матеріалу для вивчення таких питань, як зміни у політичній і соціальній структурі римського суспільства, характер воєнного будівництва, особливості зовнішньополітичного становища Римської імперії [421-424; 330]. Саме вони дозволяють нам дізнатись про організацію фортифікаційних споруджень, казарм, культових місць, захоронень. Завдяки археологічним свідченням ми можемо судити про життя римських воїнів, їх озброєння. Із великої кількості літератури, що характеризує результати археологічних пошуків, на наш погляд, найбільш показними є праці зарубіжних дослідників [338-339; 344; 380-381].

Певні документальні відомості почерпнуті з матеріалів регіональних історико-археологічних збірників, щорічників і журналів – *Археологія* (Київ), *Acta Archaeologica Carpathica* (Краків), *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Будапешт), *Archaeologiai Értesítő* (Будапешт), *Slovenská Archeologia* (Братіслава), *Vjesnik za Historiju i Arheologiju Dalmatinsku* (Спліт), *Dacia* (Бухарест), *Вестник древней истории* (Москва) та ін., що регулярно почали виходити з середини ХХ ст. На їх сторінках знайшли своє відображення короткі хронікальні археологічні замітки та різного роду за обсягом дослідницькі статті про специфіку устрою римської армії, розвиток і модифікацію зброї та ін.

Ще одним видом з джерел є **епіграфічний матеріал**. Багаточисельні посвячення та інші написи на камені, металі, дереві папірусі є відмінною особливістю римської античної цивілізації епохи ранньої Імперії [520; 39; 249; 183; 456]. Епіграфіка служить основним джерелом по питаннях комплектації, соціального та правового статусу солдат і ветеранів римських легіонів ранньої Імперії. Більша частина цих даних зібрана більше ста років тому Т.Моммзеном у багатотомній серії *Corpus Inscriptionum Latinarum* (“Звід латинських написів”) [5, CIL] і продовжуваної в наш час під керівництвом Г.Альфельді [262]. Іншим відомим виданням латинських написів є – *Inscriptiones Latinae Selectae* (“Вибрані латинські написи”) [15, ILS] Г.Дессау. У цій збірці, що публікувалась протягом 1892-1916 рр., зібрано близько 9000 текстів з короткими коментарями. У ХХ ст. популярними стали збірки написів за тематико-хронологічним чи географічним принципом. Одні з таких написів, що представлені у збірках А.Добó [290-291], використані у нашій роботі.

Для характеристики римського озброєння значний інформаційний матеріал містять пам’ятники і могильні плити з відображенням легіонерів [235; 131]. Різноманітність образного матеріалу пов’язано з феноменом імперської пропаганди, що втілювався саме в монументальній архітектурі.

Повсякденне життя римських солдат прикордонних гарнізонів також характеризує офіційна документація і особиста переписка на папірусі і дерев’яних дощечках [254; 268; 297]. Із багаточисельних зібрань епіграфічних пам’яток, пов’язаних з римською імперською елітою епохи принципату, хочеться особливо відмітити почату в кінці ХІХ ст. німецькими вченими *Prosopographia Imperii Romani* [392]. Не вказуючи на багаточисельні регіональні збірки римських написів, слід відзначити, що ще з 1903 р. почав виходити

паризький щорічник *L'Annee Epigraphique*, де регулярно публікуються римські написи, знайдені в будь-якому куточку земної кулі, та інші подібні збірки і періодичні видання – *Der Roemische Limes in Oesterreich* (Відень), *Historia* (Вісбаден), *Klio* (Берлін), *Journal of the Roman Studies*, *Journal of Military History* (Оксфорд) та ін.

Серед усіх написів виділяється один – “*Res Gestae divi Augusti*” (“Діяння божественного Августа”), автором якого є засновник системи принципату Октавіан Август [28, *Res Gestae*]. Август склав перелік власних діянь і наказав поставити його біля входу до свого мавзолею. Копії з нього латинською і грецькою мовами були виставлені у низці міст Римської імперії. За своїм значенням для вивчення історії раннього принципату, цей напис дорівнює цілому історичному твору. У “Діяннях” міститься важлива інформація по темі нашого дисертаційного дослідження: розширення кордонів римських володінь, завоювання Іллірії, Паннонії та ін.

Російський вчений М.Машкін не погоджувався з оцінкою американця Р. Сайма, який вважає, що “*Res Gestae*” не дають уявлення навіть про конституційне становище Августа, дратують своїми пропусками і невірними трактуваннями [173, с.523]. Справді, лише з “*Res Gestae*” ми дізнаємося про присягу 32 р., статистичні дані щодо цензу римських громадян, наділення ветеранів землею, участі сенаторів у поході проти Антонія, суми роздач. Те, що автором “*Res Gestae*” є засновник системи принципату, з одного боку збільшує цінність цього твору, з іншого – змушує ставити під сумнів достовірність викладених фактів. Однак, співставлення з іншими джерелами свідчить, що про фальсифікацію даних Августом говорити підстав немає, хоча з тим, що цей документ досить тенденційний, слід погодитись. Відомо, що надписи – надійне історичне джерело. Тому дані епіграфіки часто знищують сумніви відносно свідчень наративних джерел.

Важливе значення для досліджуваної теми мають і дані **сфрагістики**, які дозволяють скорегувати або підтвердити наративні та епіграфічні джерела. Про посилення уваги римських правителів до успішного здійснення військових операцій свідчать регулярні знахідки печаток, якими скріплювалися імператорські укази, бойові знамена і нагороди римських легіонерів [127].

Вагомим засобом датування важливих подій в житті Римської імперії виступають **нумізматичні джерела**. Вони допомагають вивчати питання про політичну роль сенату та армії, про зміни характеру влади імператора [491, с.21, 28; 161, с.3-10], про битви і перемоги у військових баталіях. У праці М. Абрамзона висвітлюється детальна характеристика монетного виробництва Римської імперії [40] і глибоко розглядається питання пропаганди з допомогою випуску монет офіційної політики імператорами в I-III ст. н.е.

Важливу групу джерел з історії центрально-східних провінцій Римської імперії складають документи **юридичного** характеру (офіційні документи, приватна документація, архіви, листи). Їх свідчення дозволяють уточнювати хронологію воєнних і політичних подій, титули римських імператорів та претендентів на імператорську владу тощо, дозволяють робити висновки щодо юридичного становища вояків римської армії [302]. Представлені в правових

зібраннях наступних епох, ці джерела, зокрема, сучасна назва зведення римського цивільного права “Corpus juris civilis” (“Дигести Юстиніана”) [6, Digesta], характеризують положення солдат, починаючи з III ст., а деякі з них відносяться і до більш раннього періоду [129, с.5].

Реконструйовані на основі літературних, нумізматичних, а головним чином, епіграфічних пам’ятників, **дані просопографії** дозволяють мати уявлення про політичну кар’єру конкретних людей того часу, про походження правителів Римської імперії, про зміни у складі римського сенату, про етнічний склад збройних сил імперії та ін. [128].

Отже, джерела, свідчення яких дозволяють вивчати проблему прикордонної політики Римської імперії у I-III ст. н.е., досить чисельні та різноманітні за своїм характером. Комплексне використання всіх груп джерел дозволяє глибоко досліджувати характерні риси та особливості зовнішньої політики Риму у цей складний період її історії.

1.2. Історіографія проблеми

Сучасна українська історіографічна школа антикознавства, яка нині багата цікавими ідеями та неординарними науковими розвідками, знаходиться на етапі свого відродження та реформування. Активну розробку різних аспектів проблем історії стародавнього Риму проводять вчені провідних академічних та науково-освітніх установ Києва, Харкова, Львова та інших міст України. З 90-х років XX ст. почали відбуватися докорінні зміни у підходах до дослідження проблем історії. Вагомим внеском у переосмисленні підходів до джерелознавчих та історіографічних досліджень всесвітньої історії стали статті Т.Попової [188], Л.Таран [222] та ін., в яких дослідники розглянули нові тенденції розвитку історичної науки. Вийшли друком роботи Л.Зашкільняка, які мають важливе методологічне значення для історіографічного дослідження проблеми [107-108]. Сучасний стан розвитку історіографії даної проблеми відкрив можливість здійснювати активний обмін першоджерелами та літературою, об’єднати надбання творчої спадщини різних наукових шкіл, що загалом об’єктивно буде вести до підвищення якості та результативності досліджень історії стародавнього Риму.

Застосувавши методи порівняльного аналізу наявної літератури, беручи до уваги ступінь нагромадження наукових знань, зміни в методології історичних досліджень та наукових концепцій, історіографічні джерела, які в більшій або в меншій мірі розкривають проблему “Прикордонної політики Римської імперії у Центрально-Східній Європі (I-III ст. н.е.)”, умовно можна об’єднати у такі дві групи:

I. Історіографічні роботи, що розкривають особливості вивчення різних аспектів становлення і розвитку Римської імперії [84; 156; 216; 240; 493-494; 511-512; 519].

II. Узагальнюючі та монографічні дослідження, присвячені: історії суспільно-політичного та економічного життя імперії; біографії правлячої римської еліти; історії формування і функцій римської армії та зовнішній і прикордонній політиці Риму в досліджуваний період [79-82; 95; 181; 224; 66; 83; 223; 325-326; 234; 204; 496].

Історично склалось так, що тривалий час, зокрема в Росії, традиційно займались історією Греції та Візантії набагато більше, ніж історією Риму. В

радянські часи виявилась неможливість археологічних досліджень у Західній Європі. У результаті цих причин у загальних курсах з історії Риму, які були видані і в останні десятиріччя, епоха ранньої Імперії, основний зміст історії котрої складає історія провінцій і лімесів, виглядала дуже блідо. Автори загальних курсів – будь-то В.Сергеєв [211, ч.ІІ; 210], С.Ковальов [125; 500], М. Машкін [508-509] чи автори узагальнених досліджень [224-225; 228; 104-105; 183 ; 74-75; 77; 121-122; 124; 174; 192; 220; 495; 518] – описували римську історію перших століть нашої ери у своїй сутності поверхово, бо за правильністю окремо залучених фактів, в таких дослідженнях був відсутній розгляд складних проблем. У той самий час було б помилково стверджувати, що історія східноєвропейської політики Риму в російській дореволюційній і радянській науці не вивчалась. Проте роботам бракувало нових концептуальних підходів до досліджуваних питань

Значний інтерес становлять праці сучасних російських дослідників, в яких закладаються напрямки, за якими в подальшому, в основному, буде йти вивчення найбільш актуальних проблем: **особливості становлення і розвитку принципату I-III ст. н.е.** – В.Дмитрієнко [90], О.Веліканова [461], К. Вержбицький [462], О.Смірнова [474], С.Сердюкова [473], Д.Федченков [476], М. Щетінін [477], **військовий фактор** в державному будівництві Імперії – Т. Євсеєнко [101], Ю.Ушаков [475]. Для сучасних праць характерний більш виважений підхід до аналізу подій, намагання вчених розширити джерелознавчу базу наукових праць через залучення нових археологічних матеріалів та надбання попередніх поколінь істориків [201-202; 69-70; 178; 41; 109-110].

Серед першочергових завдань, які ставилися в наукових дослідженнях, був комплексний аналіз питань соціально-політичної історії Римської імперії [293-295; 402; 371-373]. Особливе місце в колі питань, які порушувала зарубіжна історіографія належить висвітленню причин кризи і занепаду Імперії. В якості однієї із причин кризи дослідники Е.Гіббон і Г.Ферреро [73; 236] відмічають, що занепад міст почався в більш романізованих районах, а області менш романізовані і урбанізовані постраждали менше, тим більше, що держава поклала тягар витрат на романізовані області. Відмічається також постійне зменшення римської колонізації в епоху після Адріана.

На думку видатного угорського античника Г.Альфелді [260], ще у другій половині II ст. н.е. в Римській імперії почалась загальна криза, яка була викликана не загостренням соціальних конфліктів, а посиленням господарських труднощостей і варварських вторгнень. Соціальні протиріччя загострилися через початок кризи. Розвиток кризи і його подолання сприяли процеси, які відбувались в римській армії. Армія перестала бути виразником влади в руках імператора. У своїх роботах вчений детально дослідив різноманітні аспекти політичного життя Римської імперії даного періоду. Вивчивши соціальні зміни в складі римської армії, історик зробив висновок, що солдати цього часу не були класовим елементом. Суть кризи наприкінці III ст. дослідник побачив у тому, що в складних умовах того часу в римській державі не знайшлося такого населення, яке б винесло весь тягар боротьби з труднощами. Тільки після того, як у боротьбу за стабілізацію ситуації в державі включились іллірійці (історик

називає їх “синами дунайської землі” – *die Söhne des Donaulandes*), Імперію вдалось вивести із стану кризи. На його думку, великим щастям для Імперії являлось те, що до цього часу жителі дунайських областей були вже повністю романізовані і скрізь в імперії боролись за велич Риму.

Найбільший внесок у вивчення проблеми соціально-політичного розвитку Римської імперії серед радянських істориків зробила О.Штаєрман [247-248; 250-252]. За її концепцією, з останніх десятиліть II – до кінця III ст. н.е. Римська імперія переживала загальну кризу, яка була проявом кризи рабовласницького способу виробництва в римській державі. В той же час, вважала О.Штаєрман, у римському суспільстві загострювались протиріччя між пануючими класами та експлуатованими масами. Великого розмаху народні рухи в період кризи III ст. набули тому, що в цей час відбувалось зближення рабів та вільних експлуатованих.

Цікавими є публікації досліджень Н.Белової [53-55]. На її думку, загальна нестабільність Імперії до кінця III ст. н.е. обумовлювалась продовженням традиційної політики управління державою, як державою-полісом, і концентрації багатств у місті Римі. Дослідниця А.Ігнатенко вбачає насамперед різке погіршення політичної ситуації в кризовому стані римської військової організації [115-116]. Досить детально вивчали події політичного життя римської держави до III ст. н.е. історики В.Дьяков [96-100], А.Ременніков [194-197], С.Утченко [224-229]. Серед сучасних досліджень слід відзначити узагальнюючі праці за редакцією В.Кузіцина [497] та Є.Голубцової [117].

Систематично і докладно висвітлюються питання зародження, розквіту й падіння староримської цивілізації починаючи з утворення міста-поліса Рима та закінчуючи падінням Західної Римської імперії в результаті внутрішніх протиріч і варварських завоювань й сучасними українськими антикознавцями. У книгах чернівецького вченого В.Балуха [478-479] вміщені різноманітні додатки, покажчики, ілюстрації та карти складені на основі значної кількості історичних джерел. Значний інтерес складає робота харківського антикознавця І.Сергєєва, присвячена вивченню соціально-політичного розвитку Римської імперії в III ст. н.е. [215]. Вона має велике значення для з'ясування закономірностей та особливостей історії римлян при вивченні імператорської епохи. Водночас дослідники частіше, ніж на попередньому етапі розвитку історичної науки, зверталися до висвітлення подій повсякденності в житті Римської імперії [71; 121; 154; 102; 191; 87; 199].

Але попри значну наукову активність у вивченні проблем періоду принципату досі остаточно нез'ясованими залишаються питання співвідношення економічного рівня Імперії I і II ст. н.е., які вирішуються менш однозначно, і дослідники вказують, що деякі економічні успіхи вже були досягнуті в I ст. н.е. В цілому ж у дослідженнях різноманітних шкіл античної історіографії можна відмітити тенденцію не тільки фактів процвітання, але й тіньові сторони “римського світу”.

Для поглибленого вивчення особливостей зовнішньої і прикордонної політики Риму велике значення має дослідження **біографій правлячої римської еліти**, котра визначала цю політику. Основи цієї історіографічної традиції були закладені античними істориками [484]. Завдяки Р.Сайму просопографічний

метод із інструменту елементарної і сухої статистики, призначеного для виявлення деталей службової кар'єри окремих людей, перетворився в знаряддя аналізу стану і динаміки розвитку цілих суспільних груп. Нові можливості просопографії Р.Сайм продемонстрував, насамперед, аналізуючи правлячу римську еліту на етапі становлення Імперії [416-418]. Біографічні дані перших правителів династії Юліїв-Клавдіїв у контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень змальовано у працях І.Шіфмана [245], Г.Мерчінга [175], Ч.Сміча [406] та ін. [230; 237; 403-404; 213-214; 480], до яких увійшли нариси про видатних філософів і богословів, поетів і драматургів, державних діячів і воєначальників, істориків і риторів, законодавців і реформаторів, художників і дослідників античності та середніх віків. Їхні біографії та діяльність розкриті на основі значної кількості історичних джерел.

Якщо у Ед.Мейера [356] підвищена увага до політичної творчості видатних римлян ще носить швидше традиційний характер, то у представників молодого покоління ця увага принципово обґрунтовується і знаходить вияв у культивованому просопографічному напрямку. Вагомий внесок у розробку проблеми участі senatorів в командуванні легіонами внесли Е.Бірлі [272], Е.Бірлі-молодший [270-271], Т.Франк [309], В.Ек [254; 297], Г.Альфельді [259; 263] та ін. [257]. Аналіз державних і військових кар'єр для періоду всього принципату зробив Х.Девіжвер [286], а Б.Добсон написав дослідження присвячене центуріонам [292]. М.Клаусс присвятив свою монографію принципалам – володарям старшого солдатського рангу в легіонах [331] і, нарешті, проблема соціального походження рядових легіонерів розкривається в узагальнюючих працях Дж.Форні [308], Р.Макмаллена [348] та ін. [329].

Одним із важливих напрямів сучасних світових досліджень античності є вивчення проблематики, пов'язаної з **історією армії** Римської імперії. Армія була головним інструментом внутрішньої і зовнішньої політики Рима. Не маючи повної картини про роль армії у формуванні структури імперського суспільства, неможливо і об'єктивно оцінити сильні та слабкі сторони системи принципату. Щоб краще оцінити політичні аспекти античної Європи у версії *Tabula Imperium Romanum* [421-423] слід розглядати імперську армію, оцінювати її роль через призму політичних переміщень у системі завоювань сусідніх земель, формування лімесів і забудову оборонних прикордонних укріплень, здійснення своїх функцій в провінціях.

Перші дослідники римської армії, як соціального інституту, Т.Моммзен [369] і А.Домашевський [294-296] спирались, насамперед, на епіграфічний матеріал із європейських провінцій Імперії. Цю традицію продовжили Х.Паркер [378] і Г.Альфельді [261]. В російській науці до проблеми історії легіонів одним із перших звернувся учень Т.Моммзена Ю.Кулаковський [157-158]. Важливими дослідженнями є праці Е.Ріттерлінга і Е.Штайна [394; 408], які проаналізували командний склад римських військ. Дослідник Г.Альфельді стверджував, що римська армія I-II ст. була ніби дзеркальним відображенням стратифікованого імперського, але все ще античного суспільства. Під впливом Ф.Міллара в сучасній історіографії римської античності сформувалося уявлення про армію епохи принципату, і насамперед про легіони як своєрідних клієнтел Імперії [360,

с.441]. Р.Макмаллен у своєму дослідженні “Римський легіон як суспільство” приділив особливу увагу солдатській масі як специфічній групі із загальною психологією і духом корпоративізму [347].

В останні десятиліття з’явилися роботи І.Манна [351], І.Кембелла [274-277], Р.Девіса [284], Б.Добсона [293], О.Махлаюка [163-170; 172], Є.Данілова [85-86] та ін. [76], в яких висвітлюється проблематика внутрішніх відносин, військової розвідки, традицій, соціальної ментальності і цінностей римської армії. Звернення до цих питань було, очевидно, в деякій мірі стимульовано широким розвитком після Другої світової війни досліджень у сфері сучасної військової соціології і психології, які і пролили світло на армію як особливу соціальну структуру і показали важливу роль відношень у малих групах, які існують в рамках військових колективів. Якщо у Ед.Мейера підвищену увагу до політичної творчості видатних римлян носить швидше традиційний характер, то у представників молодого покоління ця увага принципово обґрунтовується і знаходить вияв у культивованому просопографічному напрямку. Показовими були в цьому відношенні роботи М.Гельцера і Ф.Мюнцера. Р.Макмаллен, спираючись на сучасну військово-соціологічну літературу, поставив питання про специфіку римського солдатського менталітету, а в 1984 р. посвятив спеціальну статтю розгляду легіону як особливої спільноти [348].

Напрацьований матеріал вченими із Німеччини, Австрії, Франції, Великобританії, Польщі, США та Угорщини [282; 399; 409; 420] по вивченню римського війська в епоху Імперії був узагальнений відомим французьким дослідником римської армії Я.Ле Боском [159; 342-343].

Однією з дискусійних проблем у сучасній історіографії античності є **зовнішня політика Римської імперії у I-III ст. н.е.** Умовою об’єктивного дослідження цієї проблеми є розуміння впливу на зовнішню політику внутріполітичних змін. Зовнішня і прикордонна політика раннього принципату випливала із тих внутрішніх змін у Римській імперії, які мали місце в цей період. Дослідниками в цих питаннях були Т.Моммзен, Р.Віппер, Е.Гіббон. Еволюцію внутрішньої та зовнішньої політики Рима в I ст. н.е. проаналізували у своїх працях О.Бандровський та О.Петречко [47-49; 468-469]. Значна увага цим питанням приділена в узагальнюючих працях О.Махлаюка [171], В.Шустова [253], П.Коннолі [501] та ін. [72; 141; 212; 289], присвячених історії римських війн. Оригінальні дослідження Е.Лутвака [346] і Е.Гріна [314] висвітлюють питання розробки стратегії зовнішньої політики Рима.

Ааналізуючи зовнішньополітичний курс Августа, В.Парфьонов [198] доводить, що він характеризувався особливою виваженістю та обережністю. Із досліджень загального плану хотілось би відзначити роботу С.Єшевського [106]. Частково питання про римську провінціальну політику торкається в одній із своїх праць М.Карєєв [118]. Особливостям зовнішньої політики Риму в період правління Тіберія присвячено оригінальне дослідження П.Князева [466], в якому детермінуючим фактором виступає внутрішня політика. Сучасний дослідник О. Колобов [126; 129-130; 132] відзначає, що, згідно археологічних джерел, особливістю тогочасної воєнної політики Імперії в регіоні, був, насамперед, воєнний контроль, і воєнно-політичні інтереси переважали над економічними, а

романізація регіону почалась тільки наприкінці епохи. У працях О.Єгорова, присвяченій становленню та розвитку принципату підтверджується думка щодо головних досягнень в політиці Тіберія, який зумів закріпити рейнський та дунайський кордони [104; 465]. Цікавими є дослідження О.Бокщаніна, який вважав політику щодо прирейнських та придунайських територій логічним наслідком усєї попередньої завойовницької політики [58-59].

Проблему взаємовідношень римлян та їх східноєвропейських сусідів вивчав А.Ременніков. В його публікаціях [194-196] поряд із конкретним аналізом військових зіткнень римлян з племенами Подунав'я і Придністров'я утримується коротка характеристика соціально-політичного розвитку Римської імперії. Значний інтерес складають монографії і дослідження О.Петречка [184; 186-187], присвячені аналізу зовнішньої політики і суспільно-політичного розвитку Римської імперії I ст. до н.е. – початку III ст. н.е. Автор справедливо наголошує, що принципово новим моментом у зовнішній політиці Римської держави епохи принципату, була роль принцепса у формуванні стратегії та здійсненні практичних зовнішньополітичних заходів. Аналізує процеси трансформації римських політичних та суспільних інститутів, виявляє закономірності функціонування системи принципату, показує особливості ідеологічного обґрунтування політичного режиму на чолі з імператором та ін.

У сучасній західній історіографії проглядається “проримська” політика щодо питання впливу на сусідні племена [47]. Основним питанням у працях М.Уїллера, С.Боліна та інших вчених є вивчення питань римського впливу на сусідні племена, також у вивченні проблем впливу на племінний світ присвячено ряд праць німецьких істориків, які досліджували матеріали, пов'язані з історією германських племен, і часто окремими сюжетами висвітлювали проблеми впливу на племена інших етнічних груп [389; 429; 287; 316; 300]. Цікавим є матеріал у роботі Д.Браунда “Рим та дружній цар. Характер клієнтської держави”, де автор аналізує аспекти зовнішньої політики Риму. Він вважає, що головна мета римських імператорів полягала в прагненні зробити дружні царства кордонами Римської імперії. Для цього існували різні форми клієнтської залежності. Рим намагався використати вождів і царів з варварських племен, як представників імператорської адміністрації, та в ролі “буфера” проти інших племен. На ранніх етапах римської історії епохи принципату імператори, хоча й не платили племенам, але використовували територію даків як резерв природних багатств та рабських ресурсів. Д.Браунд справедливо зазначає, що варварські царі швидко погоджувались із залежністю від Риму. Вони користувались не лише підтримкою з боку Риму (моральною, економічно та військовою), але часто і римським громадянством на випадок непередбачених ситуацій. Радянська історіографія обстоювала традиційну точку зору щодо проблем зовнішньої політики Римської імперії періоду раннього принципату [240]. Думку І.Шіфмана про те, що Імперія на Рейні і Дунаї перейшла до оборони, підтримали багато радянських вчених.

У сучасній англо-американській історіографії рішуче переглянуті погляди на характер зовнішньої політики Августа і Тіберія. К.Уеллс підкреслює, що стратегія Августа мала постійний завойовницький характер. При цьому він опирається на дані про стоянки легіонів та їх розташування біля кордонів імперії

[50]. Цікаво, що в епоху Августа кордони не були такими, як ми це знаємо сьогодні. Вони були звичайними дорогами, які йшли паралельно до рік, зокрема по Дунаю. Легіон контролював лише шляхи, причому переважно ті, що вели від центру провінції у напрямку ще не завойованих територій. І.Манн вважає, що Дунай був для римлян не природним кордоном, а тимчасовим рубежем, на якому був можливий короткочасний відпочинок [352]. Таку ж думку висловив Р.Сігер у праці “Тіберій”, а згодом вчений П.Гарнсей та Р.Саллер в книзі “Ранній принципат від Августа до Траяна”.

Після успішних війн Цезаря і Августа європейські кордони Римської імперії були відсунуті до Рейну і Дунаю, а більша частина завойованих земель по традиції перейшла у власність держави. Потрібно було майже століття, щоб розпочалась тотальна романізація підкорених областей. Така затримка звичайно пояснюється нестабільністю ситуації на кордонах, особливо при Юліях-Клавдіях, відставанням суспільного розвитку місцевих племен. Ці питання добре досліджено у роботі сучасного російського дослідника М.Щетініна [477]. Але, на наш погляд, труднощі із освоєнням нових територій були пов’язані з тим, що римляни підкоряли регіони, які являлись центрами старих цивілізацій, або ті які знаходились у сфері їх впливу. Цікавим в цьому плані є дослідження львівського вченого О.Бандровського [459; 44-48; 49-52], який, вивчаючи політику Рима у взаємовідносинах з племенами Карпатського регіону в I-III ст. н.е., показав особливості приєднаних територій і вагому роль римських легіонів у процесі їх романізації. Досліджував час виникнення державних утворень у Південно-Східній Європі, робив спробу систематизувати матеріали щодо вивчення їх типологічної належності, вказував на зміни зовнішньої політики Рима у відношенні Дакії і Паннонії, а також, політику стримування варварського середовища та повернення до традиційної римської експансії, що і привело до значного територіального розширення Римської імперії.

Справедливо наголошує О.Колобов [126; 129], що саме специфіка приєднаних регіонів вимагала інтенсивного пошуку нових шляхів у здійсненні процесу, який пізніше і буде названий романізацією. При Юліях-Клавдіях закладаються основи дунайського лімесу. Виникають постійні, розраховані частіше всього на декілька легіонів, табори, зокрема в Паннонії – Петовіон, Карнунт. Та обставина, що рання фаза романізації Паннонії проходила явно під знаком військової присутності, змушує звернути увагу на “легіонну територію” як на особливий соціально-політичний і економічний організм.

У період Юліїв-Клавдіїв військові території на Дунаї являлись головними форпостами античної цивілізації, вони сприяли створенню умов для швидкої романізації цих регіонів. Ф.Віттінгоф, Г.Форні [438; 307-308] та М.Клаус [331] особливу увагу приділили питанням урбанізації прикордонних європейських регіонів. Особливо слід відмітити прогрес, досягнутий у вивченні даної теми на матеріалі Балкано-дунайських територій. Традиції дослідження ролі римської армії в цьому регіоні з позиції соціальної історії були закладені австрійськими вченими К.Патчем [380] та А.Бетцем [267]. Багато археологічного матеріалу з придунайських територій ввів у науковий обіг В.Хоффілер [321] та ін. [238; 279].

Значним доробком австрійських [285; 436], угорських [256; 298], американських [323; 387] і українських [160] науковців стало дослідження особливостей лімесної політики Риму. До ролі римської армії як соціоорганізуючого фактору на Дунаї і Балканах звертались російські вчені О. Кудрявцев [156], Т.Златковська [111] та І.Круглікова [155]. Пізніше роль римської армії в дунайських провінціях досліджували Ю.Колосовська [133-135; 137; 140; 142-146], С.Рубцов [204] та ін. [243-244]. А.Євтушенко, на підставі введення до наукового обігу нових археологічних, епіграфічних і нумізматичних джерел проаналізував роль армії в романізації провінції Дакія у II-III ст. н.е. [464], а М.Попов і Г.Раце досліджували організацію оборони, провінційне управління, будівельну діяльність у легіонах римської Дакії в II-III ст. н.е. та наслідки її евакуації [470-471]. Проблемам легіонного комплектування, ролі ветеранів у формуванні античного суспільства на рубежах Імперії – в Паннонії і Верхній Мезії присвячені дослідження А.Мочі [364-368]. Питання етнокультурних та економічних процесів у Карпато-Дунайському басейні, Верхньому Потиссі і Подністров'ї, Паннонії і Дакії досліджували сучасні українські науковці В. Котигорошко [149-153], В.Цигилик [242] та ін. [113; 190; 241; 432-433].

Більш складним стає оцінка військових компаній Траяна і їх наслідків, коли при збереженні традиційних точок зору про необхідність, неминучість і успішність зовнішньої політики, вона оцінюється і як експансіоністська і яка мала тяжкі фінансові і політичні наслідки (Л.Пті і К.Уотерс). Для післявоєнної історіографії приділено більше уваги до проблем мотивації сторін у розв'язанні війни і, очевидно, більш складним є розуміння її трагічності і розрухи для цивілізації. Дослідники були схильні бачити в кампаніях Траяна не тільки несподіваний розвиток експансії, але і продовження політики Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв, а також відмітили ту обставину, що Дакія могла організовувати вторгнення в римські провінції.

З розвитком історіографічного процесу встановлюються тенденції показувати різницю політики Траяна і Адріана у відношенні до зовнішньої експансії, підтверджуючи тезу про значні переми, які відбулись в цей час в напрямі розриву з римською традицією. Можна відмітити більше ніж раніше, увагу до правління Антоніна Пія, яке характеризується як відомо втратою Імперією своїх позицій і періодом значного напруження (Г.Пфалум).

Західноєвропейська історіографія при вивченні питань прикордонної політики Риму в III ст. н.е. головну увагу приділяла вторгненню на територію Римської імперії германських племен, залишаючи в тіні боротьбу і роль сарматів, аланів, карпів [305-306; 430-431]. Вчені колишнього Радянського Союзу і Румунії багато зробили для пояснення причин вторгнення варварів, а також пролили світло на проблему римського падіння в Дакії (А.Дмітрієв, Ю. Колосовська, О.Штаерман, Н.Чаплигіна, Л.Шмідт, Д.Тудор, В.Парван). Причини Дунайських війн вони шукають насамперед у надрах самого племінного світу, який розмістився на північ від великої європейської ріки. У цьому районі знаходились племена сарматів, германців, гето-фракійців і переживали епоху розпаду родо-племінних відносин. Жага до захвату земель і здобичі, ненависть до римського рабовласницького устрою штовхали їх на шлях широкої військової

експансії. Наприкінці III ст. н.е. антиримські війни варварів мали вже не менш як тридцятилітню історію. Варварські племена нанесли тяжкі удари по Малій Азії і Балкано-Дунайських областях Імперії, захопивши при цьому велику частину Дакії. Війни із зарейнськими германцями і боротьба народних мас Риму проти своїх гнобителів створювали сприятливі умови для вторгнення племен із Центральної і Південно-Східної Європи. Новим військовим ускладненням на Дунаї передувала зміна взаємовідношень римлян з деякими із прикордонних племен, які до цього підтримували з Імперією мирні відносини або приймали в боротьбі незначну участь.

Ці проблеми також знайшли висвітлення у дослідженнях А.Ременнікова [194-197], який намалював племінну картину регіону і їх участь у найбільших Дунайських війнах, що тривали до кінця III ст. н.е. Широким фронтом варвари вторгшись в Імперію нанесли тяжкий удар по важливих Балкано-Дунайських провінціях Риму. В ході боротьби римська армія і важливі провінції Імперії понесли втрати. Варвари остаточно оволоділи Дакією і отримали плацдарм для нових наступальних війн.

Проблема взаємовідношень між суспільствами, які знаходились на різних рівнях розвитку, дуже актуальна як для наук, які вивчають сучасність, так і для галузей знань, які вивчають далеке минуле. Динамічний розвиток археології протягом останніх десятиліть дає можливість висвітлити нові нюанси відношень між античною цивілізацією, яка досягнула найбільшого розквіту у формі ранньої Римської імперії, і варварськими племенами Центральної і Східної Європи. Досить довго ця тема розглядалась виключно у контексті військових конфліктів між двома ворогуючими і не маючих спільних граней для дотику світами. Основу для такого погляду на характер римсько-варварських відношень давали, насамперед, повідомлення античних авторів, які переповнювалися свідченнями про великі і малі війни, а також акцентували увагу на нездоланих різницях між світом античної цивілізації і світом варварства. Крім того, в середині XX ст. археологи відкрили в повному об'ємі римський лімес – систему фортифікаційних споруд, які протягнулись за подобою Великому китайському муру на тисячі кілометрів від Північного до Чорного моря по Рейну і Дунаю. В зарубіжній історіографії склалось “*opinion communis*”, згідно якому фактор стабільного і непрохідного на протязі чотирьох століть кордону сприяли формуванню єдиного культурно-історичного простору, який став своєрідним прообразом сучасної об'єднаної Європи.

Дослідник О.Колобов [129-131], спираючись на археологічні дані, які проводились в останні десятиліття на територіях країн Центральної і Східної Європи дає змогу переглянути деякі вкорінені стереотипи. Насамперед, виявилось, що варварські племена досить різнилися між собою за рівнем розвитку. І далеко не зі всіма із них римляни ворогували. Важливе місце, як виявилось, у стосунках Риму і варварів займала торгівля, яка не припинялась навіть під час військових дій. І саме протягом багатьох століть функціонувала т. зв. “бурштинова дорога” – головна торговельна магістраль між римлянами і варварами на території Європи.

Аналізуючи історіографічний доробок проблеми прикордонної політики Римської імперії у I-III ст. н.е., не можна оминати узагальнюючих статей з багатим фактичним матеріалом в енциклопедіях і виданнях довідкового характеру, передовсім військового профілю, які за змістом мають характер дослідження, заснованого на переважному джерельному матеріалі. Вони стосуються детальних біографічних відомостей про римських імператорів та їх найближчої родини, вищого командного складу армії та ін. Саме в них акумульовані найважливіші відомості з розглядуваної проблематики. Частково наведена література, яка є ключовою до вивчення і дослідження конкретних питань з названої тематики [481; 483; 487-490; 492-493; 501-502; 504; 507; 513; 521-524; 526-530]. Довідковий характер мають відомості, подані у фундаментальній “Хронології Стародавнього світу”, “Військовій енциклопедії”, “Словнику Античності”, “Античному світі: у термінах, іменах і назвах”, історичній енциклопедії та ін. [482; 485-486; 505-506; 514-517].

З окремими спеціальними дослідженнями, які стосуються античної історії та історії римського війська, можна ознайомитися у **всесвітній мережі інтернет** (*web-internet*).

Бібліографічний перелік багатьох праць, які стосуються військової історії Римської імперії, поміщений на спеціальних веб-сторінках західноєвропейських та американських дослідницьких центрів: Бібліографія бібліографії класичних досліджень (Fifth Floor Reading Room Classics Reference Guide) невеликий і зручний вказівник бібліографічних робіт з антикознавства [533]; Енциклопедія Марузо (L'Année Philologique) самий повний бібліографічний довідник світової літератури про всі аспекти античної історії, включаючи видання давніх авторів [535]; Бібліографічний вступ до класичних досліджень (Bibliotheca Classica Selecta) чіткий і зрозумілий сайт, корисний для тих, хто починає орієнтуватися в літературі з римської історії [532]; Університетська бібліотека Лозанни (Fac. des lettres de l'Uni/Lausanne) – каталог публікацій з античної історії факультету словесності Лозаннського університету [538]; Бібліографія на сайті історичного факультету університету штату Канзас включає бібліографію основних періодів римської історії, історію римської армії, провінцій та кордонів, в основному сучасні праці на англійській мові з Watson Library університету штату Канзас [534]; Проект “Персей” – сайт створений на базі університету Tufts в Медфорді, штат Массачусетс. В античних розділах представлені: класичні тексти грецьких і римських авторів, як в оригіналі, так і в перекладі англійською мовою; античні папіруси; археологічні матеріали; колекції зображень та сучасні наукові дослідження [537].

Значиму увагу привертають сайти зорієнтовані на російськомовного споживача: Історія Стародавнього Риму [536]; Римська слава [539]; Центр антикознавства Санкт-Петербурзького державного університету [540]; Антична археологія [531] та ін., де достатньо представлено інформації та вміщено багато сучасних досліджень з історії Стародавнього Риму та військової історії Античності.

Тексти багатьох робіт з описаних вище сайтів доступні для ознайомлення. На їх сторінках знайшли своє відображення короткі хронікальні замітки та

різного роду за обсягом дослідницькі статті про історією зовнішньої політики Римської імперії, специфіку в устрої римських збройних сил, розвитку і модифікації зброї та ін. Проте більшість з них має вузькопрофільне спрямування (технічні характеристики римської зброї, ілюстрації, які свідчать про особливості обмундирування армії, зображення нагородних знаків та ін.), однак, ознайомлення з ними дозволяє розширити кругозір дослідника римської військової історії. Крім того, ця бібліографія важлива для підбору літератури при глибшому вивченні окремих сюжетів римської військової історії, а також тих армій, які виникли на руїнах колишньої великої імперії.

Таким чином, необхідно зробити висновок, що питання зовнішньої політики стародавнього Риму вже тривалий час знаходяться в центрі пильної уваги істориків. Численні аспекти даної теми докладно розглядалися різними дослідниками і часто ставали предметом наукових дискусій. Проте, певна підпорядкованість загальним науковим проблемам, відсутність комплексного дослідження, а також безсистемне вивчення окремих аспектів теми привели до того, що ряд питань не було розглянуто взагалі, деякі моменти вимагають перегляду, а в цілому відсутнє єдине уявлення про прикордонну політику I-III ст. н.е. Через це в дисертаційному дослідженні була зроблена спроба розглянути процес становлення та розвитку системи прикордонної політики як цілісну і важливу складову політики Римської імперії.

РОЗДІЛ 2

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОРДОНАХ В I ст. н.е.

2.1. Просування римлян в райони Карпато-Дунайських земель в добу правління Юліїв-Клавдіїв

Об'єктивні умови розвитку римського суспільства привели наприкінці першого століття до н.е. до встановлення нової форми організації державної влади у формі принципату. Однією з характерних рис принципату був принцип активної зовнішньополітичної діяльності принцепса. Нові завоювання повинні були встановити міцне політичне положення принцепса, забезпечити Рим запасами корисних копалин, резервами родючих земель, джерелами поповнення рабів. Первісно саме цю мету переслідували Август і Тіберій, коли вони посилали свої легіони в напрямі Карпато-Дунайських земель. Принципово новим моментом у зовнішній політиці Римської держави епохи принципату була роль принцепса у формуванні стратегії та здійсненні конкретних зовнішньополітичних заходів. Проведення зовнішньої політики – ведення війни й укладання договорів, залежало від волі імператора. Він міг просто віддати наказ полководцям припинити кампанію, відвести війська і т.д., не зважаючи на хід воєнних дій і подальші перспективи кожної конкретної кампанії. Він визначав і загальні пріоритети та завдання, які були досить стабільними та традиційними протягом I ст. н.е. Після приходу до влади Октавіана Августа було сформульовано основне гасло зовнішньої політики – розширення всесвіту Римської імперії [Res Gestae, 13].

І хоча політика перших принцепсів постійно носила агресивний наступальний характер, основні тактичні завдання були поставлені лише наприкінці I ст. до н.е. (близько 15 р. до н.е.). Це визначалось тим, що при проведенні активної експансіоністської політики необхідно було, по-перше, мати конкретні знання про супротивника, по-друге, скористатися важливими стратегічними пунктами і базами, що змогли б забезпечити цю тактичну і стратегічну лінію. Тому цілком логічною була діяльність Марка Віпсанія Агріппи по складанню карти і розрахунків основних географічних параметрів передбачуваних завоювань.

У Європі лежав центр активних наступальних дій [346, с.1-50]. Агресивні походи кінця I ст. до н.е. привели до визначення головних напрямів завойовницької політики. Ними стали Германія та Паннонія. Всі дослідники сходяться на тому, що саме Рейн і Дунай були вагомими плацдармами, які визначив під час свого правління перший римський імператор [498, с.502]. Хоча, ще в перших роках I ст. н.е. Август переконався, що утримати завойовані германські та дунайські землі буде завданням нелегким. Деякі критики концепції Е.Лутвака заявляли, що наявність такої глобальної стратегії означала зміну характеру військового керівництва. Один з критиків, Е.Груен, спростовує думку дослідника на тій підставі, що зовнішня політика доби Юліїв-Клавдіїв взагалі не може розглядатись як послідовна лінія, тому, що її проводили зовсім різні принцепси і вона носила риси прагматизму, а не концептуальності [314, с.414].

Дуже чітко аргументує свою позицію Б.Айзек: “Коли ми вивчаємо античні джерела, дуже важко взагалі визначити яку-небудь мету. Позначення змінюються в залежності від проходження військових кампаній, а іноді і від результатів її проведення. Деякі військові дії римлян носили взагалі безсистемний характер” [323, с.378].

Е.Уїллер говорив зокрема про те, що в Римі проблема послідовності виникала через різноманітність особистостей імператорів, а не через відсутність стратегічної лінії [447, с.218]. З цим можна погодитись, тому що основні напрямки експансії, наприклад, були вироблені ще Юлієм Цезарем і підтверджені Октавіаном Августом. На це Б.Айзек заявляє: “У Римі не існувало впливових груп здатних захищати інтереси у збереженні світу, захисту прикордонних смуг або у проведенні військової експансії” [323, с.378].

Ряд дослідників вважають, що не обов'язково стратегія зовнішньої політики, а особливо прикордонної, залежала від імператора. Її міг здійснювати легат, намісник, полководець, який діяв з імператорської волі [389, с.269-270]. Критики концепції Е.Лутвака іноді стверджують, що позиція імператорів іноді схилилась до оборони [323, с.378]. Навряд чи це підтверджується історичними фактами. Так, наприклад, згідно з цією точкою зору, Тіберій навряд чи проводив би загарбницькі походи проти германців у 14-16 рр., а відсиджувався б за Рейном. Не зовсім переконлива і позиція Е.Груена в тому, що він заявляє ніби престиж або військова слава для Августа були більше ніж стратегія [314, с.415]. Для Августа обережність у військових діях стала одним з головних принципів після битви при Акції. Дуже складно дослідникам вийти із замкнутого кола власних припущень стосовно паралелі “стратегія – престиж” [445, с.47].

Солідаризуючись з Е.Лутваком, потрібно підкреслити, що в добу Юліїв-Клавдіїв захисні мотиви військової політики стосувалися виключно кордонів Італії. Про це також заявляють і його опоненти [323, с.394]. Власне завоювання Мезії та Паннонії було покликано забезпечити спокій для комунікацій, які з'єднували Італію з Грецією та східними провінціями.

Якщо проблеми, пов'язані з розвитком під час правління Тіберія авторитарних, монархічних тенденцій, є предметом гострих наукових суперечок [354, с.45, 106-107, 114-115, 208-209, 225-227, 284-294; 94, с.35-108; 84, с.250-320; 186, с.79-94; 103, с.135-168; 104, с.130-157; 465, с.23-27], то по питанню про провінційну і зовнішню політику спадкоємця Августа подібної дискусії немає. Дослідники, які так чи інакше торкалися цієї теми, стоять, узагалі ж, на схожих позиціях [354, с.134-159; 104, с.102-157]. Можна вважати практично загальноновизнаним, що зовнішня політика Тіберія і його методи керівництва провінціями були раціональні і високоефективні.

Основними рисами зовнішньої політики Тіберія, що продовжувала традиції останніх років принципату Августа [177, т.V, с.457], були: відмова від широкомаштабних завойовницьких кампаній, пов'язаних з ризиком великих людських і фінансових втрат, і в економічних відносинах найчастіше, те що не виправдовувало затрачених зусиль; прагнення підтримувати спокій на кордонах імперії у першу чергу дипломатичними способами [Suet., Tib., 37], стримуючи варварів руками самих же варварів; гнучке реагування на зовнішньополітичні

ускладнення, що виникали час від часу. Завдяки такій стратегії Тіберію вдалося зберегти відносну стабільність на кордонах імперії протягом усього більш ніж двадцятилітнього правління, і навіть домогтися деякого розширення територій держави без вагомого зростання чисельності армії, а, отже, без збільшення витрат на її утримання, і без посилення ролі військових [406, с.182-214; 354, с. 134-159; 104, с.152-157]. Хоча Тіберій, подібно Августу, дотримувався італоцентристського політичного курсу, він, проте, приділяв багато уваги стану справ у провінціях, ретельно стежачи за порядком у системі провінційного керівництва. Відомі із джерел факти притягнення намісників до суду говорять не тільки про наявність корупції, але і про боротьбу з нею імператорського уряду. Придатні правителі провінцій залишалися на своїх місцях впродовж тривалого часу, що сприяло підвищенню ефективності керівництва. З оточення принцепса вийшло чимало талановитих адміністраторів. У цілому, стан провінцій за Тіберія був задовільним, а тягар податків не був надмірним [Suet., Tib., 47; Dio Cass., 57, 10]. Благополуччя імперії не змогли затьмарити кілька провінційних повстань: уряд Тіберія швидко й ефективно на них реагував [406, с.182-214, 233-256; 354, с. 134-159; 104, с.152-157].

Крім територіального зростання володінь римлян у цей час (кінець I ст. до н. е.) відбуваються важливі зміни у характері відносин між Римом і завойованими територіями. В епоху республіки провінції розглядалися як маєтки римського народу і були об'єктом хижацької експлуатації. Т.Моммзен справедливо відзначав, що республіканський Рим бачив у провінціях тільки джерело коштів, що і викачувалися відтіля кампаніями лихварів-публіканів при сприянні провінційної влади [177, т.ІІІ, с.366-370].

Остаточна система провінційного правління ранньої імперії складається за Августа, коли формуються її основні принципи, що залишалися загалом незмінними протягом всієї епохи принципату. Провінції поділяються на сенатські та імператорські, в яких переважно розташовуються війська. Збір податків із провінціалів частково переходить у руки фінансових агентів принцепса – прокураторів. Дії провінційних намісників контролюються центральною владою, в цілому, більш суворо, ніж при старих порядках. Відкупники, у руках яких ще залишалася стягування значної частини податків, були істотно обмежені у своїх можливостях, вибивати з римських підданих, скільки їм захочеться [173, с.468-474].

Корнелій Тацит, загалом позитивно характеризуючи стиль керівництва Тіберія, відзначав прагнення принцепса не обтяжувати провінції надмірними тягарями, старання у підборі кадрів для управлінського апарату, боротьбу з корупцією і свавіллям провінційної влади [Tас., Ann., IV, 6]. Светоній і Діон передають фразу з листа Тіберія префекту Єгипту Емілію Ректу: "Я хочу, щоб моїх овець стригли, а не знімали з них шкіру" ("*praesidibus onerandas tributo provincias suadentibus rescripsit boni pastoris esse tondere pecus, non deglubere*") [Suet., Tib., 32; Dio Cass., 57, 10].

Тіберій надовго залишав намісників провінцій на своїх посадах. Так правителем Нижньої Германії, принаймні, з 28 р. був Луцій Апроній [Tас., Ann., IV, 74]. Легатом Верхньої Германії тривалий час був Лентул Гетулік, родич

Апронія, що залишався на цій посаді до 39 р., коли він був зміщений і страчений Калігулою [Suet., Tib., 29]. Правителем Мезії впродовж 10 років залишався Поппей Сабін [Tac., Ann., I, 80; IV, 46]. Причиною такої політики, очевидно, була нестача здібних кадрів для керівництва гігантською імперією. Інше пояснення небажанню імператора змінювати один раз призначених посадових осіб знаходить Йосиф Флавій. На думку цього письменника, Тіберій керувався, найперше, турботою про благополуччя римських підданих, вважаючи, що часта зміна намісників призведе до зростання корупції і вимог хабарів з їхнього боку, оскільки кожний буде прагнути в найкоротший термін задовольнити свою пристрасть до користолюбства [Joseph., TJ, XVII, 6, 5].

Дослідники, що дотримуються протилежних поглядів на роль спадкоємця Августа у процесі еволюції принципату, сходяться до позитивної оцінки діяльності Тіберія по керівництву Римською імперією. Основні принципи його політики залишалися, на їхню думку, незмінними протягом майже усього більш ніж двадцятилітнього царювання; становище стало змінюватися лише в останні роки життя принцепса, коли постарілий імператор випустив з рук важелі державного правління [104, с.150].

Отже, можна беззастережно говорити про те, що Август і Тіберій заклали основні риси зовнішньополітичного курсу з якого випливало і особливе місце дунайського кордону. Перші кроки римлян по шляху до Дунаю розпадаються на три напрями: Балкани, Подунав'я та Рейн. Саме в цьому аспекті ми будемо розглядати римську експансію в напрямі дунайських земель.

Із встановленням принципату настала пора остаточно вирішити проблему альпійських перевалів, що з'єднували Північну Італію з Галлією. Хоч Галлія була завойованою вже досить давно, однак перевали, через які проходили найкоротші та найкращі шляхи в Центральну Галлію та у верхів'я Рейну, були невідконтрольні римлянам. Більше того, в умовах, коли легіони були задіяні в театрах бойових дій далеко від Апеннінського півострова, Північна Італія страждала від набігів дрібних альпійських племен. Одним з них були саласси, яким деякий час вдавалося успішно протистояти римським військам. У 33 р. до н. е. боротьбу із салассами розпочав легат Октавіана Гай Антістій Ветер. Хитрістю він заволодів гірськими проходами і протягом двох років тримав це плем'я в облозі. Відчувши нестачу солі, саласси змушені були прийняти римські гарнізони. Однак, коли Ветер відійшов, вони гарнізони вигнали. У 25 р. до н. е. проти цього племені були послані римські війська на чолі з полководцем Авлом Теренцієм Варроном Муреною, якому вдалося здобути перемогу. Взяті в полон були доставлені в Епоредію, де Теренцій Варрон продав їх "*sub hasta*". Всього було продано 44 тис. полонених, серед яких 8 тис. здатних носити зброю. У 24 р. до н. е. Август відправив 3 тис. поселенців і заснував місто Августа Преторія на тому місці, де був колись табір Варрона [Strabo., IV, 205]. Таким чином були забезпечені південні підходи до перевалів Малий та Великий Сен-Бернар. Одночасно з кампанією Теренція Варрона північні підходи до перевалів під контроль римлян узяв Марк Вініцій [Dio Cass., 53, 26, 4-5].

У 15 р. до н. е. Август доручив Тіберію та його брату Друзу провести військові операції проти ряду альпійських племен. Розділивши відповідальність

за операції, Тіберій і Друз напали на генавнів, ретів, вінделіків, бревнів, уцемнів. Римлянам довелося проводити облогу чисельних міст і фортець, долати небезпеки і непрохідну місцевість. Римська історіографія говорить про надзвичайну дикість та жорстокість цих племен. Врешті-решт, проливши потоки крові, римляни підкорили ці племена [Flor., II, 22; IV, 12, 4-5; 8; Vell. Pat., II, 95, 1-2]. Усе це дало підстави Августові записати в *Res Gestae*, що він покарав і приборкав Альпи, починаючи з того району, який найближче підходить до Адриатичного моря і аж до Тускського (Лігурійського) моря [Res Gestae, 26]. Після перемоги у 15 р. до н.е. були утворені провінції Реція і Норік на чолі з прокураторами. У 14 р. до н.е. прокураторською провінцією стали Приморські Альпи – *Alpes Maritimes*.

У 27 р. до н.е. землі Далмації були передані в управління сенатської адміністрації [Dio Cass., 53, 12, 4]. Маючи забезпечені тили римляни змогли приступити до завоювання Паннонії. Запеклу боротьбу з Римом вели і сусіди паннонців далмати. Близько 30 р. до н.е. воєнні дії проти них вів Азій Полліон. Пізніше з ними воювали Тіберій і Гай Вібій Постум. Останній, будучи призначеним намісником Далмації, зумів організувати інтенсивний видобуток золота в копальнях і за своє ретельне ставлення до виконання покладених на нього обов'язків був нагороджений тріумфаторськими відзнаками. Тепер один з римських полководців, консул 19 р. до н.е. Марк Вініцій, першим з римлян перейшов Дунай, воював з племенами квадів, бастарнів і котинів. Август згодом наголошував на перемозі над паннонцями, з якими до того ніколи не зустрічалось римське військо, у результаті чого кордони Іллірика були розширені до берега Дунаю [Res Gestae, 30]. А у 11 р. до н.е., Іллірик було переведено до розряду імператорських провінцій [Dio Cass., 54, 34, 4]. Під Ілліриком десь аж до часів Флавіїв розуміли Далмацію (*Illyricum Inferius*) та Паннонію (*Illyricum Superius*).

Дискусійним до сьогодні є питання щодо утворення провінції Мезії. Ряд сучасних авторів називає дату 29-28 рр. до н.е., коли македонська армія Марка Ліцинія Красса розгромила мезів, бастарнів і гетів [104, с.117]. На основі свідчення Діона Кассія про Цецину Севера цю подію можна датувати 6 р. н.е. Тацит, завершуючи в кінці книги I своїх *Анналів* розповідь про події 15 р. н.е. говорить, що за Помпеєм Сабіном була збережена провінція Мезія з доповненням ще Ахайї і Македонії [Тас., *Ann.*, I, 80]. Таким чином, маємо три дати щодо існування провінції Мезії. Але лише повідомлення Тацита не суперечить Аппіану, який вказував, що навіть за Августа мези не були зобов'язані платити податки, а підкорив їх лише Тіберій. На нашу думку вірним є підхід С.Саприкіна, який датує утворення провінції Мезія 15 р. н.е., а розглянуте нами свідчення Діона інтерпретує як вказівку на те, що під час паннонсько-далматського повстання 6 р. н.е. Мезія перебувала під управлінням римського військового командування [205, с.39]. Римлянам доводилося відбивати набіги сусідніх племен на землі цього регіону.

Близько 12 р. н.е. гети напали на місто Егіс, біля Істру. У приморські міста було надіслано Весталіса, що відзначився в битві за Егіс. Це було здійснено у ході підготовки до включення їх у римську провінцію.

Отже, важливим напрямком зовнішньої політики були *Балкани*. Римській експансії у дунайські землі передували військові походи та експедиції, які створили плацдарм і умови для її успішного початку. Велике значення для завоювання Паннонії та виходу до середнього Дунаю мали Іллірійські війни (35-33 рр. до н.е.). У ході бойових дій римлянам доводилось долати як спротив противника, так і важкодоступність регіону [Flor., II, 23; IV, 12, 6-7]. Результатом були не лише досягнення в Іллірії самі по собі, але й підвищення безпеки Північної Італії.

У 15 р. до н.е. почалася війна в Паннонії. Паннонців-іллирійців захищали дві швидкі ріки – Драва і Сава. Війну проти паннонців очолив Марк Віпсаній Агріппа, а після його смерті – Тіберій. Небезпека цієї війни зростала через близькість театру воєнних дій до Італії. Паннонці були розбиті, а їх зброя, всупереч військовому звичаю, була не спалена, а зламана і кинута в річку, щоб застрашити тих, які ще чинили опір [Flor., II, 24; IV, 12, 8-9].

Важливим моментом у здійсненні планів Августа став 15 р. до н.е., коли після розгрому скордисків Тіберій вийшов до Дунаю [Dio Cass., 54, 31, 3], який стає кордоном імперії на тривалий час. Одночасно з Тіберієм відзначився намісник об'єднаного Іллірика Публій Сілій Нерва, який підкорив паннонців і нориків. Таким чином, був створений плацдарм для експансії в напрямку Західного району [134, с.60-83]. Спільні дії двох полководців призвели до утворення плацдарму для експансії в напрямку дунайської Паннонії [Dio Cass., 54, 31, 3].

Близько 13 р. до н.е. велике антиримське повстання почалось у Фракії. Три роки римські війська під командуванням Лоція Кальпурнія Пізона вели важку боротьбу. Врешті-решт місцеві племена були підкорені, царем Фракії було поставлено Реметалка, який опирався на підтримку римлян, а Пізон був залишений у Фракії як намісник Августа [Dio Cass., 54, 34, 5-6; Flor., II, 27; IV, 12; Vell. Pat., II, 98, 1-2]. Після смерті Реметалка владу над однією частиною фракійців Август віддав його брату Рескупоріду, а над іншою – його сину Котісу [Tac., Ann., II, 64].

Головне бажання римських імператорів у цих балканських кампаніях полягала в прагненні зробити дружні царства кордонами Римської імперії. Для цього існували різні форми клієнтської залежності. Рим намагався використати вождів і царів з варварських племен як представників імператорської адміністрації та в ролі “буфера” проти інших племен. Варварські царі швидко погоджувались із залежністю від Риму. Тоді вони користувались не лише підтримкою з боку Риму (моральною, економічною та військовою), але часто і римським громадянством на випадок непередбачених ситуацій.

Тим часом, землі, що потрапили під контроль римлян, турбували своїми набігами гето-даки з-за Дунаю. Коли ріка вкривалась кригою, вони переходили на правий берег і спустошували околиці. У гето-даків у цей час вже було досить розвинуте виробництво заліза [232, с.65]. На півдні Трансільванії в горах Ораштіє, даки створили в I ст. до н.е. оборонну систему фортець та інших укріплень. Правитель гето-даків Бурєбіста підкорив своїй владі північнодунайські і частину південнодунайських фракійських племен, і навіть

деякі дрібні грецькі поліси (наприклад, Діонісополь). У його намір входило розширення влади даків у район правобережного Дунаю аж до Тиси. На деякий період часу дакам вдалося поширити своє панування на обох берегах Дунаю, що підтверджується археологічними джерелами. Дакійська кераміка і монети часу Буребісти походять з району Будапешта, досягаючи сучасної південної Словаччини [42, т.ІІ, с.278-279].

Спадкоємним володінням Буребісти була територія нинішнього Банату, де розташовувалася його столиця Аргедава (Арцидава, суч. Вередія) [Ptolem., Geogr., 111, 8, 4]. Звідки він робив свої грабіжницькі походи на захід і схід Балканського півострова.

Однак у 45 р. до н.е. Буребіста був убитий повсталими проти нього гетами, царство його розпалося на кілька самостійних частин [Plut., Aem. Par., 145-146]. Військові експедиції, організовані Августом, мали на меті послабити лівий берег Дунаю, щоб не піддавати нападам правобережні провінції Рима. Експедиції направлялися не проти даків узагалі, але проти окремих дакійських племен. За Августа були переможені троє вождів даків (*duces*) [Suet., Aug., 21]. Отже, держави даків як єдиного цілого ще не існувало. Двоє з вождів – Котізон і Дікомес – відомі в джерелах цього часу. Котізон тримався миру з Римом і з ним був укладений римлянами союз, для забезпечення якого Август обіцяв віддати Котізону в дружини свою дочку Юлію [Suet., Aug., 63], а Дікомес підтримав Антонія. Союз з Котізоном відноситься до 30 р. до н.е. [380, с.60]. Сам він загинув у сутичках між даками, а Дікомес потрапив у полон до Августа. Під владою Котізона знаходилися гірські області країни даків [324, с.289]. Флор повідомляє про те, що даки Котізона засіли за горами і роблять набіги через замерзлий Дунай [Flor., II, 28, 18-19]. Як вважають, влада Котізона поширювалася на обидва береги ріки [362, с.101-102].

На рубежі нашої ери Елій Кат переселяє в межі Мезії 50 тис. гетів (чи скоріше гето-даків), які заселяли землю за Дунаєм. Швидше за все, ці події відбувалися в 1-4 рр. [412, с.54]. Проти даків був надісланий Гней Корнелій Лентул, намісник Іллірика, який відкинув їх за Дунай. Завдання Лентула полягало в тому, щоб відтіснити “даків на інший, лівий берег Дунаю і зміцнити свій, встановивши на ньому сторожові пости” (*praesidia*) [111, с.43; 381, с.93; 413, с.113; Strabo., VII, 3, 10; Vell. Pat., II, 103, 3]. Гнею Лентулу за цю перемогу було надано консульство і тріумфальні відзнаки. Дехто з дослідників вважає, що було навіть створено плацдарм на правому березі річки в районі сучасної Олтенії [Flor., II, 28-29].

Страбон повідомляє про іншу кампанію проти даків, згадуючи про збір на річці Марісос (суч. Муреш) римського війська [Strabo., VII, 3, 13]. Досягти цієї ріки було можливо у випадку, якщо правий берег Дунаю в деякій частині належав римлянам і був укріплений спорудженнями Лентула. Направлялася ця експедиція, мабуть, не проти даків узагалі, а проти одного чи декількох дакійських племен (*gentes Dacorum*) [Res Gestae, 30].

Активні бойові дії Рим одночасно змушений був вести і на півночі з германськими племенами. У 16 р. до н.е. римський полководець М.Лоллій зазнав поразки від племені сугамбрів, причому було втрачено орла п'ятого легіону. Для

організації боротьби з германцями було призначено пасинка Августа Друза. Війська під його командуванням перейшли Рейн і підкорили ряд германських племен. Друз першим з римських воєначальників здійснив плавання Північним морем, а щоб скоротити цей небезпечний шлях, він наказав прорити канал від Рейну до озера Флево. Крім того Друзом було розпочате будівництво дамби на Рейні. Друз дійшов до Ельби, проклав шлях у Герцинські гори. Вздовж Ельби, Везера та Мозеля були поставлені дозорні пости, більше 500 укріплень було споруджено вздовж Рейну. Однак у 9 р. до н.е. Друз, упавши з коня, помер у літньому таборі, який з тих пір стали називати "Проклятим" [Flor., II, 30; IV, 12, 26-28; Suet., Vit., 1, 3; Vell. Pat., II, 97, 3].

Практично досягнути середньої течії Дунаю римлянам вдалося лише в результаті війни Тіберія (12-9 рр. до н.е.) [134, с.60-83; 140, с.39-57]. Власне в ході цієї кампанії і відбулась офіційна анексія Паннонії, яку слід датувати або 11 або 8 р. до н.е. [140, с.211; 364, с.33-34]. Завоювання Паннонії [111, с.24-28] мало велике військово-стратегічне значення. Воно призвело до виходу римлян на правий берег Дунаю, який утворив лінію захисту і кордон з варварськими племенами. Особливо важливим стало захоплення опорних пунктів на правому березі Дунаю та переправ. Захоплення міста Карнунт дозволило проводити військові походи проти задунайських племен на Середньому Дунаї. Не випадково ця подія знайшла відображення й у політичному маніфесті Августа [Res Gestae, 30].

Після захоплення Карнунта став можливий перший похід проти германських і кельтських племен Західного району, що був здійснений Марком Вініцієм і на першому етапі розглядався як складова частина германської кампанії Друза [ILS 8965; 291, 489]. Про цей похід розповідають тускуланські написи [ILS 8966; 291, 381]. У межах дослідження хотілося б торкнутися доказів, які не дозволяють нам погодитися з традиційним читанням цих матеріалів. Так, Ю.Колосовська робить висновок про правомірність трактування напису, погоджуючись із О. Домашевським [296, с.71-72], на підставі послідовності перемог над племенами [140, с.19]. Адже саме перше тлумачення напису відповідає цій умові. Якщо прочитати напис по-новому: «*M. Vinicius P. filius, consul XV, vir, sacris faciundis, praetor, quaestor legatus propraetore Augusti Caesariis in Illyrico, qui trans flumen Danivium missus Quadorum (а не Dacorum – як вважає О.Бандровський) et Basternarum exercitum vicit profliga vitque Cotinos, Osos, Boios (що цілком укладається у відколотий текст – версія О.Бандровського), Teuriscos et Anartios imperia populi Romani et Augusti Caesaris perferre coegit*», то усі моменти етнічного і військового характеру будуть дотримані. Текст напису наступний: “Марк Вініцій, син Публія, консул, квіндецемвір, претор, квестор, намісник у ранзі пропретора Августа Цезаря в Іллірику, будучи посланий за Дунай, розбив військо даків (квадів) і бастарнів, приборкав котинів, озів, (боїв), таврисків і анартів, змусивши ці племена визнати владу Римського народу й Августа Цезаря” [291, 48]. Під час походу Марк Вініцій зіткнувся з германським плем’ям квадів, яке тільки рухалося в напрямку земель прикордонної смуги. Під їхнім тиском котіни займали райони Північної Словаччини, до півночі від них розміщалися бастарни (латенська культура в Малопольщі); ози і бойї займали

район повороту Дунаю, а теврiски – райони Схiдної Словаччини. Анарти, саме далеке вiд плину Дунаю плем'я, знаходилося в районi гiр Трансильванiї. Таким чином, полководець Друза пройшов через землi Словаччини, Угорщини i поглибився в межi нинiшньої Румунiї.

У трактуваннi напису є серйозна розбiжнiсть мiж російською дослiдницею Ю.Колосовською та українським дослiдником О.Бандровським. Перша вважає, що похiд розпочався з Верхньої Мезiї i читає назву перших племен, як “даки” [144, с.9-60]. Напис викликав багато суджень про особистiсть намісника, про дату його походу за Дунай, про порядок названих у написi племен, а також про те, з якої провiнцiї (Норiк, Мезiя, Паннонiя) розпочався цей похiд [391, с.215; 381, с.103-108; 366, с.532, 543-544].

Навiть якщо пристати на точку зору Ю.Колосовської, потрiбно припустити, що походiв було два. У написi сказано про дакiв i бастарнiв, що разом з даками вступили в справедливий бiй з римлянами (*exercitum vicit*). Iмовiрно, похiд проти бастарнiв i дакiв починався окремо вiд рейду проти котинiв, озiв, таврискiв, анартiв, так як про них сказано, що вони були лише приборкани (*profligavit*). На нашу думку, таке дійсно могло бути пiд час походу намісника. У той же час можна припустити, що з Верхньої Мезiї наступав Друз, який рухався в напрямку дакiв.

Перший запобiжний похiд намісника Марка Вiнiцiя в 10-9 рр. до н.е. примусив кельтські племена зберiгати спокiй i не вступати в об'єднання проти Риму. Особливо це стосувалося племен котинiв, озiв, теврискiв та анартiв. Паралельно з цим походом була здiйснена операцiя по нейтралiзацiї дакiв. Тiберiй та Друз долиною рiки Марош вторглися у землi гето-дакiйських племен i дійшли до мiста Апул [140, с.210]. Пiдставою для такого твердження служить, крiм тускуланської елогiї, згадування Флора про те, що в результатi дiй Друза “непроглядний доти i непрохiдний Герцинський лiс став... доступним для людей” [Flor., III, 30]. А ми знаємо, що в поняття “Герцинський лiс” античнi автори вкладали свiдчення про Карпатські гори.

Другим доказом того, що Вiнiцiй дійшов до анартiв, якi живуть на територiї гето-дакiйських племен, є рядок “Втiшливої елегiї до Лiвiї”, що розповiдає про вiйськовi успiхи Друза i Тiберiя. У нiй повiдомляється про те, що “свiдком доблестi” Друза є “... дакiйський Апул, що знаходиться на краю свiту (цей ворог живе зовсiм близько вiд Понта)” [Ovid., Consol. ad Liviani., 385-391]. Ця елегiя приписується Овiдiю i є конкретним доповненням до тускуланської елогiї. Тут слiд пiдкреслити, що об'єднання двох етносiв у цей час було неможливим через кельто-фракiйське протистояння у попереднi часи. Потрiбно сказати, що до аналогiчного прочитання елогiї схилилися, крiм А.Премерштейна [391, с.207], А. Гнiрс [311, с.116-119] та Р.Сайм [412, с.30], який, однак припускав, що похiд був розпочатий з Аквiнка. Але швидше за все похiд Вiнiцiя розпочався в Карнунтi, а похiд Друза з Тiберiєм закiнчився в Аквiнку.

Об'єднання бастарнiв, назване Страбоном фiлами, було конфедерацiю декiлькох племен. Страбон розміщує їх на кордонi з даками i гетами [Strabo., VII, 3, 17]. До гетiв їх вiдносив Аппiан [App., Мас., XVI, 1, 2]. Полiбiй, Лiвiй i Плутарх вважали бастарнiв кельтським плем'ям [Polyb., XXV, 6; Liv., 44, 26, 11;

Plut., Aem. Par., IX]. До германців їх відносив Тацит [Tac., Germ., 46]. Згідно з Діоном Кассієм, бастарни були скіфським плем'ям [Dio Cass., 51, 23, 2-3]. Птолемей розмістив бастарнів на північному сході Дакії і відніс їх до племен Європейської Сарматії [Ptolem., Geogr., III, 5, 7, 10]. У III ст. н.е. вони згадуються в союзі з карпами і роксоланами [528, т. III, с. 113]. Разом з певкінами вони брали участь у Маркоманських війнах.

Безпосереднім результатом походу Марка Вініція і діяльності Друза в германських землях була політика освоєння германських земель по Рейну та війни Тіберія з кельтами [Dio Cass., 55, 28]. У 8 р. до н.е. для боротьби з германцями на Рейн був призначений Тіберій. Він повів кампанію досить успішно. Тіберій підкорив плем'я сугамбрів, взявши в полон 40 тис. чол., переселивши їх у Галлію і відвів їм землю вздовж берега Рейну. Хоча Веллій пише, що Тіберій остаточно підкорив Германію, майже довівши її до стану провінції, обкладеної податком, однак завоювання було ще далеко не завершено.

Десь між 7 і 2 рр. до н.е. Луцій Доміцій Агенобарб перейшов Дунай, наштотхнувся на гермундурів, які в той час шукали землі для поселення, і оселив їх на частині землі маркоманів. Після цього він переправився з військом через Ельбу, дійшовши в глиб Германії далі, ніж будь-хто з його попередників. За це Луцій Доміцій був нагороджений тріумфальними відзнаками.

У 4 р. н.е. у Германію знову був надісланий Тіберій. Він розділив військо на дві частини. Командування над однією взяв на себе сам, а іншу – доручив очолити своєму легатові Сентію Сатурніну. Пройшовши з військом до Ельби, де воно зустрілось з флотом, Тіберій дорогою підкорив племена каннінефатів, аттуарів, бруктерів, херусків, форсував Візургій, перемиг хавків та лангобардів. Наступним завданням, яке постало перед Тіберієм, було завоювання держави Маробода – правителя маркоманів. Останній під тиском римської експансії відійшов у глиб Германії і зайняв рівнину оточену Герцинським лісом. Однак у цей час надійшла звістка про повстання паннонських та далматських племен.

Загальна чисельність племен і народів, які повстали, перевищувала 800 тис. Вони виставили майже 200 тис. піших воїнів і 10 тис. вершників. Верховне командування було зосереджено в руках трьох чоловік – Піннета і двох з однаковим ім'ям – Батон. Усі паннонці знали не лише дисципліну, але й латину, багато з них були освічені і знайомі з літературою. Римські громадяни на їхній території були знищені, торговці перебиті. У найбільш віддаленій області було знищено велику кількість вексилляріїв (*vexillarii*). Військові сили повсталих зайняли Македонію, інша частина їх мала напасти на Італію, а частина повинна була захищати свої землі [Vell. Pat., II, 110, 3-6].

У цій ситуації в Римі було вжито надзвичайних заходів. Август виступив у сенаті із заявою: “Упродовж десяти днів, якщо не бути на сторожі, ворог може бути в полі зору міста”. Чоловіки та жінки, відповідно до майнового цензу, повинні були виставити для військового набору відпущеників. Вони виступали під особливими прапорами, не змішувались із вільнонародженими і мали особливе озброєння [Dio Cass., 55, 31, 1; Suet., Aug., 25, 2; Vell. Pat., II, 111, 1].

На час початку повстання (6 р. н.е.) проконсулом Іллірії був Мессалін Корвін, який з дванадцятим легіоном половинного складу, оточений ворожим військом,

розсіяв і змусив рятуватись втечею більше 20 тис. ворогів, за що був нагороджений відзнаками тріумфатора [Dio Cass., 55, 29, 1; 30, 1-2; Vell. Pat., II, 112, 1-2]. Придушення цього повстання було доручено Тіберію. Всього було виділено 15 легіонів і таку ж кількість допоміжних військ [Suet., Tib., 16, 1]. Діяв у бойових цілях і великий загін фракійців, яких привів цар Фракії Реметалк. Під час цієї війни стався випадок, коли в одному таборі було зосереджено 10 легіонів разом з допоміжними військами [Vell. Pat., II, 112, 4; 113, 1]. Врешті-решт, у результаті тривалої (майже три роки) і важкої війни повстання було придушене.

Однак, римлян чекало нове велике випробування. Влітку 9 р. н.е., через кілька днів після придушення повстання паннонців і далматів, надійшла звістка з Германії, де повсталі знищили три легіони разом з полководцем – Квінтілієм Варом, легатами і всіма допоміжними військами. Вар покінчив життям самогубством, його відрубана голова була надіслана повсталими Марободу, а той відправив її в Рим [Dio Cass., 56, 18-24; Flor., II, 30; IV, 12, 31-38; Suet., Aug., 23, 1; Vell. Pat., II, 117-119]. Трагедія відбулась у Тевтобурзькому лісі, де ще довго після неї лежали непоховані останки римських легіонерів. Дізнавшись про поразку Вара, Август наказав виставити в місті караули, щоб уникнути заворушень. Намісникам провінцій він наказав діяти так, щоб союзників тримали в покорі люди досвідчені та звичні для них. Кілька місяців Август перебував у депресії, не стриг волосся і бороди, і не раз чули як він вигукував: “Квінтілій Вар, поверни легіони” [Suet., Aug., 23]. Тепер виникла необхідність набирати на службу відпущеників. Поразка Вара стала серйозним ударом по престижу Рима в германському світі.

Від Т.Моммзена тягнеться думка про те, що після поразки в Тевтобурзькому лісі Імперія на Рейні та Дунаї перейшла до оборони [177, т.І, с.52-64]. Такого погляду дотримуються і сучасні дослідники. Ці помилкові погляди були характерні і для радянської історіографії [49, с.6]. Однак, і після поразки Вара значна частина правого берега Рейну залишалася римською. К.Уеллс, спираючись на данні про стоянки германських легіонів та їх розташування біля кордонів Імперії, підкреслює, що стратегія Августа мала постійний завойовницький характер. І.Манн вважає, що Рейн і Дунай були для римлян не природними кордонами, а тимчасовим рубежем, на якому був можливий короткочасний відпочинок. Цю ж думку підкреслив Р.Сігер, а згодом П.Гарнсей та Р.Саллер [184, с.87].

Уже в 10 р. н.е. римляни відновили активні дії. Було сформовано новий перший легіон (*legio I*) і відправлено його на Рейн, де Тіберій, який очолив усі германські війська, видав йому відзнаки. Загальна чисельність військ на Рейні зростає до восьми легіонів. Два легіони були відведені з Реції і чотири з Іспанії та Іллірика. Тіберій перш за все зміцнив позиції римлян у Галлії, посилив опорні пункти, після чого переправився через Рейн. Підготовку до форсування ріки було проведено дуже ретельно. Було точно визначено, що слід брати з собою із припасів. Тіберій особисто, стоячи на березі перед переправою, оглядав кожен віз, чи немає там чогось зайвого. Заглибившись на значну відстань, Тіберій будує дороги, спустошує поля та спалює поселення тих, хто виступив проти Риму.

Лінію укріплень було збудовано за Цезійським лісом. У зимові табори римляни повернулися практично без втрат. Там Тіберій продовжував зміцнювати дисципліну, відновивши традиційні способи покарань. Було покарано одного командуючого легіоном за те, що він відпустив кількох солдатів супроводжувати свого відпущеника на полювання за річку. Наступного року Тіберій знову вступив у Германію, де разом з легіонами активно діяв і флот. Важливим результатом цих операцій було перш за все те, що вдалося відвернути заворушення в Галлії, які назрівали. За словами Веллея Патеркула результат цих кампаній перевершив сподівання.

Повернувшись в Рим, Тіберій відсвяткував тріумф. Наступним його призначенням була Іллірія, куди, однак, він не доїхав, через звістку про смерть Августа. На Рейн було надіслано племінника Тіберія, всиновленого ним Германіка. Смерть Августа супроводжувалась заворушеннями в легіонах Германії та Іллірика.

Після відновлення порядку Германік переправив через Рейн 12 тис. легіонерів, 26 когорт союзників та 8 загонів кінноти [Тас., Ann., I, 49]. Першою жертвою помсти римлян стало плем'я марсів. Легіонери вбивали і жінок, і дітей, і літніх людей. Навесні 15 р. н.е. Германік розпочинає похід на хаттів, в умовах, коли загострилися стосунки між Армінієм, який був ініціатором повстання проти римлян, і його тестем Сегестом. Чотири легіони, п'ять тисяч допоміжних військ і наспіх зібрані загони германців, що юрбилися на лівому березі Рейну, були відправлені Германіком на чолі з Цециною дещо північніше. У 16 р. н.е. Германік посилає Публія Вітеллія і Гая Анція в Галлію для збору податків, а Сілію, Антею і Цецині доручає керувати будівництвом флотом. Було споруджено тисячу суден, які могли ходити і під вітрилами і на веслах, перевозити різні вантажі, у тому числі продовольство і коней. Місцем збору було призначено Батавський острів. Очікуючи підходу суден, Германік наказав легатові Сілію здійснити набіг на хаттів. А сам, дізнавшись, що укріплення на річці Лупії узяті ворогами в облогу, повів туди шість легіонів. Успіхові походу Сілія перешкодили раптові зливи, було захоплено незначну здобич і дочку вождя хаттів Арпа. Германіку теж не вдалося вступити в битву, оскільки супротивник, почувши про його підхід, зняв облогу і втік. Весь простір між фортецею Алізон (що майже у верхів'ях Лупії, на південь від Тевтобурзького лісу і Рейном, було захищене новими прикордонними спорудами і валами [Тас., Ann., II, 6-7].

Сам Германік повів на ворога стільки ж легіонів і вдвічі більше число союзників. Спорудивши укріплення на руїнах оборонних споруд, зведених його батьком Друзом на горі Тавні, він залишає Луція Апронія для прокладання доріг і зведення мостів, а сам прямує прискореним маршем на хаттів. Заскочені зненацька хатти були частково перебиті, частково здались у полон, а частково розпорошилися по лісах. Маттій – головне місто хаттів, було спалене, а відкрита місцевість – спустошена. Херуски мали намір надати хаттам допомогу, але були застрашені Цециною, який, крім того, вдало провів битву з марсами, що напали на нього. Невдовзі прибули послы від Сегеста з проханням про допомогу в боротьбі з прихильниками Армінія, які взяли їх в облогу. Разом з послами Сегест надіслав і свого сина Сегімунда, якого Германік переправив на римський берег

ріки.

Германік повів війська на допомогу Сегесту, відбулась битва з тими, хто тримав Сегеста в облозі, і він був визволений з великою кількістю родичів і клієнтів. Була серед них і дружина Армінія, вона ж – дочка Сегеста. Після цього Германік відвів військо назад і за внесеною Тіберієм пропозицією отримав титул імператора [Тас., Ann., I, 57-58].

Тим часом надійшла звістка, що до Армінія приєднався його дядько з боку батька Ингвіомер, що здавна користувався в римлян великою повагою; повсталих знову херусків підтримали сусідні племена. Германік, використовуючи флот і допоміжні загони хавків, пройшов територією бруктерів і спустошив землі між ріками Амзією і Лупією, неподалік від Тевтобурзького лісу. У Тевтобурзькому лісі воїни Германіка віддали належне тілам полеглих легіонерів Вара і повернули один із захоплених германцями штандартів. Трофей, споруджений у 16 р. за наказом Германіка після його перемоги над військами Армінія, Ингвіомера і їхніх союзників, проголошував про підкорення всіх народів між Рейном і Ельбою [Тас., Ann., I, 57-58; II, 22, 25; Dio Cass., 57, 18; Suet., Calig., 3].

На зворотньому шляху важкі випробування випали на військо Цецини, який вів із собою 40 когорт. Однак, врешті-решт їм удалося завдати ворогу поразки, при цьому Ингвіомер був важко поранений, але Арміній вийшов з цього бою неушкодженим. А на лівому березі Рейну поширилися чутки про оточення римського війська і про те що незліченні сили германців йдуть з наміром вдертися у Галлію. Якби не втручання дружини Германіка Агріппіни, був би розібраний наведений на Рейні міст.

На цьому завершується кампанія 16 р. у Германії. Не зважаючи на те, що Германік просив дати йому ще рік для завершення справ у Германії, Тіберій наполегливо пропонував йому повернутись. Германіку нічого не залишалося як повернутися у Рим, де він відсвяткував тріумф [Suet., Calig., 1, 1; Тас., Ann., II, 26; Vell. Pat., II, 129, 2].

Тріумф відбувся 26 травня 17 р. Тацит розцінював відкликання Германіка як спробу Тіберія позбавити його вже здобутої слави. Інші дослідники розцінюють дії Тіберія як результат вірного політичного розрахунку, викликаного безперспективністю походів у Германію і невиправданістю великих людських і фінансових втрат [104, с.137-138]. На нашу думку, в мотивації такого рішення Тіберія об'єднались обидві мети. Остання експедиція Германіка показала, що римлянам необхідно боротися не лише з ворожими племенами, але і з силами природи. Водночас Тіберій не міг не зважати на популярність у війську Германіка та його дружини Агріппіни. Разом з тим, Тіберій продемонстрував велику прихильність до Германіка. Протягом літньої кампанії 17 р. Германік сподівався остаточно підкорити германців, але в розпал приготувань його наздогнав лист Тіберія з наказом припинити військові дії і повернутися в Рим [Тас., Ann., II, 26].

У 17 р. на лівому березі Рейну було утворено дві провінції: Германію Верхню (*Superior*) та Германію Нижню (*Inferior*). Обидві стали імператорськими провінціями, якими керували консуляри. Т.Моммзен справедливо підкреслював наслідки цього рішення Тіберія [177, т.І, с.46]. Припинення римського наступу в

Германії було рівнозначно відмові від грандіозної спроби підпорядкування усього варварського заходу, розпочатої Августом [104, с.117-118], хоча окремі вияви завоювницької активності Рима траплялися і пізніше.

Ряд сучасних дослідників переконані, що в добу Тіберія йшла мова про дві лінії зовнішньої політики Римської імперії. Це лінія Тіберія і Германіка [65, с.134-145]. Похід 14 р., розпочатий Германіком відразу після придушення солдатського заколоту, поклав початок серії експедицій, метою яких було здійснення задуманого ще Августом плану анексії Германії. Тіберій нібито віддає перевагу активності на Дунаї.

Корнелій Тацит у цьому зв'язку говорить про те, що Тіберій ніби-то заздрив Германіку і не дуже піклувався про розширення кордонів імперії [Тас., Ann., II, 26; IV, 32]. Очевидно, якась частинка істини в його заяві є, однак, у настільки категоричній формі вона, мабуть, не прийнятна. За Августа Тіберій довгий час воював в Германії, зробивши туди дев'ять походів, і міг вважати підпорядкування цієї провінції своєю особистою справою, тим більше що заради здійснення цієї мети загинув його брат Друз. І якщо він усе-таки вирішив відмовитися від завоювання Германії, то, мабуть, це рішення далось йому нелегко, і було прийняте не під впливом заздрості до успіхів племінника, а виходячи з інтересів очолюваної ним імперії, як їх розумів Тіберій.

Сучасні дослідники вбачають у прийнятому Тіберієм рішенні результат вірної оцінки ситуації, багато в чому заснованої на особистому досвіді. Роки інтенсивних військових кампаній, можливо, могли б привести до підкорення германців, проте утримання їх у підпорядкуванні Риму ставило ще більшу проблему, ніж завоювання. До такого висновку наприкінці свого правління прийшов Август, і Тіберій вважав правильним дотримуватися його заповітів. Не завоювання Германії, а зміцнення рейнського кордону повинно було стати метою римської політики в цьому регіоні і подальшого просування на східно-європейському напрямку [353, с.95; 406, с.79; 405, с.116-118; 445, с.70; 104, с.137-138, 155; 333, с.429-478; 334, с.331-375].

Усе ж таки було б невірно зовсім відкинути слова Тацита, як це робить, наприклад К.Веллеслі, що звинувачує римського історика в повному нерозумінні найважливіших питань національної оборони [446, с.82]. Відзиваючи Германіка, імператор дійсно думав, насамперед, про державні інтереси, однак, до цього, безумовно, головного мотиву цілком могли б долучитися інші, куди менш важливі спонукання [58, с.171]. Тіберій, поза всяким сумнівом, побоювався Германіка і не довіряв йому [403, с.194-214] і, треба думати, був не проти розлучити свого племінника з відданими йому воїнами, знайшовши для цього придатний привід.

У період правління Нерона Рим був досить активним на Дунаї. Джерелом подій, про які піде тепер мова, є елогія Тіберія Плавтія Сільвана Еліана, високопоставленого сановника на службі Римської імперії. Напис перелічує етапи його сенаторської кар'єри [291, 840]. Сам Віспасіан виголосив похвалу в сенаті успіхам Плавтія Сільвана в Мезії і на Понті. Ми зупинимось на тій частині напису, у якій мова йде про дії Плавтія Сільвана як намісника Мезії [379, с.128-129; 380, с.164; 386, с.559-561; 114, с.27; 119, с.91]. У ній сказано: "Тіберій

Плавтій Сільван Еліан, намісник Мезії в ранзі пропретора, переселив у провінцію більше 100 тис. чоловік з числа задунайських племен разом з їхніми дружинами і дітьми, вождями і царями для постачання податків. Спочатку придушив рух сарматів, що розпочався, хоча велику частину війська відіслав в експедицію проти Вірменії. Невідомих досі і ворожих римському народу царів він привів на той берег, що захищав, щоб народи вшанували римські прапори. Згодом повернув синів царям бастарнів і роксоланів, царю даків-брата, захоплених у полон чи відбитих у ворогів. Від деяких з них він отримав заручників, чим зміцнив мир у провінції...” [291, 840]. Як бачимо, велику частину військового контингенту Мезії Плавтій Сільван відіслав у похід на Схід: Доміція Корбулона – у Вірменію і Цезеннія Пета – у Парфію. Виходить, якщо легіони Мезії (*VIII Augusta, XI Claudia, I Italica, V Macedonica*) були відіслані з провінції, то вона дійсно позбавилася свого захисту, у зв’язку з тим, що оборона була покладена на допоміжні війська.

Наступ племен виходив із східних і південних областей лівобережжя Дунаю. Він спонукав бастарнів і даків вступити в сутички з римлянами та сарматами. Як вказано в написі, Плавтій Сільван повернув родичів, захоплених чи приведених у полон (*regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios, Dacorum fratrem captos aut hostibus ereptos remisit*), царям бастарнів і роксолан. Виходить, усі племена, названі в написі (*ex numero Transdanuvianorum*), у результаті безладних зіткнень між собою опинилися в полоні у римлян та сарматів, але були звільнені римськими військами. Наступ сарматів (*motum orientem Sarmatarum*) було відбито. Можливо, роксолани стали тоді заручниками римлян і були розміщені на землях Валахії. Відповідно до напису, з лівого берега Дунаю на правий було переселено більше 100 тис. чоловік, і від племен були отримані заручники. Щодо переселених племен існують різні судження. В.Пирван вважав у їх числі *Transdanuviam* даків, сарматів і гетів, що жили в Мунтенії [379, с.111-112]. На думку К.Дайковічу, дакійські племена були залишені за Дунаєм як захист римських рубежів, а переселеними були гети, бастарни і сармати [281, с.176-177]. Р.Вульпе також виключав даків з числа переселенців, замінюючи їх гетами з областей Південної Молдавії [441, с.321-323]. Відсутність у написі гетів скоріше вказує на те, що до цього часу вони втратили колишній етнічний вплив і знаходилися під владою інших племен. Частина племен була розселена на правому березі Дунаю. Ми знаємо, наприклад, про племінну громаду на лімесі Верхньої Мезії *civitas Tricomenses*, утворену штучно; її виникнення пов’язують з подіями, зафіксованими в написі Плавтія Сільвана [363, с.28].

Напис Плавтія Сільвана повідомляє і про експедицію проти скіфів, у результаті чого була знята облога з Херсонесу. А зробити це римляни могли у випадку, якщо вони підступили до міста із суші, базуючись в тилу у Тірі чи Ольвії [99, с.47; 111, с.59]. Обидва ці міста мали для Рима велике значення для захисту кордонів на дунайському березі, а також у самому варварському тилу. Вони знаходились на окраїні варварського світу у придністровсько-придніпровських землях, і тому були форпостами римської влади. Тіра несла особливі функції для зміцнення римських позицій на Нижньому Дунаї. Вже в середині I ст. н.е. за Клавдія і Нерона місто встановило політичні та економічні

контакти з Римом [243, с.74]. Міграція сарматів до Дунаю могла спонукати Тіру до укладання військового союзу з Римом. М.Ростовцев відзначав, що, не зупиняючи спеціально надіслані експедиції Плавтія Сільвана, за Клавдія відбулася анексія Фракії, а за Нерона до Мезії було приєднане місто Тіра [203, с. 156].

Під час громадянської війни 68-69 рр., коли війська залишили Мезію, вождям сарматських язигів надали можливість брати участь у кампанії щоб провінція не зазнала нападу з їх боку. Однак, Мезія була атакована даками, які захопили зимові табори допоміжних військ, оволоділи обома берегами Дунаю і мали намір атакувати табори легіонів. Проте, поблизу виявились східні легіони, які Муціан вів в Італію. Проти даків виступили *leg. VI Ferrata* і вони були відкинуті за Дунай. Намісником Мезії було поставлено Гая Фонтея Агріппу, йому було надано армію набрану з колишніх вітелліанців [Тас., Hist., III, 46].

Р.Бондар вважає, що слова елогії “...*per quem pacem provinciae et confir mavit et protulit*” слід розуміти як розширення кордонів Мезії на лівий берег Дунаю до лінії вала *Brazda lui Novac de Nord* (“Північна смуга валу Новак”) [62, с.144-155]. Мабуть, з цього плацдарму в 71 р. відбувся військовий похід у напрямку Північного Причорномор’я Рубрія Галла.

У результаті військових походів, про які ми розповіли, був здійснений вихід на Дунай по всій протяжності кордону імперії з племенами Карпатського регіону, що розглядався “як максимальне просування на ворожу територію” [346, с.19].

Важливо відмітити, що новим моментом у зовнішній політиці Римської держави епохи принципату була активна роль принцепса у формуванні військової стратегії та здійсненні конкретних зовнішньополітичних кроків. Правління Октавіана Августа продемонструвало основний напрям зовнішньої політики – розширення кордонів Римської імперії, в якому головною ціллю завойовницької політики стали Германія та Паннонія.

Традиції принципату Августа продовжив Тіберій, однак, із новою стратегією в зовнішній політиці. Він практикував, поряд з конкретними військовими походами, дипломатичне врегулювання спокою на кордонах імперії та меншу активність завойовницьких кампаній, і дбав про збереження людських та фінансових ресурсів. Це дало змогу зберегти відносну стабільність на кордонах імперії та частково розширити територію держави без збільшення чисельності армії.

Щодо системи провінційного правління за Августа то вона формується в основних принципах його діяльності: поділ на сенатські та імператорські із військовими таборами і контроль збору податків прокураторами, які стали фінансовими агентами принцепса.

Отже, підсумовуючи, можна наголосити, що імператори Август і Тіберій заклали основні риси військового зовнішньополітичного курсу Риму, в якому значне місце було приділено дунайському кордону в трьох напрямках римської експансії: Балкани, Подунав’я, Рейн. У балканських кампаніях римські імператори прагнули зробити дружні царства кордонами Римської імперії, що демонструють різні форми клієнтської залежності. Вождів і царів з варварських племен Рим використовував як представників імператорської адміністрації та в

ролі "буфера" проти інших племен, а варварські царі, із свого боку, покійрно погоджувались із залежністю від Рима.

Подальші спільні військові дії Тіберія і Публія Сілія Нерви забезпечили Імперії створення плацдарму для експансії в напрямку дунайської Паннонії. А метою римської політики у германських землях було зміцнення рейнського кордону, що в подальшому забезпечило активне військове просування римлян на східноєвропейському напрямі.

2.2. Військово-політичні стосунки Риму з варварами на східних кордонах

Розглянувши дії римлян, спробуємо дати характеристику і тим процесам, які це просування спричинили. Згідно з планами Октавіана, Дунай повинен був стати плацдармом для наступу в напрямку Середньої та Східної Європи. Ще у 36 р. до н.е. Октавіан, після завоювання іллірійців, планував війну проти даків, венедів та бастарнів [App., III, 22]. Зрозуміло, що завоювання цих районів дало б змогу забезпечити імперію покладами корисних копалин (золото, срібло, залізо), фондами родючих земель, джерелами рабів; поповнювати контингенти римської армії за рахунок підкорених племен [207, с.113]. У ході військових дій римська армія зустрілася з іллірійськими племенами, в яких лише почали утворюватись племінні об'єднання [208, с.31-44]. Але згодом експансія Риму прискорила процеси розвитку місцевих племен.

З самого початку Рим зіткнувся з активністю варварських племен на дунайському напрямку. В межах придунайських земель уже йшли процеси формування потужних племінних союзів і протодержавних об'єднань. У 29 р. до н.е. намісник Македонії Марк Ліціній Красс змушений був відбивати навали бастарнів і даків, а у 13-11 рр. до н.е. римляни захищали Східну Фракію від сіалетів та бессів [134, с.60-84].

Вже на початку I ст. н.е. Август переконався, що втримати завойовані дунайські землі буде завданням нелегким. В 6-9 рр. н.е. відбулось повстання паннонських бревків та далматських десидіатів, про яке вже ми говорили [Dio Cass., 55, 29, 1-2; Vell. Pat., II, 110, 1-2].

Відносини Рима і племен Східної Європи почалися ще в ході завоювання Гаєм Юлієм Цезарем території Галлії аж до Рейну. Але Цезар тільки окреслив ті межі, де Риму потрібно було встановити свою владу. Умиротворення Галлії і завоювання областей на правому березі Рейну виявилися справою Августа, з якого, власне, і відкривається доба Імперії. Свої дії в Європі, що лежить за межами Імперії, Август розпочав, як нами було раніше зазначено, із забезпечення її північного кордону. Цю політику він проводив обережно і повільно. Насамперед він подбав про безпеку північної Італії. Завоювавши спочатку землі на правобережжі Дунаю: північні області Іллірика, потім альпійські племена, області Реції, Норіка і Паннонії, – римляни за Августа вийшли на береги Дунаю. У полі зору Августа знаходилася також Галлія, правий берег Рейну і лівий берег Дунаю. Підпорядкування цих регіонів владі Риму і підкорення їхніх племен забезпечували талановиті дії полководців Августа: Тіта Статілія Тавра, Марка Віпсанія Агріппи, Луція Доміція Агенобарба, Марка Лоллія, а також членів його родини: Тіберія, майбутнього імператора, і його

брата Цезаря Друза, а також Германіка, сина Цезаря Друза. Ці війни – галльські, германські, дунайські – являли собою зміст зовнішньої політики Августа на сході Європи. Проблема не була вирішена війнами ні Цезаря, ні Августа і продовжувалася за Тіберія, проходячи червоною ниткою через усі наступні кампанії.

Першим серйозним ускладненням Августа стали германські союзи племен. У межах нашого дисертаційного дослідження нас цікавить передусім союз, очолюваний свевами. Їх розвиток був прискорений фактом сусідства з Римом. Ще Гай Юлій Цезар зазначав відсталість свевів і вважав, що в них немає “вправності ні у обробці полів, ні у придбанні військових знань та досвідченості. У них взагалі немає земельної власності, і нікому не дозволяється більше року залишатися на одному місці для обробки землі” [Caes., I, 70].

Якщо розкласти цей текст Цезаря на окремі фрази, то можна усвідомити, в чому полягали ці звичаї. Ті з людей, що залишаються вдома, годують себе і тих, які пішли воювати (*reliqui, qui domi manserant, se atque illos alunt*). Отже, не все плем'я свевів залишало землю і відправлялося в похід, але тільки його частина. Відповідно до Цезаря – це кровноспоріднені громади родин (*gentilitas*), вони щорічно виставляли загоны по тисячу чоловік і відправлялися за межі проживання заради війни (*quotannis singula milia armatorum bellandi causa educuni*). При такому способі господарювання у свевів не було перерви ні в обробці землі, ні у веденні війни (*sia neque agriculture nec ratio atque usus belli intermittitur*). Наступна особливість їхнього землекористування полягала в тому, що свеви не мали у власності землі, розділеної на окремі ділянки (*privati ac separati agri eos nihil est*), що відрізняло їх від галлів і було достатньо незрозумілим для римлян. Далі Цезар пише, що більше року нікому зі свевів не дозволяється залишатися на одному місці (*neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet*). Виходить, власником землі було все плем'я свевів (*Sueborum gens*), воно перешкоджало переходу землі у приватне володіння. Тому переділ землі складався не в дійсному перерозподілі земельної власності, а в зміні осіб, які володіють землею лише тимчасово, один рік. Свеви, залишені вдома для обробки полів, повинні були повернути наділи членам племені, що повернулися з війни. При такому способі господарювання в стані бойової готовності знаходився весь народ. У цьому і полягав переділ землі у свевів, коли одні з них воюють, інші обробляють землю.

Цезар ще раз в іншому місці повертається до порядків землекористування у свевів [Caes., BG., VI, 22]: “Землеробством вони займаються мало (*agriculture non student*). Ні в кого з них немає визначених земельних ділянок і взагалі земельної власності (*neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios*), але влада і вожді щороку наділяють землею, наскільки і де знайдуть потрібним. Через рік вони змушують переходити їх на інше місце” (*sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una colerunt, quantum et quo loco visum est agri attribunt atque anno post alio transire cogunt*). Земля виділялася в тій кількості і в тому місці, де вона знаходиться в той чи інший момент, тобто там, де зупиняється плем'я, тому що воно знаходиться в постійному русі внаслідок війни. На наступний рік вона переходить в

користування іншої родини, що складається з кривних родичів. Наділ міг бути наданий і в іншому місці, якщо в минулому він був незручний для обробки. наприклад, через болота, чи іншу причину, якщо мова йшла про земельний наділ вождя. Подібне наділення землею вождів у більшій кількості й у кращому місці (*quantum et quo loco*) приводило до того, що вона поступово переходила в їхнє власне володіння. На цій економічній основі і виникала царська влада в більшості варварських королівств.

Опис земельних порядків свевів відбиває картину, типову для суспільств варварсько-монархічного типу. Таке плем'я постійно знаходилося у русі, в стані війни зі своїми сусідами. Отже, і свеві не давали навколишнім племенам спокійно займатися землеробством (*qui complures annos Sueborum vim sustinuerunt*) [Caes., BG., VI, 4.1, 1.2].

У всіх германців вважалося нормальним, що прилеглі до меж проживання племені землі, слід тримати в стані спустошення [Caes., BG., VI, 23]. Так, зайняті свевами, але безлюдні землі, простягалися на схід на 6 тис. миль [Caes., BG., VI, 3]. Наявність цих земель, що пустують (*agri vacari dicuntur*), була зумовлена тим, що свеві займалися переважно скотарством і полюванням [Caes., BG., VI, 8-9] і тим, що вони мали військовий характер свого господарства. Так, у Галлію в 38 р. до н.е. Марком Віпсанієм Агріппою була переселена громада убіїв у якості тієї, “що здалася Риму разом із зброєю” (*dedicicii*). Пізніше, за Клавдія, вона отримала статус колонії і називалася *colonia Claudia Ara Agrippinensium* (суч. Кельн). Ще раніше, у часи Цезаря, як вже відзначалося, ця громада піддавалася нападам всіх тих же свевів. Пізніше Август переселив у провінцію Германію і самих свевів, а також сугамбрів, розмістивши обидва племені на землях лівого берега Рейну [Suet., Aug., 21, 1]. За Тіберія германське плем'я сугамбрів чисельністю 40 тис. чоловік було переведено з правого берега Рейну в Галлію на правах дедіційів (*dediciorum traieci in Galliam*) [Suet., Tib., 9, 2]. Ці події знайшли відображення в “Діяннях Августа”, складених самим імператором. У них згадується, що цар свевів-маркоманнів (його ім'я в написі не збереглося) домігся “дружби” з Римом. Такій “дружбі” передували часті військові зіткнення римлян зі свевами. Статус “друга Римського народу” був наданий їм лише після того, як плем'я здалося на милість переможцю.

Дату переселення свевів на лівий берег Рейну можна віднести до 31-30 років I ст. до н.е. Саме тоді полонені свеві, як уже відзначалося вище, боролися з даками на арені цирку з нагоди ігор, влаштованих Августом на честь перемоги над Антонієм при Акції в 31 р. до н.е. Ці свеві були розміщені в провінції Нижня Германія, на Середньому Рейні, у нинішніх Ельзасі і Лотарингії. Тут вони виділилися в окрему громаду – *civitas Nicretes* (в устя р. Неккар). Відоме їхнє місто Лоподун (нині Ладенберг, між Майнцом і Страсбургом). Їх тривале проживання на Рейні та етнічна спільність згодом знайшли відображення в тому, що вони утворили власну територію – “Свевію” (Швабія), відому за пізніми римськими джерелами, і за даними Певтінгерових таблиць. Пізніша історія свевів виходить за межі нашої теми, тому ми заостримо увагу на вивченні тих свевів, що у цей час переселень (I ст. до н.е.) проживали на Верхньому Дунаї, у колишніх володіннях боїв.

Саме невпинна римська агресія та схильність германців до спустошення земель приводить до визначених етнічних переміщень у германському середовищі, а, можливо, і переселення ряду інших племен в прикордонну смугу та на римську територію [Suet., Aug., 21]. Римляни чудово розуміли, що для захоплення територій, які розташовані на лівому березі Дунаю, необхідно створити своєрідні клієнтські держави у германському середовищі [335, с.96-116]. Для цього вони здійснюють набір германських вождів у римські допоміжні загопи і деяким з них надають права римського громадянства [Strabo., VII, 1, 3; Vell. Pat., II, 118; Tac., Ann., II, 9].

З цим процесом пов'язане переселення свевського племені маркоманів, що відбулося під час правління Августа, у 8 р. до н.е., і переслідувало мету політичного характеру. Маркомани входили в об'єднання Аріовіста. Тацит ніколи не говорить про маркоманів як про плем'я германське, і якщо згадує їх, то зараховує до свевських народів. Розповідаючи про них, він називає царя Маробода разом з царем Турдом “древніми і знаменитими з царів (свевів)” (*ex gente ipsorum, nobile Marobodui et Turdi genus*) [Tac., Germ., 42]. У Светонія Маробод є германцем (*ut Marobodum Germanum*) [Suet., Tib., 37, 4; 177, т.V, с.38].

До поселення по Дунаю маркомани займали території вздовж середнього плину Ельби. Зі своїх земель вони були вигнані кимврами і тевтонами й оселилися на верхньому Майні, у нинішній Тюрингії. На Дунаї вони поселилися на колишніх землях боїв. Про це повідомляє Тацит, згадуючи, що в столиці Маробода Бойгемі (суч. Богемія, тобто Чехія) у старовину знаходилася здобич свевів [Tac., Ann., II, 62], а тепер ці землі на Верхньому Дунаї лежали спустошеними через війни свевів і даків із племенем боїв, коли “кожний міг захопити і перемінити місця свого проживання” (*occuparet permutaretque sedes promiscuas*) [Tac., Germ., 28, 42].

Безпосередньою причиною міграції маркоманів до Дунаю послужили походи римської армії Друза за Рейн, де в 11-9 рр. до н.е. він воював із племенами херусків, хаттів, свевів і маркоманів. Кампанія Друза на Рейні завершилась успіхом. Він розбив батавів і фризів, що займали пониззя Рейну і частину узбережжя Північного моря. Рейди Друза доходили до Везера й Ельби. Розгромив він маркоманів і на честь перемоги прикрасив пагорб їхньою зброєю [Flor., II, 30, 23]. Під тиском воєнних дій проти маркоманів Маробод і прийняв рішення виселитися з берегів Середньої Ельби. Як повідомляв Веллей Патеркул, “коли сховається від більш сильної зброї, він може зробити більш могутньою свою власну” [Vell. Pat., II, 108]. Під “сильною зброєю” Патеркул, звичайно, розумів римську. Таким чином розпочинається переміщення. Свевське плем'я гермундурів на верхній Ельбі, вигнане зі своїх земель, було поселено в 1 р. н.е. Луцієм Доміцієм Агенобарбом на землях маркоманів [Dio Cass., 55, 10a, 2-3]. Зауважимо, що гермундури були прийняті маркоманами у свою країну за звичаєм гостинності та підтверджує споріднення коренів обидвох племен. Війська Доміція Агенобарба перейшли Ельбу, не зустрівши опору. Після укладення з місцевими племенами союзу про дружбу, Агенобарб спорудив на честь Августа вівтар на березі ріки. У той же час, розпочатий похід проти херусків не мав успіху [Tac., Ann., I, 63; IV, 44].

Просування римлян за Рейн зустрічало зростаючу протидію місцевих племен і вилилося зрештою у повстання під верховенством херусків. Ватажком його став вождь херусків Арміній. Між Армінієм та Марободом почав складатися союз – коаліція свевських і германських племен. На його придушення були кинуті великі римські армії. Спочатку Арміній і Маробод діяли спільно, але незабаром їхні шляхи розійшлися. Сила та мужність обох вождів були рівними, але, додає Тацит, ім'я одного вождя було ненависне людям, у той час як ім'я іншого, що відстоював волю Германії, знаходило підтримку та співчуття серед народу.

Маробод орієнтувався у своїй політиці на Августа, маневруючи між Римом, германськими і свевськими племенами. Царський титул, що Маробод отримав від Августа, зобов'язував його проводити проримську лінію у світі племен [288, с. 155]. Титул царя, римське громадянство й отриманий від Риму вершницький титул, а також те, що саме Маробод приніс римлянам голову убитого херусками Вара, – ці всі засоби були використані ним для зміцнення своїх позицій у римському середовищі. “Це була людина, яка безперервно намагалася усталити свою владу, чим викликала невдоволення навіть у своїх одноплемінників”, – так характеризував Марободу Веллей Патеркул [Vell. Pat., II, 108-109, 119; Tac., Ann., II, 44, 46]. У германців він вважався, за словами Тацита, “зрадником інтересів батьківщини і спільником Августа” (*proditorem patriae, satellitem Caesaris*) [Tac., Ann., XII, 45]. Відношення Маробода до херусків було двоїстим. Він утримувався від надання їм прямої допомоги у боротьбі проти римських армій, які спустошували германські землі, хоча мав значне військо, що нараховувало 70 тис. чол. піхоти і 4 тис. кінноти [Vell. Pat., II, 109].

Розгром херусками римської армії під командуванням Публія Квінтілія Вара, намісника Нижньої Германії, у Тевтобурзькому лісі в 9 р. посилив їхній вплив у германському світі. Після цієї перемоги Арміній відкрито виступив проти Рима, об'єднуючи навколо херусків германські племена [Suet., Calig., 3, 3; Vell. Pat., II, 118; Flor., II, 30, 29-39; Dio Cass., 56, 18, 1-5; 370, с.131; 356, с.145]. Тацит малює його як визволителя Германії (*liberator haut dubie Germaniae*) [Tac., Ann., II, 88]. Страбон називає Армінія полемархонтом – головнокомандуючим об'єднаними силами германців. Назви цих германських племен отримали розголос при проведенні тріумфу Германіка в 16 р. н.е. з нагоди здобутої над ними перемоги: каульки, кампсани, бруктери, узіпети, хатти, херуски, хаттуарії, сугамбри, ланди, тубантії [Strabo., VII, 1, 4; Tac., Ann., II, 41].

Успіх Армінія над римською армією похитнув авторитет маркоманів у племінному світі і сприяв ще більшому впливу вождя херусків серед повсталих. Маробод не виконав зобов'язання стосовно своїх союзників-римлян навіть тоді, коли римські війська здійснювали каральні експедиції проти германців. У вирішальній битві з римською армією під командуванням Германіка під Ідіставізо (біля нинішнього Бюгенбурга на Везері) херуски зазнали поразки. У сутичці отримали поранення обидва ватажки херусків – Арміній та Інґвіомер, дядько Армінія з боку батька. Залишений на самоті, тому що потім Інґвіомер перейшов на бік Маробода, Арміній все ще продовжував боротьбу з Римом на чолі загону своїх однодумців. Він піддавався переслідуванню з боку германської знаті, і через зраду останньої загинув у 19 р. [427, с.231].

Об'єднання племен навколо Армінія дійсно викликало згуртування ворожих Риму сил за Рейном. І дійсно може бути, як помітив Тацит, обидва вождя – і Арміній і Маробод – виборювали право царської влади над племенами, що входили в їхні союзи і тому боролися між собою. Їхні вчинки були суперечливими по відношенню як до Риму, так і один до другого. Їхня лінія поведінки ґрунтувалася на простому засобі – династичних шлюбах знаті племен. За допомогою таких шлюбів племена намагалися залучити на свій бік то одні, то інші сили.

Коли ця політика не принесла очікуваних результатів, а швидше за все після відмови Маробода виконувати союзницькі зобов'язання, Тіберій починає планомірну підготовку до захоплення території його царства. Паннонсько-далматинське повстання і поразка Вара не дозволили здійснити ці плани в часи Августа, і до 20 р. римляни не починали у цьому районі активних дій [337, с.313-346].

У Римі, безумовно, діяльність Маробода тепер сприймалася як загроза римському пануванню на Дунаї. Позиції Риму в Норіці і Паннонії, у тих провінціях, що були завойовані зовсім недавно, виявилися послабленими. Лояльність їх залежала від політичного становища серед задунайських племен. З огляду на це, Маробод і зміг перейти до союзу з римлянами [Тас., Ann., II, 26; III, 11]. Мета Риму у прикордонних справах, таким чином, була досягнута; йому вдалося розколоти єдиний союз германців: одні знаходилися під владою Маробода, а інші – під верховенством Армінія.

Влада Маробода спиралася на силу не тільки маркоманів, але і тих племен, які рушили до Рейну і Дунаю разом з ним. Його союзниками були великі свевські племена – лугії і семнони. З їхньою допомогою він і створив свою державу силою і угодами (*aut bello domuit, aus conditionibus iuns sui fecit*) [Vell. Pat., II, 108].

Залежність племен від Маробода виявлялася, зокрема, у тому, що підлеглі йому царі і вожді були зобов'язані поставляти війська для бойових дій як проти Риму, так і ворожих племен. Під його владою знаходилося об'єднання племен, що скріплювалося, мабуть, самою ідеєю царської влади, подібно владі Августа чи Аріовіста. У його підпорядкуванні виявилася велика територія: від Верхнього Дунаю та Верхньої Ельби до Карпат включно, а в сферу його впливу входили континентальні готи, котрі жили на Віслі [Тас., Germ., 44], а також сігінни на Середньому Дунаї [Herod., V, 6; 313, с.20-21].

Для утримання племен в покорі Маробод створив сили, що мали охороняти його державу, майже на рівні римського війська. Для наступу на Маробода, спланованого Августом в перших роках н.е., було виділено 12 легіонів [418, с. 368-370]. Планувалося охопити його царство двома ударами з півночі і півдня. Тіберій доручив повести на Маробода кілька легіонів Сентію Сатурніну “*per Cattos, excisis continentibus Hercyniae silvis*”. Сам же повів іллірійські легіони від Карнунта, ближнього пункту в Норіку [Vell. Pat., II, 109, 5]. Розраховуючи на тривалу кампанію біля Дунаю, було вже підготовлено зимові табори. Тіберій перебував на відстані п'ятиденного переходу від ворожих постів. На такій же відстані від супротивника перебували легіони доручені Сатурніну, які через

кілька днів мали з'єднатися у визначеному місці з основними силами римського війська. Але як ми знаємо, повстання провінцій не дозволили силою покласти край зухвалості Маробода, а може і схилили його до миру [Dio Cass., 55, 29, 1-2; Vell. Pat., II, 110, 1-2].

У взаєминах з імперією він демонстрував не тільки силу, але й волю до опору. Його посли подекуди вели переговори з римлянами як рівні з рівними. Маробод надавав притулок племенам і окремим людям, що перебігали до нього від римлян. Усе це створювало загрозу Германії, Паннонії, Норіку та й самій Італії, адже від меж Італії до території контрольованої Марободом було всього 200 миль.

Втім, союз племен Маробода був не досить згуртованим, племена нерідко ворогували між собою, а для дозволу розпочати конфлікти зверталися за допомогою до Риму. Так, у правління Тіберія свеви, підвладні Марободу, запросили допомоги римлян у боротьбі з херусками (*sed Suebi praetendebantur, auxilium adversus Cheruscos orantes*) [Тас., Ann., II, 44]. До Армінія також перебігли на останньому етапі його боротьби свевські племена – лангобарди і семнони. Натомість до Маробода перейшов загін залежних від Армінія воїнів, на чолі яких стояв вождь херусків Інґвіомер. Перехід цього загону свідчив про нестабільність королівств германців [Тас., Ann., II, 45]. Соціальний статус воїнів загону Інґвіомера характеризується в літературі як клієнтел, побудований на кровній спорідненості.

Те що не вдалося в добу Августа зробити силою, Тіберію вдалося здійснити дипломатичними методами [289, с.162]. Реалізатором цієї політики став Друз, скерований в Іллірик для спостереження за ситуацією [Тас., Ann., II, 44-46]. Друз виявив себе митецьким дипломатом і зумів спрямувати германський конфлікт у вигідне для Рима русло. Серед знаті свевського союзу виникла змова, яку очолив знатний молодий аристократ з племені готів (або готонів) Катувальда, який в свій час втік від Маробода. Він, безумовно, спираючись на підтримку Риму, у 18 р. вдерся в землі маркоманнів на Дунаї. Підкупив їх вождів і вступив з ними в союз, а потім увірвався в столицю королівства – місто Бойгем і захопив розташовану тут цитадель [Тас., Ann., II, 62].

У діях Катувальди дехто з дослідників вбачав перший вихід на арену в районі Дунаю готів. Проте його виступ з району Вісли навряд чи був акцією одної особи та однієї племінної дружини, тим більше, що Тацит назвав його не вождем, а знатною особою (*nobilis iuvenis*) із племені готонів [Тас., Ann., II, 62]. Про підтримку Риму говорить той факт, що пізніше Катувальда не повернувся додому на Схід, у землі на Віслі, а, вигнаний гермундурами, був поселений римлянами не в Італії, як Маробод, а в Нарбонській Галлії. А тих представників знаті, які супроводжували Катувальду і Маробода, розмістили в Паннонії, на правому березі Дунаю [Тас., Ann., II, 62-63; 289, с.171].

Залишений усіма своїми прихильниками, Маробод переправився через Дунай у Норік і написав лист Тіберію [Тас., Ann., II, 62-63]. Він був милостиво прийнятий і отримав помешкання в Равенні. Більше того, римляни дали зрозуміти, що у випадку, якщо свеви почнуть сваволити, царська влада буде йому повернута. 18 років він прожив в Італії у становищі почесного бранця. Але

потреби в ньому так і не виникло, і він помер, так і не побачивши батьківщини [Тас., Ann., II, 63].

Проте, королівство Маробода після змови Катувальди довго не проіснувало. Катувальду розгромили. Головував свемами у цій війні вождь гермундурів на ім'я Вібілій. Після перемоги колишнє королівство було поділене на кілька частин: на володіння гермундурів, свевів-маркоманів і квадів – усі ці племена свевського походження. Таким чином, спроба створити сильне державне об'єднання свевських племен на Дунаї, як це було зроблено Марободом, поблизу римських кордонів, була припинена. За свої дипломатичні успіхи Друз одержав тріумф [Vell. Pat., II, 129; Тас., Ann., II, 62-64].

Після падіння Маробода від його залежності звільнилися як свевські племена, так і германські. Розуміючи силу об'єднаних германців, римляни намагалися створити сітку буферних королівств, з використанням амбітних міркувань верхівки племінної знаті. У ході внутрішніх безладь і міжусобиць із середовища свевів відбувається помітне виділення іншого племені – квадів [338, с.339]. Квади займали регіон нинішньої Словаччини. Відзначимо, що їхній цар Ванній отримав владу також за допомогою Риму (*dato rege Vannius gentis Quadorum*) [Тас., Ann., II, 62].

Дискусійним питанням на сьогодні залишається оцінка так званого “германського” походу Калігули. Дехто розглядає його як досить вагому акцію. Інші вважають, що дії Калігули звелись до маневрування, заходів по покращенню дисципліни і незначних операцій [104, с.163]. Зі слів Светонія можна зробити висновок і про спонтанність рішення Калігули щодо походу в Германію, і про виношування ним тривалий час цього задуму. Щодо причин походу, то їх могло бути аж чотири: по-перше, необхідність завдати випереджаючого удару змовникам, які намагались заручитись підтримкою германських легіонів; по-друге, підготовка вторгнення в Британію; по-третє, викачування матеріальних ресурсів з Галлії та лівого берега Рейну; і по-четверте, вирішення якихось тактичних завдань на правому березі Рейну. Їх вирішення на правому березі Рейну мало бути пов'язане з набігами германських племен. Зокрема Гальба, призначений легатом Верхньої Германії замість Гетуліка, за словами Светонія, зупинив варварів, які прорвалися вже до самої Галлії. Щодо бойових дій Калігули в Германії, то можна з впевненістю стверджувати лише деякі моменти. Перш за все на Рейн було стягнуто значні сили з багатьох провінцій [Suet., Galba., 6, 3]. Через Рейн було наведено мости і значні сили римських військ діяли на правому березі ріки. Разом з тим можна припустити, що германські племена не наважувались вступати в якісь сутички з великими силами римлян, вважаючи за краще завчасно відійти. Через це Гай не зміг знайти реального проекту для атаки і проводив з легіонами польові навчання. Тому в суспільстві з іронією сприйняли підготовку до його тріумфу [Suet., Calig., 22, 1]. Разом з тим, слід зазначити, що сам Гай тріумф відмінив і вступив в Рим лише з овацією. Якихось змін у взаєминах Риму з германськими племенами за час правління Калігули не відбулось.

У 47 р. до Клавдія звернулось плем'я херусків з проханням прислати їм нащадка їхніх царів Італіка, який проживав у Римі і був римським громадянином.

Причиною цього звернення було те, що їхня знать була винищена в ході міжусобиць. Батьком Італіка був брат Армінія Флав, матір'ю – дочка Актумера, вождя хаттів. Клавдій пішов назустріч цьому прохання і, давши Італіку гроші і охорону, відправив його до херусків. На початку 40-х років були проведені операції на Рейні. Спочатку Корбулон очищує плин ріки за допомогою трірем, а потім підступно організовує вбивство вождя хавків Ганнаска. Корбулон вже будував укріплений табір на землі ворога, коли йому було вручено листа Клавдія, яким заборонялось розпочинати в Германії нові військові акції і, більше того, відвести війська на лівий берег Рейну. Клавдій надав Корбулону тріумфальні відзнаки [Тас., Ann., XI, 19-20].

Ванній був поставлений царем над свевами (*Vannius Suebis a Druso Caesare inpositus pellitur regno*) [Тас., Ann., XII, 29], але був скинутий через розбіжності у власному оточенні (*domesticis discordiis*). У 50 р. н.е. після досить тривалого правління у боротьбу за царську владу вступили царі, знать і вожді племен [50, с. 38]. У змову проти Ваннія були втягнуті родичі царя – діти його сестри Вангійон і Сідон. Рушійною силою змови стали лугії і гермундури, яких Тацит назвав “незліченною силою”, які рушили проти Ваннія, у результаті чого він був вигнаний із країни і знайшов притулок на римському березі. Римляни не втручалися в події на Дунаї і не надали йому ніякої військової допомоги, але прийняли вигнанців і оселили їх у Паннонії [140, с.209-210]. Наміснику Паннонії Папеллію Гістру було наказано виставити вздовж Дунаю один легіон і загопи допоміжних військ для допомоги переможеним і залякування переможців, якщо вони спробують порушити кордон і мир у римських володіннях.

Сталося це, напевно, у добу Нерона і отже за 30 років правління Ванній перетворився на досить потужного правителя, грабуючи сусідів (перша причина повалення) [Тас., Ann., XII, 30], і небажаного своєю міццю для Риму (друга причина). Останнє підтверджувалося наміченим союзом квадів з сарматами-язигами. Справа в тому, що піхота у Ваннія була власна, кіннота – із сарматського племені язигів. Царство Ваннія розділили між собою Вангійон і Сідон, які зберігали згодом постійну лояльність щодо Риму [Тас., Ann., XII, 29-30]. У громадянській війні 69 р. Сідон на чолі загону свевів воював на боці прихильників Веспасіана [Тас., Hist., III, 5, 21].

Відзначилися на кордоні й інші племена. Як самостійне королівство, засноване Римом на середньому Рейні з центром Лаподуні, свеви брали участь у громадянській війні 68-69 рр. після загибелі Нерона. Зокрема, їхні царі Сідон і Італік командували кіннотою свевів у битві за Кремену [Тас., Hist., III, 5, 11]. У цій громадянській війні брали участь і вожді сарматського племені язигів (*principes Sarmatarum Iazigum*) [Тас., Hist., III, 5], які з'явилися в межиріччя Дунаю і Тиси. Для Риму було важливо мати на Рейні і на Дунаї тверді позиції. І ці позиції характеризуються відношенням обох цих племен до Рима. Свеви, наприклад, відзначені Тацитом як плем'я, що тримає вірність Римові [Тас., Hist., III, 5, 21; Тас., Ann., XII, 30; Тас., Germ., 41]. Союзником римської політики на Верхньому Дунаї і Верхній Ельбі стало також плем'я гермундурів, визначене Тацитом теж як вірне римлянам (*fida Romanis*) [Тас., Germ., 41].

Контакти Рима зі світом племен відбувалися з I ст. н.е. головним чином під час війн, а також у зоні, що прилягає до римських кордонів. Але вплив Риму досягав і народів, розташованих за Рейном і Дунаєм. Цей світ племен був тісно зв'язаний між собою. Навряд чи в самих віддалених куточках його залишалися невідомими важливі події, що відбувалися в цей час на римських теренах. Римський фактор був присутній завжди й у відносинах племен одне до іншого.

Район Нижнього Дунаю часто перебував під загрозою навали з боку варварського світу. Племена прагнули досягти римських меж. Тим більше ситуація загострилася з появою на Дунаї нової політичної сили в особі сарматів. Про рух сарматів до Дунаю відомо від часів Тіберія, коли в провінцію Мезію вторглися даки і сармати [Suet., Tib., 41]. Цю подію пов'язують з язигами-метанастами, переселенцями з Північного Причорномор'я в область сучасного Баната, що прилягає до західного кордону Дакії. Їхнє поселення на Дунаї відбулося з дозволу римського уряду [255, с.528], щоб убезпечити Імперію від вторгнення даків [366, с.534; 457, с.179; 179, с.124] під час правління Тіберія чи Клавдія [332, с.128-129; 305, с.80]. Але це не могло не спричинити за собою військових конфліктів з боку сусідніх племен. Названі Птолемеєм "переселенцями" [Ptolem., Geogr., III, 5, 1] язиги-метанаста відкрили шлях міграції на захід імперії іншим племенам Північного Причорномор'я, зокрема іншим сарматам.

У нашому розпорядженні немає жодного договору про клієнтел, у якому з державно-правової точки зору були б описані відносини римлян і варварських держав. Ці свідчення вимальовуються з тих рис і деталей, що збереглися у свідченнях античних авторів чи в епіграфічних пам'ятниках. Клієнтські держави брали на себе зобов'язання або не пропускати через свої землі племена, які пересувалися в керунку Дунаю і Рейну, або дозволяти вільний прохід римській армії, що могла вдарити в тил воюючим з Римом етносам. Вони були зобов'язані надавати римлянам допомогу у постачанні продовольства, а в окремих випадках – у формуванні військових контингентів, не вступати в союзи проти римлян і не вести воєнних дій проти клієнтів Риму.

Племена могли дозволити римлянам будувати військові фортеці і споруджувати дороги у прилягаючій до лімесу прикордонній смузі. У свою чергу, римський уряд зобов'язувався виплачувати царям таких клієнтських держав грошові субсидії, а також підтримувати царя і знать.

Римляни могли зажадати скинення небажаного Риму ватажка, замінивши його римським ставлеником. У той же час клієнтські держави зберігали власний державний устрій, свої форми життя і своє право, але піддавалися римському тиску у випадку проведення ворожої Риму політики.

На нижньому Дунаї добрі клієнтські стосунки римляни підтримували з бастарнами. Про громадську організацію бастарнів ми знаємо небагато, хіба що керувалися вони царями і вождями (*regillus, duces*). Відомий один з царьків бастарнів Клондік [Liv., 40, 58, 2; 44, 26, 11]. Під словом "царьок" (*regulus*) звичайно розуміються особи, що володіють меншою владою в порівнянні з верховними правителями, в об'єднання яких вони входили. Займали такі царьки стосовно царя державного об'єднання положення данників і залежних від нього

осіб. Лівій згадує Коттона, “знатну людину племені бастарнів” (*Cotto nobilis erat Bastarna*) [Liv., 40, 57, 3]. У джерелах називається цар бастарнів Дельдон [Dio Cass., 51, 24, 1-7]. У часи правління Августа (29 р. до н.е.) бастарни на чолі з Дельдоном перейшли Дунай узимку зі своїми дружинами і дітьми, з возами і скарбом. Вони були розбиті намісником Македонії Марком Ліцінієм Крассом, що у битві убив своєю рукою Дельдона. Вчинок Красса вважався найбільшим подвигом на війні. Юпітерові Феретрію приносилася у цьому випадку вдячна жертва, а знята з царя зброя (*spolia opima*) розміщувалася в храмі. За такий військовий подвиг належав тріумф від сенату, а сам полководець міг бути проголошений імператором на полі битви своїми воїнами. Але переможний титул “імператора” Красс не отримав, оскільки це означало б применшення політичного авторитету Августа [Dio Cass., 43, 44, 2; Suet., Caes., 76; 173, с.392-393; 385, с.245; 336, с.136-137].

Незмінна присутність бастарнів у політичних реаліях Риму в якості далекої, але актуальної варварської периферії, підтверджує пасаж з “Діянь Августа”. У ньому бастарни перераховані разом із племенами скіфів і сарматів як прохачі “дружби” у Августа (*nostram amicitiam appellerunt per legatos Bastarnae Scythiaeque et Sarmatarum, qui sunt intra flumen Tanaiam*) [Res Gestae, 31, 2]. Ми бачимо, що політика Риму у відношенні цих далеких племен була спрямована, як і колись, на стримування ворожих намірів за допомогою надання їм почесного статусу “друзів Римського народу”. Тим самим переслідувалася мета зміцнення авторитету римської держави серед племен. Вплив варварського світу на Рим відчувався завжди, у тому числі й у цьому регіоні, особливо поблизу грецьких міст Північного Причорномор'я і морських баз Риму на Понті [243, с.74; 206, с.69; 67, с.263]. Бастарни відтепер завжди розглядалися Римом як захистники дунайських кордонів.

Стосовно етнічного забарвлення бастарнів не вщухали суперечки з доби античності. Ми схилиємося до кельтської версії їх походження. Саме до таких висновків приходять і польський археолог З.Возняк, коли говорить, що в створенні пуховської культури активну участь брали і бастарни. Саме бастарни вступили в контакт із племенами свевського племінного союзу, до складу якого могли входити і слов'янські елементи (лужицька культура) [455, с.233]. У цьому плані цікавий і факт суто кельтського походження імен організаторів скинення Ваннія – дітей його сестри Вангіона і Сідона. Можлива і версія утворення бастарнами міжплемінного союзу. Надалі сфера поширення пам'яток культури розпадається на дві зони, що може бути пов'язане з різноплемінним характером її носіїв. Зникнення пам'яток пуховської культури пов'язано з проникненням нових германських племен наристів і буррів у район Західних Карпат. Про це повідомляє Діон Кассій [Dio Cass., 71, 12, 3], а написи фіксують котинів, як переселенців уже на території Паннонії [CIL, VII, 32542, b.v. 9, 12; c-d, v. 6-7].

Найбільш відчутне значення кельтський етнос мав для розвитку провінції Паннонії. Під римським тиском на території новоутвореної провінції відбувалася зміна етнічної ситуації. Помітно посилювалися кельтські елементи і тому можна говорити про зникнення та сильну романізацію іллірійців. Частина кельтських племен утворює ближню первісну периферію і використовується римлянами для

заселення земель провінції, коли обставини приводять до відтоку населення з прикордонних смуг. Структура сільськогосподарських поселень самої провінції і особливо прикордонних земель носить риси класичної латенської культури. Все це стосується земель не тільки Словаччини та Східної Угорщини, але й районів Закарпаття [148, с.147].

Після завоювання і замирення Паннонії відбулася нова консолідація гето-дакійських племен в останній чверті I ст. н.е. Знову головну роль у цьому об'єднанні зіграла зовнішня загроза, цього разу з боку Риму. Під дією цих процесів, а, можливо, і насильницьким шляхом [Dio Cass., 68, 10, 3] до складу державного об'єднання увійшли сарматські племена роксолан та скіфи-агафірси [155, с.35]. Серед племен гето-дакійського походження можна назвати список Клавдія Птолемея (починаючи з другого ряду), в який входило дванадцять племен (предавенси, ратакенси, кавкоенси, бієси, буріденси, котенси, албокенси, потелатенси, сінеї, сальденси, кеятеї, пієни). Відносини гето-дакійського населення та римлян завжди були ворожими. Тому як тільки процес утворення держави набрав реального змісту почалося військове протистояння.

Життя даків доримського часу залишається, на жаль, майже невідомим, хоча, безсумнівно, воно була схожим з історією сусідніх народів: свевів, семнонів і лугіїв. Останні напевно були північно-західними сусідами даків і активним чинником зовнішньополітичних перипетій сусідніх племен. Не без їхнього сприяння розгорталася і процеси у середині дакійських земель.

Державницькі початки даків почали формуватися задовго до завоювання Дакії Траяном. Страбон передає про існуючий розподіл країни на дакійців (давів) і гетів, що, як він пише, зберігається зі стародавності [Strabo., VII, 3, 12]. Отже, ще до нашої ери існувало два племінних союзи: один під владою даків, інший – гетів. Даки розташовувалися від витоків Дунаю і до рубежів Германії [Strabo., VII, 3, 1; 12-13], там, де визначив їх Цезар. Области, звернені на схід і до Понту, були зайняті гетами. Свідчення Страбона, що свеви живуть на кордоні з гетами, вказують лише на те, що в його час влада даків охоплювала місця зайнятих свевами, точніше тих з них, що назвали себе як племена свевські: уже відомі нам лугії, семнони, лангобарди і гермундури. Всі останні жили на Ельбі й Одері, а тому могли бути сусідами даків. Страбон називає племена, які визначали на його час історичну ситуацію в Східній Європі: германці, дакійці, гети, розуміючи під германцями свевів [Strabo., VII, 3, 13]. Даки і гети описані Страбоном окремо, як поділені на два народи, що відповідало їхній історії. Однак, Страбон говорить, що дакійці і гети говорять однією мовою [Strabo., VII, 3, 13]. Обидва племені були об'єднані в межах першого державного утворення Бурібістою, за якого почалася активна експансія гето-даків [233, с.59-80], що просунулися не тільки в межі грецьких міст Західного Понта, але й у західні області Іллірика.

У правління Бурібісти (60-40-і роки I ст. до н.е.) було зруйновано кельтське об'єднання боїв на Верхньому Дунаї, території якого захопили пізніше маркоманни, хоча чималу роль у падінні боїв зіграли саме даки. Племінна “державна” боїв була високорозвиненим утворенням. Воно мало давні традиції царської влади, а також велику клієнтелу серед племен Верхнього Рейну і Дунаю. Панування боїв на правому березі Дунаю простягалася від Відня до Середньої

Тиси. Під їхнім пануванням жили тоді племена, відомі здебільшого під власними назвами (геркуніати, озеріати). Усі вони ввійшли потім до складу провінції Паннонії [140, с.19]. В етнічному відношенні вони відрізнялися від кельтів-боїв і належали зовсім до інших етнічних груп. Так, плем'я озеріатів вважається плем'ям слов'янського походження [388, с.1579-1580; 366, с.708]. Кельти-бої спиралися у своїй владі на племена Верхнього Дунаю. Їхнім головним союзником було плем'я таврисків, що мешкало в Норіку і на південному заході Паннонії. Однак виступивши в союзі з боями під верховенством царя Критасіра тавристи були розбиті даками Буребісти.

Унаслідок спустошливих походів даків держава боїв перестала існувати. Був зруйнований їхній племінний центр у сучасній Моравії, названий як Старе Городище [355, с.34-59; 408, с.43; 300, с.67]. Місце бою боїв і таврисків з даками історики локалізують у районі впадіння Тиси в Дунай. Звідси походять знахідки срібних монет з ім'ям останнього царя боїв Біатека [382, с.96; 313, с.20-21]. Сама битва датується по-різному: 60-і і 40-і роки I ст. до н.е. [256, с.15; 260, с.40-41; 366, с.534; 411, с.232].

Прибережні території Дунаю по всій протяжності виявилися в підпорядкуванні даків, хоча між ними жила безліч інших племен. Страбон говорить, що під владою даків знаходилася велика частина сусідніх племен [Strabo., VII, 3, 11]. Він повідомляє навіть про землю даків, плутаючи їх з гетами. Об'єднане військо Буребісти складалося з 200 тис. чол. Страбон називає його країну великою державою [Strabo., VII, 3, 11]. Його походи на захід проти іллірійських племен стали зачіпати інтереси Риму та провінції Македонії [112, с. 73-75; 349, с.119; 280, с.106; 281, с.179; 278, с.97].

Оскільки в I ст. до н.е. свеви, даки і гети визначали розстановку сил у племінному світі, в Цезаря і виник задум виступити проти даків, коли за законом Ватінія 54 р. до н.е. йому були визначені на п'ятирічний термін провінції Цизальпійська Галлія та Іллірик з трьома легіонами [Strabo., VII, 3, 5, 11; Suet., Caes., 11; Suet., Aug., 8; Vell. Pat., II, 59; Liv., 117; App., Illyr., 13; Caes., BG., II, 110; III, 25].

У I ст. до н.е. відбувався складний процес формування північно-фракійської спільноти гетів, який привів до утворення самобутньої форми східно-монархічного типу держави, яку очолив Буребіста [278, с.94-106]. Проте вже після його смерті у 45 р. до н.е. ця держава розпалася [226, с.145-146].

Важливо відзначити, що в добу Буребісти до складу його царства входили і племена даків, північнофракійські племена. У зв'язку з цим Т.Златковська говорить про правомірність вживання з цього часу терміну "гето-даки" [112, с.75]. Торкаючись питання розселення даків, Страбон повідомляє, що вони проживали поруч з гетами у верхній течії Дунаю. Незважаючи на таке хронологічне і географічне співставлення, в історіографії утвердилась теза про одночасне існування гетів і даків, починаючи з VI ст. до н.е., оскільки це одні і ті ж племена.

Аналіз археологічного матеріалу показує, що різниця, яка спостерігається між пам'ятками цих областей, що представлені окремими групами племен, були швидше локального, ніж етнічного характеру. В цілому вони мають спільні риси

[43, с.239]. Так, зокрема, джерела говорять про те, що Марк Ліціній Красс був відправлений проти даків, але займався “налагодженням справ” у гетів [Dio Cass., 51, 26, 6]. Після смерті Бурібести у міжплеменній боротьбі перемогу отримали даки, які почали загрожувати Риму. Однак у правління Юліїв-Клавдіїв ситуація на кордоні була ще спокійною і процес консолідації держави був перерваний.

Потрібно зупинитися також на психології стосунків римлян з варварськими народами, яку нам передає краще всього Тацит. Історик відмінно знає, що римське завоювання несло із собою поневолення переможених. Місцеве населення стало жертвою корисливих римлян, їхньої гордовитості, насильницької поведінки і розпусти. Викривач імператорського деспотизму готовий навіть на хвилину поспівчувати прагненню “варварів” до волі, і Арміній як “визволитель” Германії отримує в історика дуже позитивну характеристику [Tac., Ann., II, 88].

Однак, Тацит залишається апологетом римської експансії. Він відноситься осудливо до правителя, що “не планує розширення меж Імперії” (мова йде про Тіберія) [Tac., Ann., IV, 32]. виправдання римської завоювницької політики має свою традицію ще із самого початку II ст. до н.е. Римські історики й оратори завжди стверджували, що Рим не веде загарбницьких війн і просувається на чужі території тільки “на прохання” місцевого населення чи обороняючи своїх друзів. “Наш народ, – стверджував Ціцерон у трактаті “Про державу” [Cicero., III, 35], – заволодів усіма землями, захищаючи своїх союзників”. Законність панування над провінціями засноване на тому, що “для таких людей рабство корисне”. Цю систему аргументів Тацит висловив від імені римського полководця Церіала, що виголошував промову перед галлами [Tac., Hist., IV, 73-74]. “Римський всесвіт” (*рар Romana*), примирення, що мав Рим із собою приносити, є лейтмотивом цієї апології. Історик відноситься більш-менш дружелюбно лише до тих підкорених народів, верхівка яких охоче романізується.

Таким чином, зазнає критики визнана “теорія захисного імперіалізму”, висунута ще Т.Моммзенем. Багато дослідників (Г.Бенгтсон, Ф.Мюнцер, Т.Франк та ін.), очевидно, із вагомими підставами вбачають у римській політиці часом обережний, але досить послідовний і відвертий експансіонізм та імперську тенденцію, підсилену честолюбством великих політичних лідерів і кланів, які прагнули піднятися на тлі зовнішньої політики. Разом із цим (і тут не можна не визнати правоти німецького історика) експансіонізм Риму не повинен маскувати експансіонізму його супротивників, що захищалися тоді, коли ставали слабшими, і наступали та грабували, коли відчували за собою силу.

Отже, підкреслимо ще раз, римська політика по відношенню до племен формувалася в I ст. до н.е. – I ст. н.е. таким чином, щоб зміцнити захист кордонів на півночі та північному сході Імперії: і на Рейні, і на Дунаї. Ця політика будувалася на нейтралізації грубої, фізичної сили племен і одночасно на агресивних прагненнях римлян – протистояти рухам племен, обмеживши їхні межі перебування руслами великих річок Європи. У I ст. н.е. Риму це вдавалося, хоча германські племена залишилися поза сферою римської влади.

Після збройних успіхів римляни почали мріяти про створення порядку безпеки на цих кордонах. З метою контролю за ситуацією вони почали

організувати систему клієнтських вассальних утворень, використовуючи окремі особливості варварського державотворення.

2.3. Військові з'єднання та їх роль в східній європейській прикордонній політиці

Незважаючи на всі зміни у відносинах центру і периферії Імперії, найважливішим засобом для підтримки римського панування в провінціях та прикордонних смугах як і раніше залишався фактор сили. Армія була головним інструментом римської політики на Дунаї, особливо в малороманізованих областях. Роль армії не вичерпувалася її функцією як апарату примусу: легіони, допоміжні війська, колонії ветеранів відігравали важливу роль у справі романізації провінцій, а військова служба була головним джерелом для одержання жителями провінцій прав римського і латинського громадянства.

Римська армія ще за часів Августа остаточно перетворюється в постійну, регулярну і професійну. Чисельність регулярних військ до кінця його правління складала близько 300 тис. чол. Половина з них служила в легіонах, половина – у допоміжних військах. Ці сили, загалом, не дуже великі, з огляду на величезну довжину кордонів, були розподілені по провінціях для їхнього захисту. За Тіберія значного росту військових сил не відбувалося, і число легіонів залишалося незмінним – 25. У 23 р. у дунайських провінціях були розташовані 4 легіони [Тас., Ann., IV, 5].

Чисельне зростання армії було небажане з ряду причин. По-перше, це привело б до збільшення державних витрат на її утримання; по-друге, збільшення контингенту новобранців для легіонів було неможливе без відступу від головного принципу комплектування, відповідно до якого легіонерами могли бути тільки римські громадяни. Відмова від цієї практики могла привести до втрати римського характеру армії [354, с.134-135]. По-третє, збільшення армії намагалися уникнути з політичних міркувань. Зміст політики Августа і Тіберія у відношенні до військових зводився до того, щоб по можливості знизити їхній політичний вплив, який не виправдано зріс у роки громадянських війн.

Оскільки шлях зростання армії був для нього закритий, Август намагався вичавити з військ, що залишилися, усе що можна. Умови служби за нього були важкими, а її тривалість збільшилась до 20 років [61, с.3]. По закінченні цього терміну ветеранів переводили в розряд вексиларіїв, де вони під іншою назвою продовжували нести ті ж самі функції [Тас., Ann., I, 17]. Наприкінці правління Августа у зв'язку із загальним зростанням військової напруги у період паннонського і германського повстань зловживання дуже посилились.

У 14 р., незабаром після смерті Августа, відразу дві великі римські армії виступили проти уряду [60, с.27]. Солдати трьох паннонських легіонів (XIII, IX і XV) побачили у зміні принципсів сприятливу нагоду для того, щоб домагатися поліпшення умов служби. Повсталі розпочали спробу звести три легіони в один, при цьому стратили деяких найбільш ненависних їм центуріонів і висунули вимоги, головними з яких було збільшення оплати, що не мінялася з часів Юлія Цезаря, і скорочення терміну служби до 16 років, після якої повинна була без усяких обмежень надаватися відставка [Тас., Ann., I, 16-23; Suet., Tib., 25; Dio

Cass., 57, 4].

Як у паннонській, так і в германській арміях, повстання почалося з пред'явлення чисто професійних вимог. Однак, солдати розташованих у Нижній Германії легіонів (V, XXI, I і XX) пішли далі і проголосили імператором свого командуючого Германіка. Легіонери явно розраховували домогтися задоволення висунутих вимог, посадивши на престол свого ставленика. Проте, Германік навідріз відмовився очолити заколотників і навіть пригрозив наполегливим з проханнями воїнам, що покінчить життя самогубством. Втім, цей жест не зробив особливого впливу на солдат, які вийшли із покори [Тас., Ann., I, 31-35; Dio Cass., 57, 5].

У Римі звістки про солдатський бунт відразу у двох арміях викликали сильну тривогу [Тас., Ann., I, 46]. Громадяни очікували від Тіберія рішучих дій і сподівалися, що він особисто відправиться до військ і прийме для придушення заколоту всі необхідні заходи. Побачивши, що імператор не рушає з місця, римляни невдоволено нарікали, однак Тіберій, перебуваючи в розгубленості, чи то вірно вгадуючи хід подій, чи то просто в силу свого характеру схильний до вичікувальної тактики, залишився на місці, відправивши до паннонських військ свого сина Друза з двома когортами преторіанців як охорону [Тас., Ann., I, 24]. Щоб заспокоїти суспільну думку принцепс зробив вигляд, що незабаром сам відправиться до заколотних легіонів і наказав зробити всі необхідні приготування, але потім відклав свій від'їзд, посилаючись на невідкладні справи і труднощі зимового шляху [Тас., Ann., I, 47].

Друзу не вдалося відразу заспокоїти солдат і ситуація загострилася до крайньої межі, коли на допомогу сину імператора і його супутникам прийшло небесне явище. Вночі 16 вересня відбулося затемнення Місяця, сприйняте маловіруючими воїнами як знак гніву богів. Спритно зігравши на цих настроях, Друз домігся того, що легіонери самі видали ватажків заколоту, яких стратили. Щоб довести до відома принцепса про нестатки солдатів, були обрані делегати: син командуючого паннонською армією Юній Блез Молодший, один з наближених Друза вершник Луцій Апоній і центуріон Юст Катоній. Щоб легше у такій ситуації встановити порядок охорони кордонів, командування розвело легіони в їхні зимові табори [Тас., Ann., I, 25-30; Dio Cass., 57, 4]. Нам здається, що саме в період заворушень германських та паннонських легіонів зародилася практика розкидування легіонів уздовж прикордонної лінії, яка згодом стала стрижнем в системі лімесної політики.

Солдати германських легіонів були налаштовані більш рішуче і їх командувачу, Германіку, довелося поступитися. Від імені Тіберія він обіцяв подвоїти згадані у заповіті Августа нагороди і звільнити у відставку воїнів, які відслужили певний термін. Після цього він привів Тіберію до присяги солдатів верхньогерманської армії і легіонерів I і XX легіонів, які, після задоволення їхніх головних вимог, вгамувалися і видали ватажків.

З цими силами Германік виступив у похід проти V і XXI легіонів, і, оточивши заколотників переважаючими силами, надіслав лист їхньому командуючому Авлу Цеціні. Цеціна, зібравши найбільш надійних і відданих йому воїнів, раптово напав на ватажків бунту й усіх перебив. Після того, як легіони принесли

присягу Тіберію, Германік, з метою зміцнення відновленої дисципліни, розпочав похід на правий берег Рейну [Тас., Ann., I, 36; Dio Cass., 57, 5].

І хоч оба виступи зазнали поразку, Тіберій був змушений піти на поступки і задовільнити головну вимогу солдат, що торкалася скорочення терміну служби. Втім, це нововведення протрималося недовго, і вже наприкінці 15 р. колишній порядок служби був відновлений [Тас., Ann., I, 78]. Надалі Тіберій уже не давав воїнам потурань: за рідким винятком цей ощадливий принцепс не робив ніяких подарунків військам і волів не звільняти ветеранів у відставку, а тримати їх у легіонах до самої смерті, щоб заощадити гроші [Suet., Tib., 48; 360, с.122].

Чітка політика Тіберія по відношенню до армії не сприяла росту його популярності серед солдат. Доброзичливі і справедливі начальники, навпаки, користалися надзвичайною любов'ю. Так, коли в 34 р. легат Верхньої Германії Лентул Гетулік був звинувачений своїм колишнім офіцером Абудієм Рузоном у зв'язках із Сеяном [Тас., Ann., VI, 30], він, упевнений у відданості своїх воїнів, написав Тіберію, що краще імператору не зачіпати його, Лентула Гетуліка, якщо тільки він хоче спокійно керувати імперією [Тас., Ann., VI, 30]. Непопулярність Тіберія в армії була, очевидно, однією з причин його миролюбної зовнішньої політики, за яку йому різко дорікали і сучасники і пізніші автори [Тас., Ann., IV, 32]. Хоча був і інший момент. На часі стояли завдання пристосувати армію для виконання конкретно-регіональних завдань.

Знаючи про свою непопулярність в армії, Тіберій вживав заходи, щоб забезпечити принципат від зазіхань з боку військових. Зокрема, він прагнув не допускати зосередження в руках однієї особи занадто великої військової влади. Об'єднане верховне командування рейнською армією він незабаром після від'їзду Германіка на Схід роздібив на два і надалі завзято дотримувався цього порядку [177, т.V, с.43]. Навіть, коли в 23 р. повсталі фізи нанесли римлянам поразку, вбивши 1300 чол., Тіберій не тільки залишив безкарною загибель союзників і римських громадян, але навіть намагався приховати ці факти від громадськості, щоб не виявитися змушеним призначити головнокомандуючого [Тас., Ann., IV, 74].

Як ми уже відзначали, політика Тіберія у відношенні військових була спрямована на те, щоб не допустити зростання їхнього політичного впливу і по можливості скоротити витрати на утримання армії [Тас., Ann., VI, 3]. Необхідною частиною такого курсу була відмова від широкомасштабних акцій, за що його критикує Корнелій Тацит. Негативно налаштований проти Тіберія, головним чином через процеси про образу величі [Тас., Ann., I, 73], Тацит пояснює дії імператора низинними мотивами: заздрістю до успіхів Германіка і ревнощами до чужої влади [Тас., Ann., II, 26]. Тим часом, важливою заслугою Августа і Тіберія була їхня послідовна військова політика, завдяки якій їм вдавалося стримувати ту силу, що, будучи призначеною для захисту республіки, в добу громадянських війн перетворилася в загрозу для держави і внутрішнього світу. А саме головне, пристосувати її для дії в нових умовах великої територіальної монархії.

Протягом перших століть н.е. у збройних силах Римської імперії відбувались важливі соціальні та етнічні зміни. До них належала невпинна провінціалізація

римської армії, включаючи її ядро – легіони. У I ст. легіонери Паннонії набиралися з італіків і найбільше романізованих, які мали римське громадянство жителів Галлії, Далмації, Норіка. Вони були мало пов'язані з місцевим населенням. Оскільки солдатам тоді було заборонено вступати в законний шлюб і мати власність у тих провінціях, де служили, вони звичайно мали співмешканками привезених із батьківщини відпущениць і тільки після відставки могли узаконити шлюб і отримати земельні наділи на території міст. Місцеві племена управлялися префектами з легіонних центуріонів, хоча вже і тоді, а потім усе частіше вірні Риму “принцепси” отримували римське громадянство і брали участь у керуванні співплемінниками. Військові командири робили також розмежування територій племен і сіл, їхніх спільних земель. Племена жили в основному у селах і пагах, що входили до племінних територій. Поступово стали поширюватися і невеличкі вілли. Племінні общини не зникли і в II ст. зберігалися навіть на території міст, наприклад община еравісків на території Аквінка. Уродженці дунайських провінцій у написах часто називали місцем свого народження яке-небудь село на племінній чи міській території [250, с.580].

Повстання паннонських та далматинських племен змусили римлян звернути увагу на нагальні потреби армії [59, с.78-79]. Почалось зміцнення кордону по Дунаю. Значення Паннонії і Мезії визначалося перед усім тим, що тут була розміщена сама велика римська армія. Число легіонів було не менше 8-9, не рахуючи численних допоміжних з'єднань. На східноєвропейському театрі військових дій під римськими атрибутами на початку II ст. н.е. воювали наступні з'єднання: Перша ала тунгрів Фронтоніана (створена із племен тунгрів в Нижній Германії), Перша змішана давня Клавдієва когорта сигамбрів, Перша когорта боїв (створена із племені боїв, які проживали в районі нижньої течії Рейна), Перша тисячна когорта батавів (благородна і вірна), Перша Ульпієва когорта кугенів Траяна римських громадян (створена Траяном при підготовці до другої дакійської війни), Друга тисячна когорта батавів, Друга когорта маттіаків (утворена із племені маттіаків у Верхній Германії), а також загони “сіммахіаріїв” із маркоманів і квадів [204, с.158].

З місцевих племен почали набирати солдатів для допоміжних військових підрозділів, які служили потім у різних провінціях Імперії. Більшість міст у Мезії та Паннонії виникали спочатку як колонії ветеранів, або розвивалися з організованих при таборах легіонів поселень (канаб). Такими містами були Емона, Карнунт, Саварія, Аквінк (Паннонія), Сінгідун, Ратіарія, Вімінацій, Скупи, Троесм, Дуростор (Мезія) [250, с.579]. На початку II ст., коли сформувався принцип місцевого комплектування, в межах табору стали залишатися все більше ветеранів. Імператори Адріан і Антоній Пій, з одного боку, укріпляли лімес, а з іншого, старались зробити його на деяких частинах більш відкритими, таким чином зменшуючи “легіонну територію” – зону відчуження, вільну від місцевого населення і керовану військовою владою [87, с. 230].

На початок III ст. н.е. прискорився і процес провінціалізації командного складу римських військ. В епоху принципату відбувалась також варваризація римської армії. В зв'язку з посиленням тиску варварів одночасно на кількох

ділянках римських кордонів з початку 40-х років III ст. н.е. правителі Імперії стали об'єднувати війська кількох сусідніх провінцій під командуванням спеціальних воєначальників (*duces*). У результаті такої політики Імперія стала складатися з ряду провінційних комплексів, а її збройні сили фактично розпались на окремі провінційні угруповання. Утворення цих угруповань слід визнати однією з найбільших змін в римській армії, котра дуже вплинула на політичний розвиток римської держави в III ст. н.е. [351, с.157].

Зрозуміло, що роль армії у процесах зміцнення орієнтації на виконання прикордонних завдань не зменшилася. Головний ухил у своїй діяльності імператори робили на основні підрозділи – легіони. На виконання завдань прикордонної політики було задіяно 27 легіонів [список легіонів та їх дислокація подається у “Таблиці дислокації римських легіонів у Центрально-Східній Європі” Додатку Г (с.189-190)].

За свідченням дослідника І.Манна в практиці комплектування легіонів, римляни розглядали легіонерів, на відміну від всіх інших військовослужбовців, як громадян, як це було в часи Республіки, які виконавши свій військовий обов'язок, повертались додому після чергового походу і не потребували підтвердження свого статусу [351, с.156]. Легіонери не складали монолітної єдності. Велика їх частина – близько 80% була рядовими (*milites gregarii, чи tunifices*). Це були солдати, що отримували одинарний оклад (10 асів у день до Доміціана, а потім – до кінця II ст. він був збільшений на чверть) і всі рутинні обов'язки, що виконували звичайні легіонери. Серед рядових виділялися новобранці (*tirones*) у кількості кількох сотень людей. Як думають деякі дослідники, новобранці легіонів отримували найменший оклад – 75 динаріїв у рік [284, с.208-213]. Згідно даних Флавія Вегеція Рената, новобранці ставали дійсними воїнами після закінчення чотирьох місяців. У підсумку молоді солдати заносилися в списки частини й помічалися татуюванням або тавром у вигляді крапки [Veg., Epitoma., II, 5]. Тільки тоді вони приймали присягу.

Особливу категорію складали т.зв. іммуни і принципали – 20% солдатської маси (близько 1000 воїнів у легіоні). Власники цих звань були звільнені від повсякденної служби. Іммуни – це, головним чином, виконавці спеціалізованих функцій: писарі, сурмачі, санітари та ін., що отримували, утім, оклад рядового солдата. У легіоні їх було близько 600 чол. [328, с.109].

Найбільш привілейовану частину солдатського корпусу складали принципали – прапорноносці, бенефіціарії, спекулятори, опціони та ін., що отримували подвійний оклад (близько 500 чол. у легіоні) [328, с.110]. З одного боку, принципали виконували в центурії функції унтер-офіцерів, з іншого – відігравали роль штабних службовців при вищих офіцерах легіону й у ставці намісника провінції. Структура солдатських звань і посад в середині легіону почала оформлятися ще в I ст., але остаточно склалася в II ст., нараховуючи понад 100 проміжних сходинок між рядовим і центуріоном.

Особливу категорію офіцерів легіону складали центуріони – професіонали вищого класу, багато в чому завдяки мужності, знанням і досвіду яких римська армія і стала еталоном військової організації усіх часів античності. Відповідно до поширеної думки, легіонні центуріони розглядаються як вищий прошарок

солдатської маси [353, с.447; 87, с.312-316].

Досягнення сучасної просопографії дозволяють стверджувати, що джерела комплектування легіонних центуріонів були різноманітні. Звичайно, чимала частина їх виходила з легіонерів, котрі за 15-20 років служби пройшли численні посади на рівні рангів імунів і принципалів. Деякі легіонери ставали центуріонами, пройшовши стажування перед тим на молодших командирських посадах у допоміжних військах (*auxiliae*). Зустрічалися серед армійських центуріонів ветерани преторіанської гвардії.

Особливий розряд складали вихідці з муніципальної аристократії Італії і провінцій, що отримували командну посаду в легіоні після виконання магістратур у міському самоврядуванні без попередньої військової служби. Приходили на військову службу з рівня центуріонів і деякі представники вершницького стану, які нездатні були пройти з певних причин звичайний для римських вершників *cursus honorum*, наприклад, діти центуріонів вищого рангу – приміпілів. В останніх двох випадках визначальне значення для досягнення посади центуріона мала протекція з боку столичного сенатора, а краще – намісника провінції, в якій був дислокований легіон, або легіонний легат. Саме такі центуріони, більш молоді і здорові, а також, ті, які володіли більш впливовою підтримкою в порівнянні зі своїми заслуженими колегами, найчастіше досягали приміпілата і навіть посаду табірнього префекта – третьої за значенням фігури в легіоні після легата і легіонного трибуна сенаторського звання. Не зайве нагадати, що приміпілат відкривав доступ у вершницький стан. Після реформ Септимія Севера золоте кільце римського вершника став отримувати кожен центуріон.

Один з перших дослідників римської армії А. фон Домашевський, припускав, що, починаючи з Флавіїв, центуріони залишалися єдиними італійцями в легіоні, тоді як солдати суцільно були провінціалами [294, с.68]. Сучасна наука внесла істотні корективи в цей радикальний висновок: по-перше, більшість солдатів-провінціалів мали італійські корені, по-друге, пропорція вихідців з провінцій серед центуріонів виявилася не меншою, ніж серед легіонерів [129, с.46].

У легіоні нараховувалося 60 центуріонів. Як відомо, з 320-х рр. до н.е. нижчою тактичною одиницею в легіоні стала маніпула (у легіоні – 30 чол.), що складалася з двох центурій (у легіоні – 60 чол.). Чисельність центурії – до 100 чол., а маніпули – до 200 чол. Таким чином, у кожній маніпулі було по два центуріони: головний – *primus* і його заступник – *posterior*. Такий порядок зберігався до Адріана, коли спостерігався перехід до центуріонної тактики, і кожен центуріон ставав командиром самостійного підрозділу.

Шість центурій і, відповідно, три маніпули складали когорту. Центуріони першої когорти були центуріонами першого рангу – *primi ordines*, і були не тільки польовими командирами, але й приймали участь у військовій раді при штабі командира легіону. У середині I ст. відбувається збільшення чисельності першої когорти з 500 чол., тоді як в інших дев'ятьох, до 800 чол., з одночасним зменшенням кількості центуріонів у ній до 5 чол. Центуріони першої когорти були найбільш досвідченими командирами, оскільки служба центуріона звичайно починалася з останньої 30-ї маніпули, чи пізніше, з 60-ї центурії.

Зрозуміло, центуріон під час своєї кар'єри не був зобов'язаний проходити всі 30 чи 60 сходинок, але градація за когортами існувала. Коли центуріони доходили до першої когорти, служба в якій була найбільш престижна, це були вже найвищою мірою навчені бойовим досвідом воїни. Необхідно відзначити також, що практикувався щорічний перевід центуріонів з одного легіону в інший. Тому за час своєї кар'єри (центуріони виходили у відставку пізніше, ніж солдати, звичайно у віці 60-70 років) вони мали досвід, здобутий в різних частинах імперії. Вершиною кар'єри центуріона був ранг приміпіла – командира першої центурії першої когорти, котра в бою захищала легіонного орла. Досягнення рангу приміпілату вимагало, як правило, 15-30 років служби. Після річного виконання приміпілату центуріон міг обійняти посаду трибуна міської когорти, що відкривала шлях до кар'єри намісника маленької провінції, або стати префектом легіонного табору (комендантом), після трирічного терміну він йшов у відставку. Таким чином, за своїм значенням ранг центуріона безумовно відноситься до розряду офіцерських посад.

Плата звичайного центуріона складала 5 окладів рядового солдата, у центуріона з числа *primi ordines*, відповідно – 10, а в приміпіла – 20 окладів рядового легіонера [328, с.121]. Незважаючи на те, що за розмірами своїх окладів центуріони значно перевершували основну масу легіонерів, сам факт отримання платні зближував їх із солдатами, тому що в римській армії періоду Ранньої імперії вищі офіцери за службу грошей не отримували зовсім. Кожен центуріон мав особливий великий намет, тяглову тварину для перевезення багажу на марші, коня для верхової їзди, зброєносця з числа табірних слуг. Вести рутинну документацію в підрозділі центуріону допомагав писар з числа легіонерів [129, с. 89]. У мирних умовах центуріона вирізняли червоний плащ і різка, якій завжди знаходилося застосування. Під час бою центуріони боролися в рядах своїх підрозділів, показуючи приклад володіння щитом і дротиком-пилумом. Одночасно вони керували центурією. Довідатися про центуріона в бою можна було по піхвам, бо звичайні солдати їх не носили, і за гребенем, що кріпився поперек шолому. В дунайських провінціях дуже часто центуріонам згодом стали доручати важливі завдання по налагодженню контактів із місцевим населенням.

Вищі офіцерські звання в легіоні починалися з військового трибунату, призначеного для вихідців із вершницького стану. Римських вершників у легіоні можна було знайти вже на рівні центуріонів. Однак, центуріонат не був найбільш типовою стартовою площадкою для військової кар'єри римських вершників. До кінця I ст. н.е. формується схема найбільш типової для цього стану військової кар'єри: префект когорти (піхотної частини з 500 чол.) допоміжних військ, легіонний трибун, префект але (кінного підрозділу з 500 чол.) допоміжних військ. Утім, багато римських вершників починали свою військову кар'єру саме з легіонної служби. У кожному легіоні було по п'ять трибунів вершницького гатунку. Називалися вони *tribuni angusticlavii*, тому що носили білу туніку з вузькою червоною смугою.

У I-II ст. вершницькі трибуни були, як правило, вихідцями із середовища муніципальної аристократії середньої Італії і найбільш романізованих провінцій, до військової служби вони зарекомендували себе активною участю в міському

самоврядуванні. Військова служба для римських вершників, як і для рядових громадян, була справою добровільною. Велику роль, особливо, для початківців на військовій службі відразу в званні легіонного трибуна, минаючи ранг префекта когорти, мав патронат з боку імператора, консулів, провінційних намісників [398, с.75]. Особливе значення в призначенні на офіцерські посади мали земляцькі зв'язки.

Відомих за епіграфічними пам'ятниками вершницьких трибунів можна розділити на дві вікові категорії. Перша – це молоді люди у віці 20-25 років, які почали військову кар'єру зі звання трибуна явно за протекцією. Друга – це люди у віці близько 40 років, які мали за плечима досвід керівництва допоміжною піхотною частиною. Просопографічні студії ставлять під сумнів існуюче в літературі уявлення про вершницького легіонного трибуна як суто штабного офіцера, недосвідченого в ратних справах. Служба вершницького трибуна продовжувалася 3-4 роки, що давало можливість навіть зовсім недосвідченій у військовій справі людині нагромадити ратний досвід [378, с.189; 398, с.75]. У написах зустрічаються часті згадування про вершницьких трибунів як командирів вексилляцій – легіонних підрозділів, що виконували особливі завдання. З огляду на те, що вексилляція в період принципату була дуже розповсюдженим військовим підрозділом, варто визнати: що принаймні частина вершницьких трибунів мала компетенцію, необхідну для виконання відповідальних завдань. Багато римських вершників зайняли згодом *cursus honorum* – командні армійські посади в тому самому регіоні, що дозволяє припустити про їхню професійну спеціалізацію.

Посада легата – командира легіону відносилася до розряду сенаторських. Легіонних легатів можна умовно поділити на дві групи. Першу групу склали люди у віці між 30 і 40 роками, які отримали командирну посаду в армії після виконання претури. Такі сенатори, як справедливо відзначено в науковій літературі, дійсно були полководцями-аматорами, не достатньо компетентними у військовому мистецтві [129, с.123]. Проте, термін виконання легатури – 3-4 роки дозволяв здібному адміністратору перетворитися в посереднього полководця. Інша справа, що в умовах воєнних дій цей термін виявлявся набагато коротшим.

Другу групу легіонних легатів склали професіонали з числа т.зв. *viri militares* – військових радників, що супроводжували імператора в театрі воєнних дій. Серед них, як відзначає М.Жиромський, не часто зустрічалися представники сенаторської еліти [458, с.39]. Деякі з таких легатів були вихідцями з вершницького стану. Володіючи вагомим військовим досвідом, вони в прискореному порядку проходили попередні етапи сенаторської кар'єри (визнають існування визначеної схеми сенаторської військової кар'єри Г. Альфельді, Е.Бірлі, В.Ек; заперечують – Р.Саллер і Дж.Кемпбелл) [261, с.28; 276, с.11-31]. Згідно реконструкції Б.Добсона, *cursus honorum* таких військових фахівців проходив у такий спосіб: контроль над дорогами чи розбір судових позовів у колегії 20 (*vigintiviratus*) – військовий трибунат – 6-10 років цивільної кар'єри, включаючи претуру і консулат – вищі військові посади консулярного рангу [293, с.129-142]. Сенатори-професіонали командували легіонами на найбільш відповідальних ділянках кордону і нерідко займали посаду легіонного

легату двічі. До кінця принципату саме з їхнього середовища найчастіше вибиралися консули, які після завершення магістратури командували провінційними групами військ як намісники прикордонних територій. Тому в нашому випадку ми маємо констатувати, що зростаюча роль армій придунайських провінцій приводила до утворення впливового прошарку з цих кіл у внутрішньому житті Римської імперії. Для прикладу наведемо послужний список одного з тих, хто втілював прикордонну політику Рима у зоні Дунаю – Плавтія Сільвана Еліана. Його кар'єра була докладно досліджена Г.Альфелді [259, с.111-112]. Військову кар'єру Плавтій Сільван почав квестором за Тіберія. За Калігули у 40 р. він командував легіоном *V Alaudae*, що стояв у Нижній Германії. Плавтій Сільван знаходився в складі супроводу імператора Клавдія під час його походу в Британію в 43-44 рр. Сестра Плавтія Сільвана, Елія Петіна була першою дружиною імператора Клавдія. Він обіймав посаду понтифіка, верховного жерця (*sodales Augustales*), у веденні якого знаходився культ Августа, а також одного з трьох осіб, відповідальних за випуск золотої та срібної монети. У 45 р. Плавтій Сільван був обраний консулом, у 56 р. – намісником у ранзі проконсула в провінції Азія. У ранзі пропретора він керував у 70-73 р. Близькою Іспанією. У 74 р. був призначений Веспасіаном на посаду префекта міста Рима. У цьому ж році він удостоївся за рекомендацією імператора другого консулату. За успішні дії в провінції Мезії і на Понті Плавтій Сільван за пропозицією Веспасіана отримав *ornamenta triumphalia*. Це була висока честь, яку міг заслужити полководець на війні. Тому, хто досяг відзнак тріумфатора, надавався цей одяг: пурпурна тога, туніка, вкрита пальмовими гілками, лавровий вінок, жезл, увінчаний срібним орлом [385, с.102].

Найбільш істотним джерелом матеріального забезпечення, що могла запропонувати солдату держава до правління Северів, була військова здобич (*praeda*) – рухоме майно і раби. Відповідно до традиції, взяте штурмом місто віддавалося на чотириденне пограбування солдатам-переможцям [Тас., Ann., III, 39]. У випадку добровільної здачі контрибуцію одержував полководець, який ділився із солдатами відповідно до їхніх рангів [Тас., Ann., III, 19]. Награбоване солдатами майно найчастіше розпродавалося торгівцям із гарнізонного селища – канаби, яких під час походу супроводжувало військо. Захоплені бранці частково ставали табірними слугами, частково продавалися. З епітафій відомо про існування особистих рабів, насамперед, у легіонних вершників.

Продовжувалася практика наділення ветеранів землею шляхом створення ветеранських поселень у формі колоній чи підселення воїнів у громади римського права. Уже за Тіберія виявляється тенденція до утворення маленьких ветеранських поселень, що не отримували титул колоній, неподалік від місця дислокації військових частин. Саме так поводитися в Далмації, Паннонії [452, с. 110; 267, с.11-12; 393, с.1243; 361, с.83]. Потужний імпульс ветеранської колонізації в провінціях дав імператор Клавдій (41-54 рр.), сам народжений у галльському Лугдунумі (сучасному Ліоні). Крім поселення ветеранів у галльських містах Нарбоні і Лугдунумі, що мали давні ветеранські корені, Клавдій засновує ветеранські колонії в Далмації (*Colonia Claudia Aequum*), прикордонних провінціях Паннонії (*Savaria*). Важливо відзначити, що

ветеранські колонії створювалися тільки в імператорських провінціях, неподалік військових таборів, або на їхньому місці [129, с.65].

Приводом для утворення колоній служив, як правило, перевід легіону на нове місце. Оскільки з кожного легіону щорічно демобілізувалося не більше 300 ветеранів, їм випадало чекати декілька років, щоб набиралася необхідна кількість людей – ймовірно, близько 3000 чол., при цьому, з різних легіонів для утворення колонії. Утворення ветеранських колоній продовжувалося за Флавіїв, зокрема у Балкано-дунайському регіоні (*Deultum-Burgas, Scupi-Skopje*). Серія ветеранських колоній – на Дунаї (*Oescus, Poetovio-Ptuj, Sarmizegethusa, Ratiaria, Mursa*) була утворена і Траяном.

Більшого поширення, ніж створення ветеранських колоній, у період раннього принципату здобуває наділення ветеранів землею в прикордонних муніципіях – в Дакії, на Дунаї, чи індивідуально невеликих груп. Ті легіонні ветерани, що подібним чином отримали пенсійну винагороду, як дозволяють припустити джерела, ставали типовими сільськими жителями. Вони, як правило, проживали на своїй ділянці, господарювали своїм сімейством, заведеним найчастіше ще під час служби, і, максимум, декількох рабів. У житті прилеглих міст ветерани, за рідкісним винятком, активної участі не брали [371, с.319]. Вони, враховуючи все, продовжували сприймати себе як частину армії, пов'язаної культовими, діловими й іншими узами з гарнізонами на лімесі. Ветерани зберігали корпоративну солідарність, створюючи ветеранські колегії [136, с.127-129].

Легіонні укріплення римляни споруджували, як правило, на високих берегах Дунаю біля переправи. Табір, розрахований на один легіон, звичайно мав прямокутну форму довжиною – близько 500 м. і шириною – близько 365 м. З кожної сторони укріплення розміщувалися брами. Головною брамою (*Porta Praetoria*) вважалася та, що розташовувалась на одній з коротких сторін, і за канонами Ветрувія повинна мати вихід на схід, до ріки і шляху, чого не завжди дотримувалися. Табір нерідко оперізували два ряди фортечних мурів висотою 10-12 м., розташованих на відстані 4-8 м. один від іншого. З усіх боків і, насамперед, з головного, укріплення оточувалося кількома розташованими у шаховому порядку лініями ровів і земляних валів. Ще один вал знаходився у проміжку між фортечними мурами.

У сучасній історіографії та джерелах чітко прослідковується розташування легіонів на східноєвропейських кордонах. Після утворення Мезії в 10 р. н.е. легіони, які стояли в глибині римської території (*I Germanica, V Alaudae, XX Valeria, XXI Rapax* та *II Augusta, XIII Gemina, XVI Gallica*) почали перекидатися у табори до Вімінації і Ретіарії, які з'єднувалися дорогою. В цей час вся прикордонна придунайська територія, була наповнена римськими легіонами (*IV Macedonica, V Alaudae, VIII Augusta, XI Claudia, XV Apollinaris, XX Novaesium*) та окремими допоміжними з'єднаннями [443, с.114-115]. У 23 р. н.е. в придунайських областях концентрувалося 8 легіонів [104, с.124]. Проте, лише три з них розташовувалися біля самого Дунаю. У Карнунті стояв XV легіон (*Apollinaris*), який виконував роль контролю за подіями у свевському царстві Ваннія [361, с.18-19], а у Вімінації та Еску знаходилися (*IV Macedonica* і *V Alaudae*) легіони [265, с.24]. Саме ці з'єднання були задіяні в охороні лімесних

укріплень. Гарнізони забезпечували охорону найбільш важливих переправ.

Після Августа в Далмації було дислоковано два легіони (*XI Claudia – Burnum*, *VII Claudia – Gardun*). У Паннонії дислокувалось три легіони (*VIII Augusta*, *IX Hispana*, *XV Apollinaris*), однак їх місця розташування докладно невідомі. IX легіон (*Hispana*) на кілька років посилався в Африку (20-24 рр. н.е.), а в 43 р. був відправлений до Британії. Десь у 45-46 рр. VIII легіон (*Augusta*) перейшов у Мезію, а на його місце з Германії було переведено XIII легіон (*Gemina*). Близько 57 р. у Мезію було переведено VII легіон (*Claudia–Gardun*) з Далмації. XI легіон (*Claudia–Burnum*) брав участь у будівництві форту біля Драшни, долина Бузеу в південно-східних Карпатах.

За імператора Веспасіана на дунайському кордоні в 70-71 рр. були три легіони: (*I Italica*) у Новах, (*VII Claudia*) у Вімпації, (*V Macedonica*) в Есках [111, с.68]. На Нижньому Дунаї стояв річковий флот Флавіїв біля гирла Серету з гарнізоном матросів і солдатів другої когорти (*Matiacorum*) легіону (*V Macedonica*) [111, с.65-66]. У 84 р. в Мезії було сконцентровано шість легіонів, преторіанську гвардію і велику допоміжну армію. Напевно, положення прийняло серйозний оборот, коли на території свевів потерпів поразку легіон XXI (*Rapax*), що прибув з Рейну [Suet., Aug., 6, 47; Tac., Hist., VII, 2, 3, 41]. Доміціан відійшов у Паннонію, де залишився на вісім місяців. Для захисту Нижнього Дунаю він перекидає II легіон (*Adiutrix*) у Сирмій (Верхня Мезія) [140, с.214].

У середині вісімдесятих років імператор Доміціан почав реорганізацію кордону на Дунаї. V легіон (*Macedonica*) був прописаний в Нижню Мезію, разом із *I Italica* та *XI Claudia*. Ця реорганізація була необхідна після того, як даки вторглись в Римську імперію у 86 р. і перемогли легіони, які повинні були захистити Мезію. Одним із офіцерів легіону в цих роках був майбутній імператор Адріан (в 98 р.). Пізніше V легіон взяв участь у кампаніях Траяна проти даків (101-106 рр.). А після його повернення, в 107 р. був переведений на північний схід у Трезміс (суч. Ігліца) біля дельти Дунаю. Там він стояв перед кочовими племенами роксоланів, які іноді турбували римлян і від яких потрібно було захищати кордони. В ознаменування успішних перемог V легіону (*Macedonica*) імператор Коммод присвоїв йому нову назву *Pia Constans* (вірний і надійний або благородний і вірний). У 185 р. або 187 р. V легіон (*Macedonica – Pia Constans*) перебазується до Потаїсу в провінцію Пороліссінської Дакії (суч. Турда). На даному етапі північний кордон був реорганізований, тому, що такі племена, як маркоманни, сармати і квади здійснювали набіги. Імператор Марк Аврелій провів майже десять років свого правління у війні на Середньому Дунаї. Ще під час початку царювання Коммода Песценній Нігер та Клодій Альбін (два майбутні імператори) командували (*V Macedonica* і *XIII Gemina*) легіонами у боях проти сарматів [425, с.66-111].

Перші легіонерські дислокації були типовими дерев'яними спорудами, які нагадували табори наметного типу республіканського часу [384, с.19]. Згодом укріплення почали будувати з великих кам'яних блоків з використанням цементу. Будівельним матеріалом найчастіше служили піщаник і граніт. Для зведення внутрішніх укріплень застосовували цеглу, вироблену, як і черепицю, у легіонних майстернях. На цих цеглинах і черепицях звичайно ставився штемпель

військової частини. З зовнішньої сторони кам'яні блоки шліфувалися, із внутрішньої ж звичайно оставлялись необробленими. Ширина фортечних стін коливалася від 1-2 до 4 м. [269, с.128]. Під час облоги на стінах розміщували металеві знаряддя й арбалети. Іноді під стінами будували підземні галереї, які використовувалися з розвідувальними завданнями і для раптових вилазок. Навколо й усередині стін були кільцеві шляхи, які перетиналися з комунікаціями, що виходять з воріт. Побудова розвинутої інфраструктури у прикордонній смузі почалася, за різними джерелами, в часи правління імператора Траяна. Це датування чітко підтверджують археологічні розкопки на місцях дислокації таборів у Сольві, *Ulcisia Castra, Vetus Salina*, Альбертфалва [437, с.211]. Кам'яна забудова тривала і у добу правління Адріана, Антоніна Пія та Маркоманських війн. Тому остаточно вона закінчилася тільки у добу Коммода.

На дунайському кордоні римлянам довелося зіштовхнутися з проблемою додаткового зміцнення фортечних брам, оскільки гети і даки, на відміну від германців і британських кельтів, уміли штурмувати укріплення. Тому тут уперше були апробовані побудовані ліворуч і праворуч від воріт вежі, що видавалися вперед із фортечної стіни. Ворота в дунайських таборах робили подвійні, а у випадку прориву через зовнішні ворота на бічних, прилягаючих до воріт стінах, були влаштовані балкони, з яких легіонери могли знищувати ворогів метальною зброєю [437, с.215]. Що ж стосується веж, то спочатку римські табори обходилися без них. Потім почали будувати окремі вежі всередині табору. Коли ж римські фортеці стали піддаватися частим облогам, почали будуватися вежі в стіні на відстані 30-40 м. одна від іншої. Вежі в часи принципату мали багатогранну і круглу форму. Зсередини римський табір поділявся навпіл шляхом, що перетинав його у вузькій частині *via principalis*. У передній частині (*praetentura*) – між головними воротами і *via principalis* – до виходу з легіонних таборів ауксіларіїв знаходилися казарми допоміжних військ, а потім – приміщення для військових занять (*schola*), казарми легіонерів і будинки старших офіцерів, іноді – палац.

Тильна частина табору (*retentura*) умовно може бути поділена на два сектори: у центрі розташовувалися штабні та господарські будівлі, а між ними і дорогою, що йшла вздовж фортечних стін із внутрішньої частини табору (*via sagularis*), знаходилися казарми. У центрі фортеці, прямо на перетині *via praetoria* і *via principalis* був *principia* – штаб легіону. Поруч влаштовувався *praetorium* – резиденція командуючого легіоном. Біля неї знаходилося святилище прапорів – *sacellum*, де поряд зі значками когорт зберігалися легіонний орел і погруддя імператорів. У підвальній частині святилища звичайно була каса із солдатськими заощадженнями. Там же тримали металобрухт, що цінувався в гарнізонах дуже високо через далекість від центрів металовиробництва. За штабом будували *quaestorium* – резиденцію табірною префекту, яка була центром господарського життя укріплення.

Далі в напрямку до тильної частини табору знаходилися гарнізонні майстерні – *fabricae*. На стадії окупації й утвердження римського панування на завойованій території, всередині табору трималося все необхідне для життєзабезпечення. Коли ж на прилеглих землях до кордону встановлювався мир, частину

виробництва виносили в канабу. Деякі майстерні, пов'язані, головним чином, з виготовленням і ремонтом зброї, залишалися усередині табору і надалі. По сусідству з ними знаходилися великі комори (*horrea*), що вміщали річний запас зерна для всього гарнізону, і склади з озброєнням.

Госпіталь (*valetudinarium*) не мав визначеного місця в плануванні табору. Відомі випадки прибудови госпіталів як у передній, так і в тильній частині легіонної фортеці [390, с.73]. Будівництво госпіталю було важливою подією в житті гарнізону і нерідко супроводжувалося урочистим встановленням вівтаря, присвяченого Геркулесу чи Ескулапу. Госпітальні будівлі в I ст. споруджували з дерева, а починаючи з Траяна – з каменю. Відповідно до реконструкцій археологів, римський легіонний госпіталь являв собою типову забудову площею 100 на 60 м. [390, с.86]. Будинок прямокутної форми мав внутрішнє подвір'я. Велику частину госпіталю займали солдатські палати, у кожній з яких перебувало по 4-6 чол. У кутових, більш просторих кімнатах розміщувалися офіцери. Кожен госпіталь був забезпечений системою центрального опалення. Операційні кімнати могли знаходитись у спеціальних невеликих приміщеннях у внутрішньому подвір'ї. Ліки і медикаменти зберігалися в керамічних посудинах у спеціальних складських приміщеннях. Неодмінним атрибутом госпіталю було святилище Ескулапа і Гігії. Важливе місце в римській системі оздоровлення поранених і хворих воїнів займали водні процедури. У кожному госпіталі були ванні кімнати, а іноді й басейни. Окремо для лазні виділялася будівля.

Солдатські казарми розміщувалися в ретентурі уздовж *via sagularis*. Будували їх з цегли і покривали черепицею. Відповідно до кількості когорт у легіонному таборі було десять казарм. Кожне відділення, яке складалося з 8 чол. (*contubernium*) займало окрему кімнату, що робило умови життя римських легіонерів більш комфортними. Як з'ясували археологи, які реконструювали казарму в легіонному таборі, що римляни вже практикували двохярусне розташування ліжок [283, с.225]. Цікаво, що солдатські казарми мали портик – елемент сакральної і цивільної архітектури, який знайшов широке застосування і в будинках військового призначення. Окремо по сусідству, поблизу казарм, розташовувалися житла центуріонів. Їх площа складалася від 240 до 390 кв. м. [93, с.266]. Тимчасовий табір легіонери, як можна уявити із повідомлень Йосипа Флавія, будували за 3-5 год. Прибудова стаціонарного кам'яного укріплення тривала кілька років. Будівельними роботами керували професіонали-архітектори та землеміри, яким допомагали фахівці з числа імунів і принципалів. Чорнову роботу, звичайно, виконували рядові солдати.

Слідом після спорудженням табору легіонери приступали до будівництва доріг. Шляхи мали, насамперед, стратегічне призначення. Вони пов'язували між собою прикордонні укріплення і з'єднували лімес із внутрішніми територіями Імперії. Плануючи прибудову дороги, землеміри обирали для неї самий прямий маршрут. На плечах римської армії лежала облаштуваність доріг мильними каменями [451, с.258-274; 320, с.125], постійними дворами, що часто були і невеликими фортами. Для безперебійного забезпечення таборів водою легіонери будували акведуки. Наприклад, для забезпечення табору Бурнум у Далмації близько 20 р. н.е. був побудований кам'яний акведук довжиною 32 км. [322, с.56

]. Акведук давав 1200 л. води на добу.

Римська армія активно залучалася до цивільного будівництва. У провінційних містах солдати, втілюючи бажання імператорів, будували амфітеатри, триумфальні арки і колони, храми, міські стіни, брали участь у відбудовчих роботах після навал варварів і стихійних лих [449, с.136]. Легіонери копали канали, працювали в кам'яних кар'єрах і шахтах. Значимість будівельних робіт у житті легіонерів вказували інструменти мулярів, що часом зображувалися на солдатських надгробних пам'ятниках: кирка (*dolabra*), кельня (*ascia*), різець (*scalprum*), лінійка (*regula*), кутомір (*norma*), циркуль (*circinus*) [410, с.3].

На кордонах, віддалених від продовольчих житниць Імперії, забезпечення провіантом у значній мірі лягало на плечі самої армії. Солдати вигодовували худобу, супроводжували обози і кораблі з продовольством. Навколишня територія табору (*prata*, а пізніше – *territorium legionis*) використовувалася для випасання худоби, за якою доглядали спеціальні воїни – *pecuarii*. Там же, можливо, розташовувалися і землеробські господарства. Чимале значення для продовольчого забезпечення війська мало полювання. Солдатський раціон урізноманітнювало відвідування таверн, що знаходилися в *kanaba* (поселення цивільного місцевого населення в місцях дислокації римських легіонів, де, як правило, проживали торговці, ремісники та інші категорії мешканців, які за сферою своєї діяльності були тісно пов'язані з римським військом).

Основу солдатського харчування складали хлібопродукти. Табірні комори, судячи з їхніх розмірів, були здатні вміщувати річний запас зерна [283, с.227]. Пшениця і ячмінь йшли на приготування хліба (для солдатів – грубого помолу, для офіцерів – більш якіснішого), каш, супів і всіляких паст – далеких “предків” (сучасних спагетті), а також пива, улюбленого в римській армії. Гідне місце в дієті легіонерів займали овочі і фрукти, які завдяки римській армії проникли у Центрально-Східну Європу. Солдати, як це було властиве уродженцям Апеннін, любили боби, сочевицю, капусту і редиску. При розкопках легіонних фортець археологи знаходять обвуглені кісточки персиків, слив, вишень, яблук і груш. Делікатесною їжею вважалися оливки, витримані у винному соусі. Легіонери не забували про горіхи: волоські, фундук, каштан [283, с.208]. Із солодких страв на столі легіонерів був мед, який зберігався в керамічних амфорах.

Напружений ритм гарнізонного життя солдат переривався періодичними звільненнями. Іноді легіонери отримували відпустку додому, але найбільш типовою формою проведення солдатського дозвілля було відвідування розташованих у гарнізонному селищі питних закладів і борделів – лупанаріїв. Здавалося б, уклад життя легіонерів не залишав часу і місця на приватне життя. Тим більший подив викликає та обставина, що всупереч законодавчій забороні на вступ легіонерів у законний шлюб, що існував з часів Августа, і неупорядкованості гарнізонного життя, деякі легіонери умудрялися заводити стабільні родини з жінками-вільновідпущеницями. Про це явище ми довідаємося із солдатських епітафій, у яких подруги легіонерів визначаються термінами *coniunx*, *ixor*, тобто дружина, а також згадуються їхні діти.

Можливо, феномен “солдатських дружин” існував ще в часи високої мобільності легіонів, але по джерелах він прослідковується в міру їх стабілізації. Раніш усього – до середини I ст. зазначене явище виявляється спочатку на рейнському кордоні, за Флавіїв – на Дунаї. Ймовірно, солдати вступали в сімейний союз найчастіше зі своїми колишніми рабнями. Є, утім, думка, що легіонери формально перетворювали в рабство вільних жінок перегринського статусу з оточуючого населення, а потім “звільняли” їх для того, щоб діти могли дістати права римського громадянства. Як відомо, діти вільновідпущениць і відставних легіонерів діставали права римського громадянства, тоді як для перегринів придбання цього права було великою проблемою. Зустрічалися серед солдатських подруг і уроджені римські громадянки, що казна-як потрапляли на далекий кордон. Проживали солдатки з потомством у гарнізонних селищах – канабах. Основним джерелом їхнього існування була фінансова підтримка “чоловіка”. Не виключено, що для своєї їжі вони обзаводилися городами на “легіонній території”, займалися дрібною торгівлею.

Крім легіонів, прикордонна політика Риму полягала в намаганні залучити для несення військової служби місцеві племена. Говорячи про військову силу, слід мати на увазі, що римляни активно використовували допоміжні загони з числа тих же германських племен – вангійонів, неметів та інших. Гельвети несли службу на вартових заставах за свій власний кошт [Тас., Hist., I, 67]. Пересування прирейнських племен контролювалось. Коли германці мали намір зібратись у якійсь римській колонії, їх пропускали туди без зброї, під наглядом і після сплати податку за кожну людину [Тас., Hist., IV, 64]. Єдиним германським плем'ям, якому римляни повністю довіряли на правому березі Рейну, були гермундури. Вони могли вільно торгувати з римлянами, відвідувати римські колонії без сплати податку та ін. [Тас., Germ., 41].

Зрозуміло, що роль армії у процесах зміцнення орієнтації у виконанні прикордонних завдань не зменшилася. Головний напрям своєї діяльності імператори спрямовували на основні підрозділи – легіони. Без сумніву, що існували такі умови і такі народи, серед яких можна було встановити свою владу шляхом розміщення гарнізонів та основних етапних пунктів [Тас., Hist., IV, 23; 26; 37]. Але це ставало можливим тільки у тих випадках, коли не було підстав чекати відкриття військових дій або коли підкорення країни досягло такого ступеня, що залишалось подолати тільки незначний супротив. В такій ситуації справа полягала не у військовій стратегії, а лише в політиці.

Отже, основною силою, яка реалізовувала прикордонну політику Рима були легіони, які відігравали важливу роль у всіх подіях, що мали місце на східноєвропейських кордонах в часи Ранньої Римської імперії.

РОЗДІЛ 3

ДУНАЙСЬКИЙ КОРДОН У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РИМУ I-II ст. н.е.

3.1. Становлення Дунайського кордону і його роль у відносинах з варварськими племенами

Друга половина I ст до н.е. стала часом, коли на зміну невинному і дещо авантюрному римському експансіонізму прийшла думка про ретельну підготовку у подальшому здійсненні прикордонної політики. Одним із завдань цієї політики стало розширення кордонів від Рейну до Лаби, з південного краю Альп через дунайські землі до Судетів і в долину річки Морави. Однак, цей широкомасштабний план вдалося лише частково реалізувати, оскільки, римляни наткнулися на потужний опір чисельних племен, які займали територію на північ від Дунаю.

Населення цього регіону було етнічно строкатим. Його мешканці належали до германської, кельтської, іллірійської та фракійської групи племен [140, с.19]. Постійна міграція певною мірою ускладнює їх локалізацію. Суперечливі відомості тогочасних авторів спричиняють труднощі й у етнічному визначенні конкретних учасників подій.

Період I ст. до н.е., особливо його другої половини, був відзначений постійним рухом племен, їхніми переправами через Дунай. Причиною міграцій послужили наслідки приходу в цей регіон свевів та язигів, а також римський силовий тиск на племена як за Рейном, так і за Дунаєм. Так, бої, які в середині I ст. до н.е. втекли за Дунай, намагалися зоволодіти на його правому березі столицею Норіка Нореєю [Caes., BG., I, 5; 411, с.230]. Згодом вони примкнули до гельветів і розділили з ними одну долю. Будучи розбитими Цезарем у Галлії, бої отримали за клопотанням едуїв право залишатися на землях цього племені [Caes., BG., VII, 17], але позбавлялися права мати власного царя, оскільки, тепер були вигнаними зі своєї країни і знаходилися під владою едуїв та Риму одночасно. Залишені ними землі за Дунаєм визначаються древніми як *Deserta Boiorum* (Пустеля боїв) [Plin., NH., III, 115; Strabo., VII, 1, 5], що свідчить про нетерпимість ворогуючих сторін (боїв, даків, свевів).

Просування Риму за Дунай означало одночасно і посилення культурного впливу римського світу на світогляд племен, хоча цей вплив досягався, як ми бачили, головним чином, силою римської зброї. Традиційна політика Риму складалася в залученні членів племен до своїх цивільних і моральних цінностей шляхом притягнення їх до військової служби у допоміжних військах Імперії, а також дарування прав римського громадянства царькам і представникам племінної знаті.

Особливо яскраво це проявилось на прикладі херусків, одна частина знаті якої підтримувала римську сторону, інша – не сприймала римських порядків, обстоюючи колишні, батьківські звичаї. На чолі проримського угруповання херусків стояв Сегест, отримавший римське громадянство від Августа (*a divo Augusto civitate donatus est*); іншу очолював Арміній, названий Тацітом *Turbator Germaniae* (Підбурювач Германії) [Tac., Ann., I, 55]. Навколо Сегеста утворився клан з його родичів і клієнтів. До них належав його брат Сегімер і син брата

Сесіфак, а також дядько Армінія Інґвіомер. Рідний брат Армінія Флав також орієнтувався на римлян. Адже Флав служив у римських військах, мав римське громадянство і вершницький ранг. Знать херусків вагалася, чи перейти їй на сторону Риму, чи підтримати повстання германських племен.

У числі тих, що коливалися, виявився син Сегеста Сегімунд, який виконував обов'язки жерця імператорського культу в громаді боїв, і який примкнув до Риму не відразу. Сумнівався і син Сегімера Сесіфак, який у свій час знущався з тіла Вара [Тас., Ann., I, 71]. Згаданому Сегесту вдалося відіслати римлянам у провінцію Германію лист про ці вагання своїм сином Сегімундом. Обидва вони, і Сегест і Сегімунд, були затримані римлянами з приводу їхньої ж безпеки [Тас., Ann., I, 58]. Дочка ж Сегеста, Туснельда, дружина Армінія, залишилася вірною своєму чоловікові в справі волі Германії. Захоплена в полон, вона була проведена в триумфі Германіка [Strabo., VII, 1, 4; Тас., Ann., I, 58-59].

Характерна розповідь Таціта про зустріч двох братів – Армінія і Флава. Він передає психологічну і моральну складність протиріч двох груп знаті херусків, коли по різні сторони, в одній і тій же родині, боролися і супротивники, і прихильники римлян [Тас., Ann., II, 9-10]. Зустріч відбулася на річці Візурізі, на землі херусків. Обидва брати, і Арміній і Флав, зустрілися як вороги. Флав під командуванням імператора Тіберія брав участь у рейдах по завоюванню германських земель. Він воював навіть проти свого рідного племені херусків. Арміній нагадує Флаву про святий борг перед батьківщиною, про волю, успадковану предками, про споконвічних богів Германії, про свою матір, про те, щоб не бути зрадником батьківщини (*gentis suae deserter et proditor*); він волає до патріотичних почуттів Флава, вказуючи йому на загибель свободи Германії. На ці слова пішло самовиправдання Флава, що висловив сам Тацит: Флав – людина віддана покорі Риму, він заслужив високі військові нагороди; отримав платню за службу, людина, що внаслідок боргу честі зневажає самими священними для людини правами, що становили для римлян їхню святиню – *fas, penatales dii* [Cicero., De nat., II, 27, 68].

Це був перший крок до розвитку процесу романізації у варварському середовищі. Але ще більш реальні результати дало створення військових контингентів, набраних із племен. Так, з германських рекрутів були сформовані римські допоміжні частини, початок яким поклав уже Цезар. Але ці племена важко було назвати вже варварами. Вони трансформувалися в римлян, ставши такими за мовою, способом життя, культурою, а інші народи – навіть за адміністративним устроєм своїх громад. Знання латини в цьому військовому середовищі не завжди було обов'язковим, хоч у військах служили 26 років і навчитися мови було не важко. Командний же склад частин з контингентів племен був укомплектований знаттю, знайомою з латинською мовою. Не тільки аристократія племен звичайно служила провідником романізації провінції: армія також стала головним інструментом поширення римського впливу в завойованих землях на Дунаї. Армія і римське місто завжди залишалися центрами становлення римського авторитету в племінному середовищі.

Варварські контингенти залучалися на військову службу як від племен, що ввійшли до складу імперії, так і від числа союзних Риму громад, що знаходилися

поза римською державою [340, с.78; 258, с.81]. Наприклад, сформовані з батавів і германців допоміжні війська брали участь у війнах Риму з племенами марсів, хаттів, херусків. Загін хавків воював проти бітурігів. Цей же загін діяв і в походах Германіка за Рейн [Тас., Ann., I, 60; 63]. Комплектувалися кінні алли і піші когорти з племені нервіїв. У поході Цезаря Друза його супроводжували військові трибуни цих частин – Хумстінкт і Авекцій, *ex civitate Nerviorum* [Liv., Per., 141]. Війська були набрані Тіберієм і Друзом з тільки що підкорених ретів та вінделіків [Тас., Ann., II, 16-17]. Вони брали участь у кампаніях Германіка 14-16 рр. Германці і батави були в числі охорони Тіберія і Нерона [Тас., Ann., I, 24]. Допоміжні війська з батавів боролися на стороні римлян з херусками, коли загинув їхній вождь Харіовальд, *dux Batavorum* [Тас., Ann., II, 11].

Війна з херусками і союзними їм племенами виявила ту вагому обставину, що два світи: і римський, і племінний, – не могли існувати ізольовано і всі разом склали єдність античного світу. Приклад з херусками особливо показовий тим, що всередині одного народу утворилися два ворогуючі угруповання – римська і патріотична. Подібні “партії” виникали практично в межах усіх племен прикордонної смуги, що істотно полегшувало римлянам підкорення германців і дунайських народів. Серед знаті всіх племен був особливий прошарок жрецької аристократії, яка керувала і самим царем, і всією громадою.

Крім цього у зміцненні кордонів відіграла роль і політика поселень окремих племен. Так, на стику верхів'їв Рейну і Дунаю осіли гермундури та лугії. Джерела про останніх надзвичайно скупі. Лугії були великим свевським плем'ям. Вони займали велику територію і поділялися на різні племена (*latissime patet Lugiorum nomen in plures civitates diffusum*) [Тас., Germ., 43]. Плем'я являло собою союз, чи конфедерацію декількох дрібних племен. Кожне з таких племен мало свій центр. Тацит назвав громади лугіїв – *civitates*, розуміючи під цим терміном цивільний характер суспільства лугіїв: їхнє управління, культове життя, спосіб господарювання, територію.

З племен, що належали до об'єднання лугіїв, Тацитом названо п'ять: гарії, гелвекони, маніми, гелінії, наганарвали. У шануванні божеств Алки, подібних з римським Кастору і Поллуксу, зокрема в наганарвалів, немає ніяких слідів іноземного культу, ніяких зображень (*nullum peregrinae superstitionis vestigium*) [Тас., Germ., 43]. З цього повідомлення можна зробити висновок про сталість їхнього життя і вірувань, відмінних від германців. У контакті з Римом вони знаходилися, як і племена семнонів, вже в I ст. н.е. У ранньому Середньовіччі область лугіїв – полабських слов'ян, які жили на Ельбі (чи Лабі), стала політичним центром, навколо якого сформувалися громади слов'ян. Лугії зайняли весь плін Ельби, розселяючись на тому й іншому березі, і один період входили в згаданий у другому розділі союз Маробода.

Звертає на себе увагу назва римської фортеці на Дунаї – *Lugio* (Лугіон), яка виникла, можливо, за правління Доміціана [285, с.113; 138, с.161]. Існування фортеці простежується з початку II до IV ст. Її називають Птолемей [Ptolem., Geogr., 11, 15, 3], “Ітінерарій Антоніна”, Певтінгерові таблиці і Равеннський географ (VII ст.). Фортеця була призначена для охорони ділянки дунайського кордону Нижньої Паннонії, але побудова її відноситься до часів розселення

лугіїв. За правління Доміціана (80-ті роки н.е.) лугії просили допомогу в римлян від натиску сусідніх племен. Їм була надіслана римська кіннота, загін у 100 чол. Допомога, “гідна не числом, але славою римської кінноти” [Dio Cass., 67, 5, 2]. Ймовірно, тоді і була заснована фортеця Лугіон, і в той же час з лугіїв був сформований загін допоміжних римських військ. Безсумнівно, лугії знаходилися в тривалому союзі з Римом, інакше як пояснити допомогу, надіслану їм Доміціаном.

Одним з найбільших і найсильніших етносів, з якими зустрілися римляни на початку I ст. н.е., були бастарни. В історіографії немає сталої думки їх етнічної належності. Більшість дослідників, опираючись на повідомлення римських авторів, дотримуються версії про кельтське, фракійське і змішане кельто-германське походження бастарнів [434, с.55]. Страбон писав: “У середині материка бастарни живуть у сусідстві з тірагетами і германцями. Мабуть вони також належать до германського племені і розділені на декілька колін. Деякі з них називаються атмонами і сідонами, а ті, що зайняли остров Левку на Істрі, – певканами” [Strabo., VII, 3, 17]. Таке розміщення бастарнів на території, що простягалася від Західних Карпат до дельти Дунаю, можна пояснити їхнім переміщенням у південно-східному напрямку, що підтверджується археологічними пам’ятками першої половини I ст. до н.е. [454, с.178-179]. Напевне, Страбон знав про відмінність бастарнів від германців, коли писав, що “до півночі від Істра лежить країна за Рейном і Кельтикою, де живуть племена галатські і германські, навіть до земель бастарнів, тірагетів і річки Борисфену”. Свідчення письмових джерел підтверджуються матеріалами археологічної культури типу Поенешті-Лукашівка [232, с.50-51].

Пліній Старший, Тацит, Клавдій Птолемей локалізували бастарнів на північних і східних схилах Карпат [Plin., NH., II, 100; Tac., Hist., III, 5; III, 21; Ptolem., Geogr., III, 5, 7]. Цікаво зазначити, що у III ст. бастарни входили до союзу карпів і перед готською загрозою шукали захисту на римській території [374, с.307]. Цей факт, можна тлумачити як аргумент на захист негерманського походження бастарнів, оскільки інші германські племена досить легко вступили до готського союзу. Бастарни в другій половині I ст. також вступають у союз з Римом. Зокрема, вони використовуються для компенсування агресивності даків.

Кельтське плем’я котинів проживало в районах Північної Словаччини, де вони видобували залізо і сплачували данину германцям-квадам. Теврисків і анартів назвав Клавдій Птолемей при описі Дакії. Анарти, швидше за все, жили в районах гір Біхор, про що свідчать написи *Resculum, vicus Anartorum*. Це плем’я піддалося сильній асиміляції і стало складовою частиною пізнішої римської провінції Дакія [428, с.841-874]. Тевриси після розгрому їх основного виробничого центру в Галіш-Ловачці можливо мігрували в північно-східному напрямку [56, с.92-143]. Дослідники вважають, що ці племена, які відчували на собі тривалий гето-дакійський вплив, могли створити пам’ятки липицької культури з сильними кельтськими і фракійськими елементами. Плем’я скордисків, про яке згадує Птолемей, могло бути частково асимільоване сарматами-язигами [242, с.156].

Підсумовуючи питання про роль кельтів в історії Карпатського регіону, потрібно підкреслити декілька моментів. По-перше, необхідно відзначити “загасаючий характер” кельтського впливу. Після інтенсивного господарсько-культурного імпульсу, який отримали племена регіону (особливо германці), поступово протягом I-III ст. роль активного провідника і розповсюджувача античних досягнень у сфері економічного і культурного життя племен регіону займає вже Римська імперія. У цей час кельти, внаслідок об’єктивних обставин, були позбавлені можливості політичної консолідації. Як органічні складові чинники протодержавних об’єднань германців та даків і учасники військової конфронтації з Римом, вони могли існувати лише в умовах цього своєрідного симбіозу за рахунок високих традицій в галузі ремісничого виробництва, торгівлі й окремих видів сільськогосподарського виробництва.

По-друге, було характерно широке розселення кельтських племен у межах регіону. У західній і південно-східній частині кельти піддавалися асиміляції або витісненню в гірські райони. У центральній частині регіону кельтське населення взяло участь у формуванні в умовах гірських ландшафтів змішаних етнічних груп, які зберігають місцеві автохтонні традиції і отримують згодом високі культурні досягнення античної цивілізації.

Найбільший вплив кельтів виявлявся на територіях сучасних Південної Польщі, Середньої і Східної Словаччини, Українських Карпат. Проте, для розвитку регіону було характерним поступове розчинення кельтського етносу і повне його зникнення до кінця III ст. н.е.

Після повстання паннонських та далматських племен, яке відбулось у 6 р. н.е. [59, с.78-79], римляни почали зміцнювати кордон Дунаю. З цією ж метою був здійснений похід Лентула за Дунай у країну даків [111, с.42-44]. На територію Римської імперії було переселено велику кількість задунайських “варварів” [140, с.212]. Намісник Мезії в 62-67 рр. н.е. Тіберій Плавтій Сільван Еліан переселив у провінцію більше 100 тис. чол. із задунайських племен з їхніми дружинами і дітьми, вождями і царями зі зобов’язанням сплати податку за надану їм у межах провінції землю [СІЛ, XIV, 3608]. Це переселення відбулося внаслідок тиску сарматських племен в зону Нижнього Подунав’я. Їхнє переміщення із північно причорноморських земель спочатку торкнулося лише гетів, бастарнів й даків і проходило в сутичках із цими племенами. В Рим навіть було завезено зерно, яке отримали у якості податку і данини від тих племен, які знайшли притулок на території Мезії [133, с.606].

Отже, письмові джерела доводять, що результатом зовнішньої римської політики була поява в 20-х рр. I ст. н.е. в Тисо-Дунайському басейні нового етнічного компоненту сарматів-язигів, які розмежували гето-дакійські племена Румунії і германо-кельтське населення Чехії та Словаччини. Після того як Дунай став римським кордоном з племенами Карпатського регіону, римляни ретельно вибудовували свою стратегічну політику у відносинах з кожним етносом у цьому районі. Спочатку ця політика проводилася на принципах превентивних походів намісників придунайських провінцій, які часто завершувалися переселенням племен та ізоляцією тих, хто рішуче виступав проти миру з Римом. Переселення сарматів-язигів на Тисо-Дунайську низовину, переселення гетів – на територію

Мезії, переселення маркоманнів до повороту Дунаю – це яскраві свідчення даної політики. Після розмежування гето-даків римляни почали активно формувати своє відношення до їх подальшої долі.

Райони поселень ранньої сарматської культури на території Угорщини дозволяють обмежити район проживання язигів горами Матра і Бюкк (Східна Угорщина) [120, с.323-325]. В районі цих гір колись мешкало іллірійське плем'я озів, яких язиги зробили своїми данниками. Таке розташування язигів підтверджує і поділ Паннонії на дві частини, який був пов'язаний із завданням боротьби з квадами (Верхня Паннонія) і язигами (Нижня Паннонія) [364, с.92-93]. Можливо ці землі ози і язиги займали аж до подій Маркоманських війн. Лише в період посилення держави Децебала сармати-язиги втратили частину своїх земель, що знаходилися на схід від середнього плину Тиси (Бекеш, Хайду-Бихар). Із втратою цих територій пов'язують появу дакійських археологічних матеріалів в Північно-Східній Угорщині [42, с.278-279]. Прагнення повернути землі стало основою для союзу язигів і римлян під час дакійських війн Траяна [Dio Cass., 68, 10, 3]. Очевидно, у ході війн сармати-язиги зруйнували дакійські поселення в районі Солотвино і Малої Копані [147, с.230]. Проте, після утворення Dakії та розробки в районі Трансильванських Альп золотих копалень римляни не виконали своїх обіцянок стосовно повернення частини земель. Більше того, створення провінції роз'єднало родинні племена роксолан і язигів [Dio Cass., 71, 19, 2]. Руйнація язигами прикордонних укріплень лімесу Нижньої Паннонії (Інтерциза, Ветуссаліна, Палтона, Аквінк) підтверджує, що в II ст. язиги займали старі місця [140, с.215].

Після Маркоманських війн настає період мирних торгових відносин. Діон Кассій навіть не згадує язигів у переліку племен, які становлять загрозу для Риму [Dio Cass., 77, 20, 3; 78, 27, 5]. Мабуть, ці племена стають клієнтами Риму і лише поява нової групи сарматів-роксолан приводить до нового загострення ситуації на паннонському кордоні імперії [42, с.280; 140, с.234-235].

Взагалі початок правління Флавіїв був досить спокійним для дунайського прикордоння. Стан справ стабілізувався і почалась активна розбудова лімесу. Імператор Веспасіан велику увагу приділяв дунайському напрямку. У 70-71 рр. в Мезії було три легіони: у Новах – (*I Italica*), у Вімінації – (*VII Claudia*), в Есках – (*V Macedonica*) [111, с.68]. На Нижньому Дунаї створено річковий флот Флавіїв із стоянками в Новіодуні і табором біля гирла Серету з гарнізоном матросів та солдатів другої когорти *Matiacorum* V легіону (*Macedonica*) [111, с.65-66].

Активність на кордоні починається у правління Доміціана. Спочатку небезпека виникла на північному рейнському кордоні. Хатти вигнали херуського вождя Харіомера, який був ставлеником Риму. Доміціан здійснив похід проти хаттів, які уникли вирішальної битви, близько 83 р. н.е. Разом з тим похід завершився успішно: до Імперії було приєднано великий клин території за Рейном і Дунаєм, так звані десятинні землі чи Декуматські поля. На цій території, мабуть, не проживало конкретне плем'я. Землі заселялися, ймовірно, переселенцями, що шукали кращої долі. Було проведено прикордонний вал і розташовано вздовж нього гарнізони [Tas., Germ., 29]. Землі були заселені римськими колоністами і захищені з північного сходу лімесом – глибоким ровом

і високим валом з частоколами. На валах були споруджені кастеллі – кам’яні башти, де знаходилися металльні машини і розміщувалися легіонери. Далі простягалася мощена дорога для швидкого пересування римських військ по прикордонній смузі. Ця прикордонна лінія була збудована у 83 р. [498, с.314]. За цю перемогу Доміціан дістав прізвисько “Германський” [Dio Cass., 67, 5, 1; Suet., Domit., 6, 1; 13, 3]. Отримав Доміціан і тріумф, за який його критикували: нібито трофеї, які проносилися і провозилися в ньому, були захоплені в союзників та привезені з провінцій [Dio Cass., 67, 7; Plin., Min., Paneg., 16, 17]. Безпідставним вважає святкування тріумфу і Тацит [Tac., Germ., 37]. Хатти у 89 р. намагалися підтримати намісника Верхньої Германії Луція Антонія Сатурніна в його боротьбі з Доміціаном. Біля Могонтіаку (суч. Майн) відбулася битва Сатурніна з намісником Реції Луцієм Аппієм Максимом Нарбоном [Suet., Domit., 6, 5]. “Якраз під час битви раптово зрушилася крига на Рейні і зупинила загани варварів, що надходили до Антонія. Про цю перемогу він (Доміціан) дізнався з прикмети раніше, від гінців: у день битви великий орел злетів у Римі на його статую і охопив її крильми з радісним клекотом; а звістка про загибель Антонія поширилася так швидко, що багато хто повторював, ніби-то сам бачив, як несли в Рим його голову” [Suet., Domit., 6, 2].

Активність гето-дакійських племен зростає з утворенням протодержавного об’єднання на чолі з Децебалом, який намагався навіть укласти договір з Парфією про спільні дії проти Риму [Plin., Min., Paneg., 74]. На 84 р. у Мезії було сконцентровано шість легіонів, преторіанську гвардію і велику допоміжну армію. У вересні того ж року паннонські ветерани не отримали відставки [111, с.71]. Римський уряд спробував поставити даків у положення клієнтів римської держави.

Рим перший готувався до нападу, але Децебал його випередив. Даки, навчені римського військового мистецтва, взимку 85-86 рр. завдають сильного удару по комунікаціях і укріпленнях на Нижньому Дунаї і, мабуть, ліквідовують плацдарм на лівому березі, створений Плавтієм Сільваном. Даки і їхні союзники роксолани вторгаються, скориставшись вкритим кригою Дунаєм, у провінцію Мезію в 86 р. і захоплюють велику її частину [380, с.5-6, 9-13; 111, с.71-74]. В ході кампанії даки розбили римське військо на чолі з консуляром і намісником провінції Гаєм Оппієм Сабіном. Його відрубана голова як трофей була привселюдно виставлена даками.

Основні дії вів спочатку префект преторія Корнелій Фуск, якому вдалося відсунути даків з території Мезії і навіть просунути у напрямку столиці даків – Сармізегетузи [Suet., Domit., 6; Eutrop., VII, 23; Oros., VII, 10, 4; Iord., Get., 77-78; Juven., IV, 9-112; 37-38; VI, 205; Martial., V, 3; VI, 10]. У 86 р. на територію провінції прибуває імператор, який, однак, не дуже обтяжував себе веденням бойових дій [Dio Cass., 67, 6, 3]. Його головною базою стало Наїсс (нині місто Ніш). Коли римське військо перейшло Дунай і вступило в межі даків, просуваючись в напрямку їх столиці Сармізегетузи, плем’я здійснило напад на римлян [432, с.17]. У районі Південних Карпат Корнелій Фуск був розбитий разом з V легіоном (*Alaudae*), що був сформований Цезарем з галлів. У руки даків потрапив військовий штандарт легіону – срібний орел. У цій битві був

захоплений обоз і все спорядження [Tас., Agr., 41; Suet., Domit., 6; Dio Cass., 68, 9, 3; Eutrop., VII, 23; Iord., Get., 77-78]. Цією поразкою завершується воєнна кампанія, відома як перша дакійська війна [111, с.72; 140, с.213]. Після знищення армії Фуска Децебал запропонував римлянам укласти мир на принизливих для них умовах: нехай кожен римлянин заплатить йому два обола в рік, інакше він продовжить війну і заподіє римлянам великі неприємності [Dio Cass., 67, 5].

Друга війна Доміціана проти даків почалась у 88 р. Новий префект преторія Теттій Юліан [111, с.71] перейшов Дунай у Вімінації (суч. Костолац). Юліан змінив розташування основних баз і маршрут руху. Він перейшов Дунай не поблизу Дієрни і рушив в обхід Південних Карпат долиною р. Караш і далі до Тібіску (суч. р. Тіміш, поблизу Карансебеш) [Tас., Hist., II, 85; IV, 39, 40]. Про хід воєнних дій у країні даків до бою біля Тап практично нічого не відомо. Царем даків у той час був Діурпаней. На деякий час у джерелах постає фігура цього царя. В Аноніма Валезія є згадка про Дураса, якому належала верховна влада над даками. Орозій, посилаючись на Таціта в тій частині свого твору, що до нас не дійшла, говорить про перемогу Діурпанея над військом Корнелія Фуска [Oros., VII, 10, 4]. Про це згадує і Йордан: римське військо було розбите в Мезії даками під владою Діурпанея, коли загинула армія Опція Сабіна [Iord., Get., 76]. Під командуванням Діурпанея даки двічі перемогли римлян, розбивши дві армії: одну – у Мезії, де загинув Опцій Сабін, іншу в Дакії, якою командував Корнелій Фуск. Але потрібна була, мабуть, більш тверда влада, і тому Діурпаней добровільно відрікається від неї на користь Децебала, вважаючи його більш завзятим і проникливішим у веденні війни з римлянами [Dio Cass., 67, 6, 1]. Можливо тому, що статус клієнтів Риму після укладеного Діурпанеєм перемир'я напередодні 80-х років не був схвалений знаттю і жерцями даків, цар і був усунений від влади.

Римські війська вийшли до Тапу (“Залізні брами” у Трансильванії, суч. Діва), де здобули важливу перемогу [Dio Cass., 67, 10, 2]. У цій битві відбувся цікавий випадок, пов’язаний з Везіною, наближеною до царя Децебала, “другою людиною після царя”. Цей Везіна, побачивши, що не зможе залишитися живим, упав, прикинувшись мертвим, і пролежав так весь день, і лише вночі зумів втекти [Dio Cass., 67, 10, 2].

Був укладений мир, за яким Децебал погодився стати союзником Риму, це було необхідно Доміціану, щоб скористатися військовою дорогою і пройти через землі даків "*per regnum Decebali regis Dacorum*" [291, 502] та розпочати війну з квадами і маркоманнами, які не надали допоміжних ал в римську армію для боротьби з даками. Цю війну з маркоманнами і квадами вів командуючий римськими військами Гай Велій Руф. Проїшовши через царство Децебала (*per regnum Decebali regis Dacorum*), він потрапив у тил до племен-заколотників з метою почати воєнні дії проти них. Маршрут через країну даків був можливий у випадку, якщо даки розглядалися клієнтами Риму, а римляни виступали господарями становища, наприклад, отримавши над даками якусь вирішальну перемогу [366, с.551]. Руф двічі брав участь у війні з даками й удостоївся військових нагород.

Очевидно, у часи Доміціана тут відбувалася боротьба між союзними Риму племенами квадів і маркоманнів та союзом племен на чолі з лугіями. Свевські племена саме тоді звернулися по допомогу до Риму. Отримавши всього 100 вершників, вони “були обурені, і залучили на свій бік язигів та стали готуватися до переміщення з ними за Істр” [Dio Cass., 67, 5, 3]. Можливо, становище прийняло серйозний оберт, коли на території свевів потерпів поразку легіон *XXI Rapax*, що прибув із-за Рейну [Suet., Domit., 6; Eutrop., VII, 2, 3; Tac., Agr., 41].

Доміціан повернувся у Паннонію, де залишився на вісім місяців. Там він вирішив застосувати римську тактику “поділяй і владарюй” щодо Дакійського царства, затвердивши номінально на царство брата Децебала Дієго, хоча фактичним царем залишився Децебал. Дієго був прийнятий Доміціаном у Паннонії, тому що ще продовжувалися військові дії з квадами та маркоманнами [Dio Cass., 67, 7, 2-3; Martial., V, 3; VI, 10, 7]. Імператор надів на голову Дієго корону і відправив до Риму з делегацією дакійських послів та листом у сенат від царя Децебала, і як, стверджували в Римі, написане власноруч Доміціаном [Dio Cass., 67, 7, 3].

Крім того, за умовами дако-римського миру 89 р., Децебал повинен був: зберігати попередні кордони свого царства, видавати частину трофейної зброї, відпускати усіх полонених легіонерів, визнати себе васалом Риму та не повинен вести військових дій проти своїх сусідів-союзників римлян. За мирним договором Доміціан зобов’язувався: виплачувати субсидію, відправити до царства даків військових і цивільних ремісників та надсилати царю щедрі подарунки. У 90 р. н.е. Доміціан заключає остаточну мирну угоду з Децебалом, в якій підтверджує, що визнає себе залежним від Риму, римляни ж виплачують дакам “субсидію” і посилають ремісників та військових спеціалістів [Dio Cass., 67, 7, 4]. За це Децебал віддячується тим мабуть, що повертає плацдарм на лівому березі Дунаю [412, с.31]. Зрозуміло, що цей дако-римський мирний договір викликав велике невдоволення серед римлян до імператора Доміціана і він надалі відмовився від активної завойовницької політики.

За Доміціана ситуація на Дунайському кордоні виявилася складною. Гай Фонтей Агріппа загинув, разом з довіреним йому легіоном, у битві з сарматами [Joseph., TJ., IV, 7, 3; Suet., Domit., 6, 1]. Усе це дало підстави Таціту намалювати сумну картину стану справ на Дунаї [Tac., Hist., I, 2]. Для захисту Нижнього Дунаю легіон *II Adiutrix* змінив навіть свою дислокацію і перейшов з Аквінку (Нижня Паннонія) в Сірмій (Верхня Мезія) [140, с.214]. Проти сарматів здійснив похід Доміціан у 92 р. н.е. [Suet., Domit., 6, 1], завдав їм поразки, але відмінив призначений йому тріумф, обмежившись роздачею народу подарунків. Разом з тим, Імперії вдавалося контролювати ситуацію в цьому регіоні в цілому.

Розглядати цей кордон на Дунаї як лінію оборони, навіть у другій половині I ст. ще не можна. Усі основні дороги проходили перпендикулярно плину ріки і, таким чином, можливість ефективної оборони виключалася. Лише після відкликання Германіка з Германії [333, с.429-478] припинилися спроби військових походів вглибину варварських земель. На зміну їм приходять тактика “військової дипломатії”. Результатом такої практики в часи Тіберія стало створення цілого ланцюга племені-клієнтів від Нижньої Германії до Середнього

Дунаю. У районі Карпатського регіону такими племенами стають маркоманни [426, с.61-62] і сармати-язиги [384, с.45-46].

Сприятливі для даків умови миру і щорічна данина дали Децебалу можливість побудувати укріплення за допомогою римських майстрів і вивчити свою армію, залучаючи римських фахівців. Він продовжував приймати до себе перебіжчиків і намагався об'єднати навколо себе незадоволених Римом племена. Одні племена визнавали його владу, підкоренням силою, інші – добровільно.

Скориставшись умовами миру, Нерва близько 97 р. зумів провести ряд каральних експедицій проти квадів, часто названих у джерелах і написах свевами [CIL, V, 7425; 291, 511]. Чеський дослідник П.Оліва вважає, що в цей час одержують розвиток переправи в районі Братислави і створюється ряд воєнних станцій у районі Малих Карпат [377, с.202].

З приходом до влади Траяна в зовнішньополітичному курсі Імперії відбувається повернення до лінії Августа. У літературі багато говориться про різні причини дакійських війн Траяна. Серед них називаються такі, як забезпечення захисту дунайського кордону, контроль за стратегічним районом у Карпатському басейні, прагнення заволодіти родовищами природних копалин [444, с.417-418; 341, с.27-30]. Нам видаються більш логічними дві останні причини.

Важливим фактором стабілізації ситуації в провінціях було те, що з припиненням громадянських війн, провінціали могли користуватись перевагами, які забезпечувала імперія. У першу чергу це стосується розвитку торгівлі. Мала місце уніфікація мір, еталони яких були на Капітолії, а самі міри розсилались по всій імперії. Сприяла розвитку торгівлі і єдина грошова система. Тому і не дивно, що провінційні торгівці роблять присвяти імператорам. Правда, торгівлю деякими товарами держава тримала повністю під своїм контролем. Так, наприклад, існувала державна монополія на торгівлю східними спеціями в Римі (*Horrea Piperataria*). В цілому слід сказати, що провінційна політика часів імперії була спрямована на подолання протиріч між Римом і провінціями. У процесі розширення території Римської держави, сенат не зміг змінити свій підхід до приєднаних земель. Сенатори привикли бачити в провінціалах безправних підданих, за рахунок яких можна збагачуватись [184, с.13]. За Імперії цей підхід змінюється. Разом з тим, податковий тягар, який лягав на плечі населення, з перетворенням тієї чи іншої території на провінцію, був досить важким.

Перипетії боротьби з гето-дакійськими племенами дозволили Риму детально вивчити ситуацію в регіоні. Сармати-язиги, які заселяли Тисо-Дунайську низовину виявилися ненадійними союзниками-клієнтами. Угорський вчений А. Мочі прихід язигів пов'язує з походом Лентула і датує його 10 р. н.е. [364, с.33]. Лентул затримав, за повідомленням Флора, язигів на річці Дунай (*Danuvius*), тобто на верхній ділянці його течії. Можливо, переселення 50 тис. гетів Елієм Катом звільнило територію на півдні Південних Карпат, де і утворився прохід для сарматів-язигів. Ці повідомлення узгоджуються з інформацією Страбона, який говорить, що сармати-язиги живуть по обидва боки Істри, тобто нижньої течії Дунаю [Flor., II, 29; Strabo., VII, 3, 17]. Пліній Старший розповідав, що язиги заселили землі між Дунаєм і Тисою, вигнавши з цих районів даків [Plin.,

НН., IV, 80]. Про переселення язигів говорить і Птолемей [Ptolem., Geogr., III, 7].

Після того як Дунай став кордоном з племенами Карпатського регіону, римляни ретельно вибудовували свою стратегічну політику у відносинах з кожним етносом у цьому районі. Спочатку ця політика проводилася на принципах превентивних походів намісників придунайських провінцій, які часто завершувалися переселенням племен та ізоляцією тих, хто рішуче виступав проти миру з Римом. Переселення гетів на територію Мезії, маркоманнів до повороту Дунаю, сарматів-язигів на Тисо-Дунайську низовину – яскраве свідчення даної політики. Ізоляція гетів і даків спонукала римлян тепер формувати своє бачення щодо їх подальшої участі.

Одже, оцінюючи стан стосунків Римської імперії з племінним світом Карпатського регіону, потрібно підкреслити, що безпеку дунайських провінцій римляни намагалися забезпечити не тільки за допомогою будівництва укріплень або лімесів, але і шляхом політики створення залежних від Риму клієнтських держав. Останні зобов'язувалися не пропускати через свої землі племена, які рухалися вздовж Дунаю або дозволяли вільний прохід римській армії, що могла вдарити в тил воюючим із Римом етносам. Вони були зобов'язані постачати римлянам продовольство, а в окремих випадках – військові контингенти, не вступати в союзи проти римлян і не вести військових дій проти клієнтів Риму. Племена могли дозволити римлянам будувати військові фортеці та сторожові вежі і споруджувати шляхи в межах прикордонної смуги, що прилягала до лімесу

У свою чергу, римський уряд зобов'язувався виплачувати царям таких клієнтських держав грошові субсидії (*stipendium*), а також підтримувати царя і знать. Римляни могли зажадати скинення небажанного для них царя, змінивши його своїм ставлеником. У той же час клієнтські держави зберігали власний державний устрій, форми життя і своє право, але вони піддавалися римському тиску у випадку проведення ворожої Риму політики.

Успіхом Римської прикордонної політики стало входження Тіри до складу Імперії вже наприкінці I ст., у правління Доміціана, що підтверджує відомий папірус Ханта. Нове читання папірусу було дане Р.Фінком. Він датується 99 р. З таким датуванням папірусу пов'язана думка про те, чи входили лівобережні області Нижнього Дунаю до складу Нижньої Мезії вже за Доміціана, як думав Р. Фінк, чи цей район Нижнього Дунаю потрапляє в склад тільки за дакійських війн Траяна, як думав Р.Сайм. Мова йде, таким чином, про те, чи увійшли задунайські області, і в тому числі Тіра, до складу Імперії внаслідок договору Доміціана з даками в 89 р. чи ці області були приєднані за Траяна, у період дакійських війн, між 105-108 рр. [303, с.102; 417, с.26; 442, с.337-353; 440, с.365].

Папірус являє собою розпорядок дня воїнів Першої Іспанської кінної когорти ветеранів, що входила до складу військ Нижньої Мезії. Тіра в ньому позначена як укріплена посада (*Tyrae in praesidio*). Але саме місто назване таким, що знаходиться поза провінцією (*extra provinciam*), що відповідало положенню Тіри, за Веспасіана чи навіть за Нерона оголошення міста вільним і союзним Риму.

Правління Флавіїв відзначене активністю задунайських племен і в той же час рішучими контрзаходами Риму проти них. До цього часу належить напис зі

згадуванням намісника Паннонії Тампія Флавіана, а також імператора Веспасіана. У ньому мова йде про заручників, отриманих Римом від знаті задунайських племен (*obsidibus Transdanuvianorum gentium principibus*) [291, 593]. За назвою *Transdanuviani* у написі ховаються різні племена, хоча спеціально виділені свеви і язиги. Від цих племен намісник одержав кінні і піші війська, які вони представили Риму в знак дружби. “За всі ці справи, успішно проведені в Паннонії”, Тампій Флавіан одержав від сенату, за пропозицією Веспасіана, відзнаки тріумфатора.

Написи Флавіана і Сільвана відносяться до тих заходів римлян у смузі дунайського рубежу, що привели до утворення оборонної системи лімесу, а також до організації дунайської флотилії [430, с.133]. Створення Веспасіаном Мезійської та Паннонської флотилій було б неможливим, якщо обидва береги ріки не контролювалися б Римом. У цьому сенсі велике значення могло мати встановлення в Тірі в часи правління Флавіїв військової постави (*praesidium*).

Отже, поза сферою римського впливу залишалися в I ст. н.е. тільки даки. Пізній історик Йордан повідомляє, що гети (тобто даки) після тривалого часу, побоюючись скнарості Доміціана, розірвали союз (*foedus*), який вони уклали з іншими принцепсами [Iord., Get., 76].

З цього можна зробити висновок, що до часу правління Доміціана в даків з римлянами існували нормальні відносини, внаслідок яких даки отримували від Рима грошові субсидії. Ці субсидії Доміціан скасував. У відповідь даки відмовили римлянам допомогти у війні з племенами маркоманнів і квадів. Відомо, що з останніми йшли якісь переговори, що не увінчалися успіхом. Доміціан стратив послів, які прибули з проханням про мир [Dio Cass., 67, 7, 1].

Як наслідок, на Дунаї виникли ускладнення з місцевими племенами, чим скористалися язиги та вторглися у Паннонію. Саме ця війна визначається в джерелах як *bellum Marcomannorum, Quadorum, Sarmatarum* [291, 502; 394, с.22-23]. Те, що військові дії проти племен позначені в джерелах терміном “війна”, можуть свідчити союзні відносини всіх цих племен між собою за Доміціана, і не виключено, що до цього союзу примкнули і даки.

Характеристика античними авторами, що дається Децебалу, може бути порівняна з описом особистості Ганнібала в Лівія [155, с.35]. Образ зятятого ворога, з яким тоді зіштовхнувся Рим в особі Децебала, розкриває Діон Кассій: “Ця людина була твердою і непохитною у розумінні сутності війни, а також у керівництві війною. Він знав, коли треба атакувати і коли відступати. Був надзвичайно досвідчений у засідках і знав, коли потрібно вступати в бій. Він прагнув не тільки досягнення перемоги, але знав і те, як уникнути поразки, тому що вважав себе непримиренним і споконвічним супротивником римлян” [Dio Cass., 67, 6, 1].

Деякі особливості хитрощів Децебала, застосовані у війнах з римлянами за Доміціана, показують його винахідливість. Після бою коло Тап, у якому даки потерпіли поразку, Децебал застосував наступний прийом. “Боячись просування римлян до своєї столиці, тому що тепер римляни були переможцями і рухалися проти них, Децебал почав валити дерева і розмістив на їхніх стовбурах зброю, щоб римляни прийняли її за воїнів, готових до відсічі ворога, і через це могли

налякатися і відступити. І так дійсно трапилося” [Dio Cass., 67, 10, 1-3]. Використання засідок широко застосовувалося й у наступних військових діях Децебала. З цих часів для римлян мова йшла вже не про покарання даків і не про їхній статус клієнтів Риму, але про завоювання країни цілком і перетворення її в римську провінцію.

Підсумовуючи, можна наголосити, що після того як Дунай став римським кордоном з племенами Карпатського регіону, римляни ретельно вибудовували свою стратегічну політику у відносинах з кожним етносом у цьому районі. Спочатку вона проводилася на принципах превентивних походів намісників придунайських провінцій, які часто завершувалися переселенням племен та ізоляцією тих, хто рішуче виступав проти миру з Римом. Яскравим свідченням такої політики було переселення сарматів-язигів на Тисо-Дунайську низовину, гетів – на територію Мезії, маркоманів до коліна Дунаю. Після ізоляції гето-даків римляни почали активно формувати своє відношення до їх подальшої долі. З приходом до влади Траяна в зовнішньополітичному курсі Імперії відбувається повернення до лінії Августа. У літературі багато говориться про різні причини дакійських війн Траяна. Серед них називаються такі, як забезпечення оборони Дунайського кордону, контроль за стратегічним районом у Карпатському басейні, прагнення опанувати покладами природних копалин. Найбільш логічними є дві останні причини.

Таким чином, оцінивши стан стосунків Римської імперії з племінним світом Карпатського регіону у I-II ст. н.е., можна підкреслити, що безпеку дунайських провінцій римляни намагалися забезпечити не тільки за допомогою будівництва укріплень або лімесів, але і шляхом політики створення залежних від Риму клієнтських держав. Останні зобов'язувалися не пропускати через свої землі племена, що рухалися вздовж Дунаю; дозволяли вільний прохід римської армії, яка могла вцілити у тил воюючим із Римом етносам; зобов'язувалися постачати римлянам продовольство, а в окремих випадках – військові контингенти; не вступали в союзи проти римлян і не вели військових дій проти клієнтів Риму. Племена могли дозволити римлянам будувати військові фортеці та сторожові вежі та споруджувати шляхи в межах прикордонної смуги, що прилягала до лімесу.

3.2. Паннонський лімес, його статус і завдання

Побудова лімесу на дунайському та германських кордонах не означала припинення політики експансії, на що звертав увагу сучасний український вчений О.Бандровський [44, с.77-78; 51, с.26-36; 47, с.3-9]. Саме поняття **лімес** (*limes, limites*) спочатку означало лише стежку, шлях у Ранній Імперії [Verg., Aen., 12, 898; Ptolem., Geogr., I, 126]. Пізніше це слово використовувалось для позначення максимального просування вглиб ворожої території – “*penetrat interius, operit limites*” [Vell. Pat., II, 120]. Такий зміст визначав й Тацит, хоча він розвинув його як позначення вузької смуги прикордонних земель на відміну від фортець, що там знаходились. Пізніше Фронтін вніс військове тлумачення цього слова, яке вже означало “шлях, що з’єднує гарнізони” (*Limitibus per centum viginti milia passuum autis*). В добу Юліїв-Клавдіїв ці шляхи йшли перпендикулярно до

Дунаю, підкреслюючи той факт, що зовнішня політика Риму орієнтована на подальше просування вглиб варварських територій [445, с.47].

У глобальному сенсі всі римські шляхи спочатку йшли в сторону регіонів для завоювань, але в добу Октавіана Августа вони почали з'єднуватись сегментними дорогами для переміщення військових з'єднань в напрямку головного удару. Ці шляхи і вважались кордонами Імперії. Перетинати таку дорогу заборонялось вночі взагалі, а вдень її перехід було дозволено здійснювати з дозволу офіцера, який командував підрозділом. Останній також відповідав за стан цієї дороги і здійснював вартові поїздки по ній [361, с.18].

Таким чином першим і найбільш важливим елементом лімесу була дорога, яка розгалужувалася шляхами, що вели вглиб Імперії. По всьому шляху вона була укріплена природними (ріки, гори) або штучними (рови, вали) засобами. Другий елемент лімесу складали війська і зони їх операційних дій як на римській, так і на варварській територіях. Третім елементом лімесу стала система укріплень і форпостів. Вони включали стоянки річкового флоту, переправи, мости, охоронні вежі. Створення складових лімесу в основному входило в завдання римської армії і тому його розвиток багато в чому залежав від концентрації легіонів у прикордонних районах. Кожному етапу розвитку лімесу відповідала система прикордонної оборони. Вона підходила конкретно історичним умовам взаємовідносин з племенами і об'єктивним умовам розвитку армії. Тому і етапи розвитку лімесу доцільно пов'язувати з дислокацією основних військових сил Імперії на кордонах з племенами Центральної та Східної Європи.

Перший етап розвитку дунайського лімесу починається після виходу римлян на Дунай і пов'язаний з прагненням імператорів перетворити його у свою важливу дорогу [364, с.34-35]. Особливо активно почала використовуватися нижня течія Дунаю. Вже в перші роки нашого літочислення тут споруджуються і освоюються дороги з військовою метою. Найчастіше ними користувалися воїни IV легіону, який мав також назву *Scythica*. Після утворення Мезії в 10 р. н.е. легіони, які стояли вглибині римської території (*V Macedonica* і *IV Scythica*), почали дислокуватися в табори у Вімінації і Ретіарії, які з'єднувалися дорогою. В цей час вся прикордонна, на той час придунайська область, була наповнена 7 римськими легіонами та окремими допоміжними з'єднаннями [443, с.114-115; 384, с.19].

У 23 р. н.е. у придунайських областях концентрувалося 8 легіонів [104, с.124]. Правда, лише три з них розташовувалися біля самого Дунаю. У Карнунті стояв XV легіон, який виконував роль контролю за подіями у свевському царстві Ваннія [361, с.18-19], а у Вімінації і Еску знаходилися IV і V легіони [268, с.24]. Саме ці з'єднання були задіяні в охороні лімесних укріплень. Гарнізони забезпечували охорону найбільш важливих переправ. У добу Клавдія такі переправи і табори були перебудовані і замість колишніх дерев'яних споруд з'явилися кам'яні мури та укріплення [384, с.17].

В 50-60 рр. відбулось ряд передислокацій. Замість задіяних в Іудейській війні легіонів, їх місце заступили X в Карнунті і VIII в Новах. Між Вімінацією та Ретіарією зв'язок забезпечували підрозділи VII легіону. Судячи з повідомлень

Діона Кассія, це з'єднання згодом брало участь у поході Плавтія Еліана за Дунай [Dio Cass., 55, 24, 1]. Громадянська війна в Римі 68-69 рр. серйозно послабила прикордонні комунікації, які стали об'єктами нападів даків і сарматів-язигів. Тому Веспасіан після стабілізації внутрішньо-політичного становища відразу перейшов до створення нових лімесних укріплень. Цими роботами зайнялися підрозділи V, VII і XV легіонів.

Концентрація воїнів у придунайських провінціях складала досить значну силу, що повністю відповідало головній меті імператора “перетворити імперію у великий військовий табір” [346, с.57]. Для цієї мети Веспасіан завершив будівництво нижньодунайського лімесу. За словами Йосифа Флавія, імператор укріпив береги Дунаю, збільшив охорону і збудував фортеці [Joseph., T.J., VII, 89-95]. Вони повинні були забезпечити передусім безпеку в районі переправ, які знаходились в зонах розміщення легіонів. На інших ділянках для охорони лімесу були використані допоміжні частини, які на мезійському відрізку налічували 10-15 тис. воїнів [443, с.20-21, 55-67, 136]. Переважну більшість рекрутів для служби в цих підрозділах набирали з місцевих романізованих жителів і мешканців Галлії та Іспанії.

При охороні правобережних шляхів римляни використовували кінні роз'їзди, особливо важливі взимку, коли замерзлу річку можна було легко форсувати. На лівому березі в районах переправ додатково будували укріплені фортеці. Вони ставали плацдармами у випадку превентивних дій проти великих загонів варварів або племен-клієнтів.

У районі верхньодунайського кордону впродовж першого періоду була використана тактика створення прикордонної оборони за рахунок племен-клієнтів. Як і у стосунках між патроном і клієнтом, періодична плата (*beneficia, stipendium*) зі згоди Риму виплачувалась за службу (*officia*), яку виконувало плем'я-клієнт по охороні дунайської дороги. Вожді племен квадів і сарматів отримували титул “друг римського народу” (*amicus populi Romani*), який дозволяв їм шукати спасіння після політичної поразки на території Імперії. Це призводило до того, що пізніше допоміжні підрозділи, які забезпечували охорону комунікацій, нагадували племінні ополчення [408, с.89].

Таким чином, в епоху Веспасіана завершується перший період розвитку паннонського лімесу (10-79 рр. н.е.), якому було притаманне створення нижньодунайського лімесу та системи “племінної оборони” на ділянці верхньодунайського кордону. Схема захисту прикордонних комунікацій відповідала принципу “передової оборони” [459, с.9]. Характерна її особливість полягала в тому, що легіони знаходилися на самому лімесі, а у прикордонному районі розташовувалися, як правило, неукріплені поселення. Стратегічні ж райони на лівому березі Дунаю були добре захищені і в них сконцентровувалися допоміжні з'єднання. Операції перехвату здійснювалися за допомогою військових сил клієнтів-союзників. З цією метою часто проводилися каральні акції римських військ, які мали попереджувальний характер.

Після кризи системи прикордонної оборони, пов'язаної з “дакійськими набігами”, у військових діях Доміціана проти Децебала на території Мезії взяли участь і підрозділи преторіанської гвардії [CIL, VI, 2725]. Для зручності оборони

вся Мезія була у 86 р. розділена на дві частини. Легіони Верхньої Мезії відповідали за важливі переправи через Дунай і створювали плацдарми для наступальних дій проти даків. Збройні сили Нижньої Мезії здійснювали контроль за важливими дорогами у Північне Причорномор'я, контролювали дії союзників, відповідали за плацдарми на лівому березі Дунаю.

Після закінчення військових дій у Верхній Мезії розмістилися I і VII, а у Нижній Мезії – V легіони [111, с.82]. У свево-сарматській кампанії Доміціана, пов'язаній з кризою концепції “племінної оборони”, брали участь п'ять легіонів: II, XIII, XIV, XV і XXI. Останній з них був задіяний у дакійській кампанії [СІЛ, III, 10224], а потім, здійснивши перехід через землі даків і сарматів, вийшов у район Аквінка [СІЛ, III, 8489 = 12799], де взяв участь у військових діях проти квадів і сарматів [СІЛ, 9193]. Після розгрому XXI легіону його місце зайняв I легіон [140, с.76-77]. Це було пов'язано з тим, що сармати-язиги та квади вийшли з під контролю і перестали виконувати свої союзницькі зобов'язання.

З кризою системи “племінної оборони” оборона комунікацій на Верхньому Дунаї повинна була, очевидно, лягти на плечі ветеранів, колонії яких виникли у Паннонії. Зв'язок усіх прикордонних укріплень забезпечували і підрозділи річкового флоту, які згадувані в епіграфічних пам'ятках. Водночас шлях по суходолу зв'язував Брігецій і Аквінк із пунктами у Верхній Мезії [364, с.85]. У часи Нерви в районі Дунаю знаходилося 10 легіонів [378, с.155], які займалися шляховим будівництвом і зміцненням лімесних фортифікацій.

На другому етапі розвитку паннонського лімесу – 80-170 рр. н.е. – його елементи відокремлюються від військових гарнізонів провінцій. На кордоні починається будівництво кам'яних фортифікаційних споруд. Легіони відходять від кордонів, залишаючи територію прикордонних районів. Зміни були пов'язані з кризою “племінної оборони”. Адже посилення дакійської держави Децебала призвело до того, що силами племен-союзників стримувати набіги даків стало неможливо. Це спричинило масове виникнення поселень ветеранів у прикордонній смузі [140, с.75-96]. Зв'язок усіх прикордонних укріплень забезпечували підрозділи річкового паннонського флоту.

Велике значення у спорудженні паннонського відрізу лімесу надавалося саме в добу імператора Траяна. На думку Й.Фітца, будівництво цієї ділянки було завершене в 100 р. [304, с.145-175]. Закінчилося створення єдиної лімесної ділянки по Дунаю, яка об'єднала паннонські та мезійські укріплення. В основі лімесу лежала єдина схема розміщення озброєних сил і тактичний план оборони. У час дакійських війн (103-107 рр.) Паннонія була поділена на Нижню і Верхню, це було пов'язано з необхідністю вести самостійну боротьбу на два фронти: сарматський і квадський. За часів Траяна три легіони займали важливі опорні пункти на Дунаї: Карнунт, Брігеціо, Аквінк. Під час правління Адріана пункти Нижньої Паннонії стали об'єктами нападів сарматів-язигів. Принцип їх відбиття відповідав новій схемі “гнучкого захисту”, але частина укріплень все-таки була знищена. Натомість за Адріана дерев'яні укріплення були замінені кам'яними.

Таким чином, під час другого періоду розвитку саме паннонський лімес отримав визначений військово-юридичний статус. Усі його пункти були укріплені таборами легіонів, когорт і ал. Важливу роль почали відігравати міста,

розквіт яких припав на II ст. Визначальну роль у їхньому житті мали військові. З ветеранів виходило значне число декуріонів і магістратів. У II ст. у легіони стали набирати уродженців Греції і східних провінцій. Вони приносили свої культу – Мітри, Юпітера Доліхена та ін., що поширювалися й у містах. Усе більше зміцнюється зв'язок армії з містами. Багато воїнів походило із сімей декуріонів. Відставні військові ставали не тільки декуріонами, але й патронами іноді декількох міст, на території яких володіли маєтками. Ветерани входили в культові і ремісничі колегії (деякі з яких склалися тільки з ветеранів), ставали їхніми патронами [250, с.580]. Чим більше військових осідали поблизу лімесних укріплень, тим міцнішим був римський кордон.

Найбільшого розвитку на другому етапі розбудови паннонського лімесу почала займати торгівля, в якій були зацікавлені всі прошарки варварського населення, але передусім знать і вожді. Римський купець і варварський посередник ставали бажаними гостями у селищах германських, кельтських, сарматських племен. Навіть войовничі даки визнавали *ius commercii* і приймали римські товари. Торговельний потік йшов не тільки з римського, але й з варварського боку. Військовим підрозділам та міському населенню потрібно було харчуватися і розбудовувати як укріплення, так і торговельно-ремісничу структуру. Цей фактор робив лімес власне смугою для торговельних контактів з племінною периферією. Тим не менше він у I-II ст. ефективно виконував і головне завдання – захист військово-стратегічних інтересів Риму [138, с.157].

Для третього періоду розвитку паннонського лімесу була характерна висока концентрація військових підрозділів. Так, у Паннонії під час Маркоманських війн було сконцентровано близько 45 тис. воїнів, причому 20,5 тис. з них перебували в Нижній Паннонії. У складі експедиційних військ імператора знаходилося не менше 20 тис. осіб. У 215 р. н.е. на території Нижньої Паннонії знаходилося два легіони чисельністю 25-26,5 тис. воїнів. Вони контролювали дороги, що вели в землі сарматів, Дакію і до Карпатських перевалів.

На лімесі зафіксована значна будівельна діяльність (ремонт доріг, мостів, сторожових веж), пов'язана із завданнями оборонного характеру, хоча будівництво мостів через Дунай дозволяє говорити про те, що лімес продовжував залишатися відкритим в обидві сторони. З відновленням мостів здійснювався перехід до нової тактики “глибокої оборони” із використанням вартових веж, передових укріплень і добре зміцнених опорних пунктів. Особливо помітне посилення концентрації військових сил. У 252 р. імператор Галл повернув допоміжні когорти, що залучалися Децієм на оборону мезійської межі.

У розвитку Дакії важливі зміни відбулися після реорганізації її територіально-адміністративного розподілу. Це було пов'язано з необхідністю зміцнити північну ділянку дакійського лімесу. Першу лінію склали вартові вежі, що дозволяли контролювати переміщення племен, а, можливо, і служили базами для висунутих уперед підрозділів.

Другу лінію формували укріплення (*castellum*), які разом із таборами допоміжних військ (*castra*) творили єдиний ланцюг північного валу. У тих місцях, де не було укріплень (особливо на північному заході), проходив земляний вал. Його ширина досягала 7-8 м., а довжина – 65-70 км. Із зовнішньої

сторони він мав рів. У 212-214 рр. імператор Каракалла збудував ряд кам'яних укріплень по р. Сомеш і до півночі від Поролісса.

Третьою лінією оборони були легіонерські табори. У різний час у Пороліссі і Потаїссі були зафіксовані сліди перебування V і VII легіонів. Вони забезпечували безпеку у випадку прориву племінних союзів карпів і бастарнів. Саме цим пояснюється східна орієнтація укріплень у районі цих міст. Крім легіонів, у межах провінції зафіксована велика кількість допоміжних підрозділів. Важливе військове значення мала дорога Напока-Поролісс. У 213 р., очевидно, із нагоди приїзду Каракалли, споруджується кам'яний табір легіону. Можливо, визначені заходи для реконструкції лімесу і ремонту доріг робилися і перед приїздом Елагабала. Найбільш складною ділянкою оборони була північно-східна межа Дакії. Табори Цістешті, Чіуза, Домнешті, Сіеу, Брінковешті закривали гірські ущелини і перевали в Східних Карпатах. Проте відсутність цілісного ланцюга укріплень робило цю ділянку особливо вразливою, що доказали і військові події III ст.

У часи Септимія Севера була зроблена спроба відсунути південно-східну межу Дакії. На відстані 20 км. споруджується новий лімес протяжністю від Дунаю до Рішнова. В його основі лежала дорога від Дунаю в Ангустію. Вона була обнесена валом з обпаленої й утрамбованої землі. Висота валу складала 3 м., а ширина – 10-12 м. Перед валом знаходився рів. У 245 р. внаслідок прориву оборони на цьому лімесі Філіп Араб змушений був перенести фортифікації на старий лімес. Однак він також не витримав натиску варварських племен. Із втратою Дакії завершився третій період розвитку лімесу.

Він характеризувався стабільним розвитком паннонського лімесу, його реконструкцією. Але головною, важливою рисою цього часу було спорудження нового типу лімесів – штучних, із використанням елементів “глибокої оборони”. Особливо характерно це для північного валу. Проте, для забезпечення цієї системи потрібна була висока концентрація військ, що, однак, мало й негативні наслідки (варваризація армії, сепаратистські прагнення командирів, падіння дисципліни та ін.). У ході розбудови лімесу відбувалися контакти з населенням за його межами. Так, гарнізони перших ліній оборони забезпечувалися за рахунок племен продовольством, і, очевидно, вели торгівлю. За звичай представники римських допоміжних підрозділів контролювали торгівлю і політичне життя племен. Відомо, що під час Маркоманських війн однією з умов мирного договору з квадами була присутність римського центуріона на народних зборах, які повинні були відбуватися в одному місці й один раз на місяць. Мабуть, цей центуріон знаходився поруч суспільно-політичних центрів племен регіону. Крім того, для спорудження укріплень лімесу римляни, очевидно, залучали частину місцевого населення. Можливо, під впливом римських військово-будівельних традицій та під безпосереднім контролем римських воїнів відбувалося будівництво укріплень на землях племен Карпатського регіону. Ймовірно, саме у такий спосіб були споруджені загадкові “Траянові вали” у районі українського Прикарпаття. Свідченням цього виступає знайдений напис про перебування Іспанської когорти саме в районі північного укріплення Дакії.

Для Риму важливу роль відігравала висока концентрація військових сил на кордоні з племенами. Це спричиняло особливу увагу римських імператорів до гарнізонів придунайських провінцій, сприяло швидким воєнним кар'єрам, підвищувало значення посади намісників провінцій. Одним із свідчень активної зовнішньої політики, пильної уваги імператорів до легіонів і з'єднань у цих провінціях, а також частих посиленних варварських нападів, є написи, у яких військові частини удостоюються права носити імператорське ім'я.

Таким чином, можна наголосити, що перший етап розвитку Паннонського лімесу починається після виходу римлян на Дунай і пов'язаний з прагненням імператорів перетворити його у свою важливу дорогу. Особливо активно почала використовуватися нижня течія Дунаю. У районі верхньодунайського кордону впродовж першого періоду була використана тактика створення прикордонної оборони за рахунок племен-клієнтів. В епоху Веспасіана завершується перший період розвитку Паннонського лімесу (10-79 рр. н.е.), для якого було притаманне створення нижньодунайського лімесу та системи "племінної оборони" на ділянці верхньодунайського кордону.

На другому етапі розвитку Паннонського лімесу – 80-170 рр. – його елементи відокремлюються від військових гарнізонів провінцій. На кордоні починається будівництво кам'яних фортифікаційних споруд. Легіони відходять від кордонів, залишаючи територію прикордонних районів. Зміни були пов'язані з кризою "племінної оборони". Адаже посилення Дакійської держави Децебала призвело до того, що силами племен-союзників стримувати набіги даків стало неможливо. Це спричинило масове виникнення поселень ветеранів у прикордонній смузі. Зв'язок усіх прикордонних укріплень забезпечували підрозділи річкового паннонського флоту. Велике значення в спорудженні паннонського відрізу лімесу надавалось саме в добу імператора Траяна. Під час другого періоду розвитку саме Паннонський лімес отримав визначений військово-юридичний статус. Всі його пункти являли собою укріплені табори легіонів, когорт і ал. Важливу роль почали відігравати міста, розквіт яких припав на II ст. Визначальну роль у їхньому житті мали військові. З ветеранів виходило значне число декуріонів і магістратів.

Для третього періоду розвитку паннонського лімесу була характерна висока концентрація військових підрозділів. Так, у Паннонії під час Маркоманських війн, було сконцентровано близько 45 тис. воїнів, причому понад 20 тис. з них перебували в Нижній Паннонії.

3.3. Завоювання Дакії та розбудова дакійського лімесу

Під час правління імператора Траяна на правому березі Дунаю були побудовані шляхи і судноплавний канал, що започаткувало розбудову дакійського лімесу [134, с.67]. Він відрізнявся від германського і паннонського тим, що в основі його лежали тільки дороги, а не водяні артерії. Першим вкладом римської армії в освоєння нових земель було широке шляхове будівництво [Dio Cass., 68, 7, 1]. Всі дороги Дакії відповідали основним маршрутам римських легіонів у ході дакійських війн Траяна. Ці дороги стали основою для розвитку оборони Дакії. Всі вони мали визначений зовнішній вигляд. Як правило, основою

дороги була субструкція з землі і щебеню, іноді товщиною від 50 до 80 см. Ширина дороги коливалася від 0,7 до 4 м. [350, с.155]. Ці шляхи співпадали з напрямками основних ударів під час боротьби з даками. Отже, вони шляхи і стали основою для розбудови дакійського лімесу.

Першочергово силами IV легіону розгорнулося будівництво західного району лімесу, що пов'язувалося з небезпечними нападами сарматських племен [SHA, Nadr., 12, 6]. Була споруджена система земляних валів від Лідерати до Тибіску. Цей важливий стратегічний район контролювався одним легіоном і допоміжними з'єднаннями. У районі гірських систем Трансильванії починалася гірська ділянка дакійського лімесу. В районі гір Кодру-Мома, Біхор римляни не створювали укріплень, проте особливі підрозділи контролювали гірські перевали, долини річок, закриваючи доступ у район золотих копалень. Як і в інших провінціях, це був особливий військовий округ з когортами, які охороняли копальні [250, с.581].

Північний кордон Дакії в добу імператора Траяна підсилюється рядом фортець (*castellum*) та укріпленими таборами (*castra*). У праці румунського дослідника І.Руссу, подана детальна характеристика їх зовнішнього вигляду та розташованих там допоміжних з'єднань [395, с.305-319].

У часи правління імператора Адріана (117-138 рр.) для зручності оборони Дакія була поділена на дві частини. Центральні та північні райони провінції ввійшли у Верхню Дакію. В Апулумі розташувався XIII легіон. Південно-східні райони Трансильванії й Олтенії склали Нижню Дакію [310, с.210]. Нова реорганізація була викликана зміною військової ситуації в регіоні. Траян відверто намагався перетворити сарматські племена на своїх клієнтів і застосовував політику відвертого підкупу та обіцянок. Проте у 117 р. через великі видатки, пов'язані з війнами на сході, сума "субсидій" була зниженою, а основна частина дунайського війська передислокованою. Скориставшись відходом римських військ, роксолани напали на Дакію, а колишні римські союзники – язиги вдерлися на територію Паннонії [SHA, Nadr., 6, 6-8]. Лише вміле командування намісника Марція Турбона дозволило ліквідувати загрозу втрати нової провінції [291, 46-48]. У 118 р. на кордоні Верхньої Паннонії перебував сам імператор Адріан [CIL, III, 6818]. Незважаючи на окремі успіхи в боротьбі з племенами Карпатського регіону, деякі східні області були все таки залишені, зокрема землі за рікою Олт, які входили до складу Нижньої Мезії за Траяна. У добу правління Адріана східний кордон Дакії був приєднаний до ділянки нижньомезійського лімесу, північним відтинком якого став Галло-Понтійський шлях. Після втрати частини провінції шлях Ангустія-Барбош не втратив свого значення і контролювався гарнізонами Нижньої Мезії та Дакії [350, с.153].

Після захоплення Дакії дуже гостро постало питання про східний кордон. У районах річок Прут та Сирет споруджуються земляні вали [155, с.135]. Але після втрати земель на південному сході від Карпат римляни змушені були перенести кордон на лінію *limes Alutanus*. В основі цих оборонних укріплень лежала дорога побудована, ще в часи Траяна (довжина 260 км.). Адріан ґрунтовно укріпив цей шлях і доповнив його кам'яними спорудами [439, с.52]. За Антоніна Пія були

споруджені укріплення на північ від перевалів у південних Карпатах, а Капут Стенарум був з'єднаний з Апулом та Ангустією. Гарнізони Дакії, крім двох легіонів, доповнили нові допоміжні з'єднання, які зайняли позиції на лімесі.

В Дакії збудували найбільш складну систему прикордонної оборони. Вперше тут була введена стратегічна концепція оборони на рубежах. У роки правління Антоніна Пія, коли намісники провінції вели війни з германцями та “вільними даками”, найбільш відомим намісником був Марк Стацій Пріск Ліціній Італік. В біографії Антоніна Пія повідомляється, що власне намісники провінцій займалися налагодженням стосунків з племенами прикордонної смуги [SHA, Pii., V, 5]. XIII легіон у період правління Марка Стація був удостоєний відзнак у посьвятах, що свідчить про особисте керівництво ним військовими операціями. У 138-140 рр. знову об'єднуються військові сили Паннонії та Дакії. У 158-159 рр. у Дакію перекидаються допоміжні з'єднання з Африки та Мавританії [CIL, III, 1061].

Під час намісництва Стація відбувся новий територіально-адміністративний поділ Дакії. На цей раз на її території були виділені три провінції, або фактично три військово-адміністративних округи: *Dacia Porolissensis* на півночі з центром в Пороліссі; *Dacia Apulensis*, в яку увійшла більша частина Верхньої Дакії, де стояв XIII легіон і столиця Дакії Сармізегетуза; *Dacia Malvensis* – колишня Нижня Мезія з центром в місті Ромула [408, с.28].

Саме в цей час починається активне формування всього комплексу дакійського лімесу. Лінії оборони відповідали трьом захисним районам. Використовувались природні та штучні елементи, вздовж кордону проходила патрульна стежка, на якій розташовувалися вежі для спостереження, а також табори допоміжних з'єднань. На кордоні стояло також кінне з'єднання, яке забезпечувало зв'язок кордону з легіонами. Новою формою в цьому укріпленні стало те, що за лімесом вже знаходилися аванпости, а засобом повідомлень були димові сигнали з “вогняних веж”. Таким чином, кожний важливий стратегічний район контролювався легіоном і допоміжними з'єднаннями.

Для цього періоду (106-170 рр.) був характерний перехід від тактики “передової оборони” до нового типу “гнучкої оборони”. Сформувалися нові ділянки дакійського лімесу (західний, східний). Їх будова відповідала в основному структурам паннонського лімесу, тобто оборони з використанням водних перешкод. Розвиток лімесу супроводжувався формуванням допоміжних з'єднань із місцевого населення і поєднання Паннонії з Дакією сіткою доріг. Тому є всі підстави виділити цей період в якості першого етапу побудови дакійського лімесу.

Прикордонна оборона в наступному етапі розвитку дакійського лімесу (170-203 рр.) носить риси “глибокої оборони”. Її характеризує відсутність пунктів на закордонних територіях. Прикордонний район провінції надзвичайно мілітаризований. Легіони знову висувуються на кордон. Табори, міста, маєтки та навіть зерносклади приймають вигляд фортифікаційних споруд. Усе це позбавляє ворога можливості скористатись ними як базами для поповнення продовольчих запасів. Бази для спостереження ставляться на небезпечних відрізках доріг. Усі війська провінції поділяються на два види: гарнізони та

пересувні з'єднання. Легіони мають декілька баз дислокації. Іноді використовуються можливості для акцій упереджувального характеру. Ситуація на кордоні Дакії змінюється.

Розвиток різноманітних форм контактів з Римською імперією призводить до нової консолідації племінних об'єднань племен варварської периферії. З'являються нові вороги (костобоки, вандали, "вільні даки", карпи). Північний похід Марка Аврелія та дипломатична діяльність намісника Дакії Клементя привели до розгрому частини дакійського населення Закарпаття. Напевне саме до цих подій відноситься занепад фракійських городищ типу Малої Копані [149, с.144-145]. Примирення північних територій відбувалося до 182 р. Після успіху та розміщення передових допоміжних гарнізонів у варварських землях центр бойових дій переміщується на східні кордони Дакії. Саме в цей час IV легіон був перекинутий у східний район дакійського лімесу з Мезії. Намісник Дакії Сабініан проводить військові дії у Східних Карпатах проти "вільних даків" [Dio Cass., 72, 3]. У наступному році на цю посаду призначається майбутній імператор Песценій Нігер, який намагається зупинити сарматську навалу на лінії *limes Alutanus*.

Для другого етапу була характерною остаточно розбудова дакійського лімесу, пов'язана частково зі змінами після реорганізації територіально-адміністративного поділу. Верхня Дакія була поділена на дві частини – *Dacia Superior et Dacia Porolissensis*. Це було пов'язано з необхідністю укріпити північний кордон, де лімес мав свої особливості.

Інформацію про переміщення племен тепер почали збирати допоміжні з'єднання, які посиляли своїх спостерігачів далеко за лімес і забезпечували охорону торгівців аж до Карпатських перевалів. Другу лінію склали фортеці, які разом з таборами допоміжних військ становили єдину смугу північного валу. У тих місцях, де не було укріплень (на північному заході), проходив земляний вал шириною 7-8 м., довжиною 65-70 км. Із зовнішньої сторони він мав рів [298, с.127-136]. Третю лінію оборони склали табори легіонів. У різний час у Пороліссі та Потаїссі були зафіксовані сліди перебування V і VII легіонів. Вони забезпечували безпеку провінції на випадок прориву великих племінних угруповань.

Але і ця продумана тактика наприкінці II ст. не рятувала ситуації. У 197 р. частина дакійських підрозділів була відкликаною для участі у Парфянській війні. Скориставшись їх відсутністю, на східній ділянці лімесу прориваються роксолани [264, с.46]. Прорив було ліквідовано, але це примусило римлян серйозно замислитись над ефективністю лімесних споруд. У 202 р. починається будівництво другої лінії лімесу (*Limes Transalutanus*). Спроби відновити призначення лімесу становлять зміст третього етапу розвитку дакійського лімесу (203-274 pp.).

У ході спорудження додаткових його укріплень відбувалися контакти з населенням за межами кордонів. Так, гарнізони перших ліній оборони отримували від племен продукти і вступали у торгівлі відносини. Незаперечним є факт, що представники римських допоміжних з'єднань були присутніми на зборах племен і в такій спосіб здобували військову інформацію. Вони слідували

за набором рекрутів у римську армію. Дуже важливо відзначити і той факт, що для поповнення складу легіонів та свого штату намісник мав право надавати право римського громадянства, як провінціалам, так і військовим із складу допоміжних з'єднань. Таким чином, провінціали могли поповнити склад римських громадян. Багато з них походили із місцевих та прикордонних племен, які виявляли вірність правлячому режиму.

Під контролем намісника були торговельні ринки та торгові шляхи, що вели в напрямі Дністра і до карпатських перевалів. Для закупівлі коней та хліба час від часу представники військових підрозділів здійснювали подорожі далеко за межами дакійського кордону. Про це свідчать джерела, зокрема пріданіуми (щоденні рапорти командирів допоміжних підрозділів) [52, с.43-45].

Найбільша активність по розбудові лімесних укріплень зафіксована під час правління імператора Каракалі. Саме в його правління у 212 р. північний район лімесу атакували вандали і “вільні даки” [304, с.98]. Тут, у Пороліссі, влітку 214 р. імператор провів переговори з ватажками квадів, вандалів і “вільних даків”, які, за свідченням Діона Кассія, закінчилися тимчасовими угодами та скріплені отриманням заручників [Dio Cass., 77, 20, 3; 78, 27, 5]. Це дало змогу зосередитись на побудові ефективного лімесу на сході. Практично всі нові кам'яні укріплення Дакії тепер мають східну орієнтацію. Відновлюється і укріплюється дорога Напока-Поролісс.

Найбільш складною ділянкою захисту стає північно-східний кордон Дакії. Табори Цістешті, Чіуза, Домнешті, Сієу, Брінковешті закривали гірські ущелини і перевали Східних Карпат, проте відсутність суцільного ланцюга укріплень робило цю ділянку небезпечною, що і довели події III ст.

У східному районі в часи Септимія Севера була зроблена спроба побудови другої лінії оборони. На відстані 20 км. перед лінією *limes Alutanus* споруджується новий, повністю “штучний” лімес (*Limes Transalutanus*). Його довжина від Дунаю до Ришнова (*Cumidava*) складала 235 км. В основу цього лімесу була покладена дорога від Дунаю до Ангустії. Шлях укріплювався валом з обпаленої та ущільненої землі. Висота валу становила 3 м., ширина – 10-12 м. Перед валом знаходився рівчак [439, с.292].

Проте нові споруди не стали для варварських племен перешкодою. У 238 р. карпи проривають слабку ділянку північного району на сході і спустошують Верхню Дакію. Їх зухвалість пояснюється тим, що за декілька років перед тим імператор Макрін був змушений повернути заручників, яких взяв у цього племені Каракала. У 242 р. відбувся прорив укріплень трансалутанського валу і Філіп Араб у 245 р. вимушено переносить кордон на старий лімес. Але і ця захисна лінія не витримує натиску карпів у 245-247 рр. [193, с.38-39]. Лише максимальним напруженням сил і введенням нових легіонів (VII та XXII) Римові вдається відновити спокій.

Ще через декілька років, у 256-257 рр., були зруйновані північні укріплення Дакії і місто Апул. Щоправда, через деякий час укріплення відновили, почали будувати дорогу Міція-Апул для швидкого сполучення прикордонних пунктів лімесу. В 260 р., у зв'язку з загрозою на кордоні Паннонії з боку вандалів і роксолан, починається вивід військ для укріплення паннонського кордону на

військових дорогах, які з'єднували дві провінції.

Останній період існування дакійського лімесу був пов'язаний з діяльністю імператора Авреліана (270-276 рр.). Він у 272 р. зумів розгромити карпів. Результатом цієї перемоги стало переселення карпів у Фракію, про що повідомляють усі римські джерела. Проте, у нових умовах зберегти провінцію вже було важко. Саме Авреліану належить план переходу до оборони по лінії Дунаю і евакуації військових підрозділів з Дакії. Це мало місце у 274 р., коли імператор рухався на Парфію і зупинився у Мезії. Ці обставини стають зрозумілими і логічними, оскільки вони доповнюються послідовними переселеннями задунайських племен (бастарнів, гепідів, грейтунгів, вандалів).

Саме евакуація Дакії і припиняє доволі коротку, проте насичену історію існування дакійського лімесу, який був смугою контактів між античною середземноморською цивілізацією і варварським світом Карпатського регіону, і в своєму становленні пройшов три періоди розвитку. Ці етапи були тісно пов'язані зі стратегічними інтересами римської адміністрації в даному районі і достатньо ефективно забезпечували розвиток римської військової та дипломатичної політики протягом II-III ст. н.е. Корені цієї кризи були пов'язані з загальним економічним та політичним станом Римської імперії. Активність варварського світу була в багатьох рисах викликана саме економічними негараздами.

Властиво лімесне будівництво в Дакії мало велике значення не тільки для історії Риму. Можливо, під впливом римських військово-будівельних традицій, а може, і під безпосереднім контролем римських солдат відбувається аналогічне будівництво на територіях племінних союзів. Видно у таких запозиченнях слід шукати і пояснення загадкових "Траянових валів" в районі українського Прикарпаття [68, с.77]. В епіграфічних матеріалах дуже часто зустрічаються повідомлення про поїздки римських солдатів за дакійський лімес. У тім не тільки солдатів допоміжних з'єднань, які стояли на самому кордоні, але й легіонерів. Так, легіонер XIII легіону їздив за північний вал для проведення цензу, тобто перепису населення. Таким чином, будівництво лімесу і різноманітні контакти племен регіону з Римською імперією збагачували картину взаємовідносин різних суспільних організацій, а не приводили до збройної та політичної конфронтації, яка б вела до ізоляції та незалежного розвитку, або повного знищення супротивника. Після евакуації Дакії якась частина місцевого населення залишилась на її території і увійшла органічно в життя общин племен регіону, які потребували вже певних соціально-побутових умов, з якими вони познайомились у період контактів на лімесі.

Після провалу загарбницької програми Августа прикордонне становище цих земель стало остаточним. Близькість до кордону, мабуть, спричинила і те, що імператор Клавдій на середину першого післяхристового сторіччя змінив правовий статус Норіка. Королівство перетворилося на провінцію Норік, на місце кельтського князя став римський намісник з лицарського стану. Область на схід від Альп, що раніше належала до Норіка, насамперед Віденський басейн, була прилучена до провінції Паннонія. Завдяки гарнізонам легіонерів у Віндобоні (Відні) та Карнунті (між Дойч-Альтенбургом і Петронелем), вона мала кращий захист. Саме тут були важливі переправи через Дунай, а на протилежному

березі протягнулася давно заселена відкрита місцевість. Отже, небезпека фронтального нападу тут була більшою. Коли за часів правління імператора Траяна Паннонія була розділена на частини, Карнунт став військово-економічним центром Верхньої Паннонії.

Стани легіонерів у Карнунті та Віндобоні, а згодом у норікських гарнізонах, завжди облаштувалися незмінною схемою, хоча траплялися винятки зумовлені особливостями території. Ця схема застосовувалася всюди, де гарнізонами стояло регулярне римське військо. Вона мала вигляд завершеного прямокутника, захищеного ззовні валом, ровом, кутовими вежами та укріп леними воротами; пронизаного двома головними вулицями, які перетиналися під прямим кутом, і в межах якого, поруч з куренями рядового складу, знаходилися комендатура, адміністративні споруди, житла офіцерів, лазня, шпиталь, зброярні, склади і святилище легіону. Своєрідним доповненням легіонного стану було селище, розташоване неподалік від нього. Там проживали крамарі, ремісники і ветерани-легіонери. Селищна адміністративна організація була впорядкована за принципами військового права.

Провінція Ретія, суміжна на заході з Норіком, була адміністративно органі зована у 16-17 рр. н.е. Вона охоплювала рівнинні землі Дунаю, які належали кельтам-вінделікам, а також альпійську область гірських племен ретів. Сама природа зробила Август Вінделік (Аугсбург) центром військової і цивільної адміністрації провінції, на чолі якої стояв прокуратор. Якщо в Паннонії з самого початку були розміщені постійні гарнізони, то в Ретії і Норіку вони з' явилися дещо пізніше. Досі кордон охороняли допоміжні загони, які були розкидані по невеликих укріплених гарнізонах уздовж Дунаю. Такі гарнізони-укріплення знаходилися біля Кльостернойбурга, Тульна, Траісмауера, Пехларна, біля Мауера над Урлем, Льорха, Лінца, Шлегена і Пассау-Інштадта. Вони покривали усю норікську ділянку лімесу, укріпленого кордону імперії. Шляхове сполучення з імперією сприяло швидшому перекиданню війська.

Адміністративно-територіальною одиницею в межах провінції був міський округ, який складався, власне, з міського поселення і прилеглої до нього більшої території. Адміністративним органам міста підлягала нижча ланка судочинства, тоді як вища була прерогативою прокуратора. Податки збирали міські уповноважені, в період Ранньої Імперії вони були досить помірними. Врешті він творив основу для формування війська, яке у випадку війни мало забезпечити участь загонів провінціалів. Функції служби безпеки виконувало поліцейське формування, зрекрутоване з заслужених солдатів.

Отже, Дакійський лімес мав найбільш складну систему прикордонної оборони. Тут вперше була введена стратегічна концепція оборони на рубежах. Перший період (106-170 рр.) мав перехід від тактики “передової оборони” до нового типу “гнучкої оборони”, де використовувалися водні перешкоди. Другий етап (170-203 рр.) носив риси глибокої оборони. Його характеризувала відсутність пунктів на закордонних територіях. Табори, міста, маєтки, зерносховища тут набували вигляд фортифікаційних споруд. Для другого етапу була характерна остаточна розбудова Дакійського лімесу, пов'язана частково із змінами після реорганізації територіально-адміністративного поділу. Верхня

Дакія була поділена на дві частини – *Dacia Superior* та *Dacia Porolissensis*. Це викликало необхідність укріпити північний кордон, де лімес мав свої особливості. Третій етап (203-274 рр.) був спробою відновити ефективність лімесу, який підсилювався спорудженням додаткових укріплень, внаслідок контактів населення за межами кордонів. Останній період (270-276 рр.) був пов'язаний із планом переходу до оборони по лінії Дунаю та евакуацією військових підрозділів з неї.

Таким чином, можна констатувати, що просування Риму за Дунай диктувало необхідність зміни невпинного і дещо авантюрного римського експансіонізму на ретельну підготовку щодо подальшого здійснення прикордонної політики. Одночасно це означало і посилення культурного впливу римського світу на світ племен. Ця політика Риму складалася у залученні членів племен до своїх цивільних і моральних цінностей шляхом відбування військової служби в допоміжних військах Імперії, а також отримання в дарунок прав римського громадянства царькам і представникам племінної знаті. Це був перший крок до розвитку процесу романізації у варварському середовищі.

Новоутворені племінні об'єднання трансформувалися в римлян, ставши такими за мовою, способом життя, культурою, а інші народи – навіть за адміністративним устроєм своїх громад. Не тільки аристократія племен, звичайно, служила провідником романізації провінції: армія також стала головним інструментом поширення римського впливу в завойованих землях на Дунаї. Армія і римське місто завжди залишалися центрами становлення римського авторитету в племінному середовищі.

Після того як Дунай став римським кордоном з племенами Карпатського регіону, римляни ретельно вибудовували свою стратегічну політику у відносинах з кожним етносом у цьому районі. Спочатку ця політика проводилася на принципах превентивних походів намісників придунайських провінцій, які часто завершувалися переселенням племен та ізоляцією тих, хто рішуче виступав проти миру з Римом. Яскравим свідченням такої політики було переселення сарматів-язигів на Тисо-Дунайську низовину, гетів – на територію Мезії, маркоманів до коліна Дунаю. Після ізоляції гето-даків римляни почали активно формувати своє відношення до їх подальшої долі.

РОЗДІЛ 4

ЗМІНА ХАРАКТЕРУ ПРИКОРДОННОЇ ПОЛІТИКИ У СЕРЕДИНІ II-III ст. н.е.

4.1. Лімеси дунайських провінцій і зовнішня політика Риму

Після підкорення Дакії починається складний процес розробки нових принципів прикордонної політики на східних кордонах. Зміни у загальний характер зовнішньої політики Риму вніс вже наступник Траяна Адріан (117-138 рр.). Усі античні джерела говорять про те, що головна заслуга цього імператора полягала в розумінні того, що подальше продовження активної експансіоністської політики приведе до військового та фінансового краху. Тому змістом діяльності і Адріана, і всіх наступних імператорів стала власне вдала прикордонна політика, яка не виключала активних дій по знешкодженню особливо небезпечних проривів кордонів. Сам Адріан визначив найбільш небезпечні і тому пріоритетні пункти лімесів, відвідавши Мезію, Дакію, Германію, Британію та Африку.

Ретія, Норік і Паннонія складали дуже важливий ланцюг, що з'єднував германський та дакійський кордони. Тому незмінним у II ст. залишалося те, що вони управлялися намісниками імператора. У Ретії і Норіку намісник мав титул прокуратора. У Паннонії пропретором були вихідці з сенаторів, призначені імператором. Намісники мали найвищу військову, цивільну і судову владу аж до часів Діоклетіана.

Могутньою природною перешкодою для завойовницьких вторгнень у ці римські володіння був Дунай. Вздовж Дунаю тягнувся укріплений лімес, окремі фортеці якого були з'єднані добре облаштованими шляхами. Оборонні споруди час від часу змінювалися. Головними опорами прикордонної політики римлян були Карнунтум і Віндобона. Вони мали особливе значення, оскільки охороняли найважливіші переходи по Дунаю у Паннонії. Стіни Віндобонської фортеці, облиті оловом, піднімалися на 4 м. вгору і надійно захищалися глибоким подвійним ровом і високим валом. Цю велику споруду розділяли кутові перехрестя. На західній частині головної вулиці стояли офіцерські казарми, а в інших приміщеннях знаходилися шпиталь і майно спостережного пункту. Табір був призначений тільки для військових цілей. Жінкам, чоловіки яких закінчили службу, торговцям, ремісникам та іншим цивільним людям на певній відстані від табору облаштовувалося поселення. Від часів імператора Траяна і аж до кінця панування римлян у цьому регіоні тут знаходився X легіон. У Карнунтумі перебував XV, а від II ст. – XIV легіон [327, с.19].

Під захистом римських легіонів перебували землі на південь від Дунаю. На цей час припадає розквіт автономних міських поселень, які стали центрами розвитку римського культурного життя. Вірунум (біля Клагенфурту), Агінтум (біля Лінца), Теургія (біля Спілю), і, можливо, Брігантінум у період правління імператора Клавдія отримали статус міста. Аналогічний статус за імператора Каракалли (211-217 рр.) отримав Лауріак (212 р.).

Названі міста є ранніми міськими поселеннями на території сучасної Австрії, які мали право самоуправління. Всю общину представляла рада із 100 членів, які

користувалися довічними пільгами. Ці міста знаходилися на великих дорогах, які служили для розширеної торгівлі, а також руху. Кам'яні стовпи вказували на відстані. Одна дорога вела до Теурнії, далі через міжгір'я до Лувавуму і Овілави. Інша імператорська дорога тягнулася через долини до Віллаху, Вірунуму, Ноємарктера, Саттеля, Роттенманера до Овілави і Лауріаку. Значимість останніх особливо зросла наприкінці II ст., коли намісник Норіку переніс частину намісництва із Вірунуму до Овілави [318, с.61].

Третя, більш вигідна, дорога обходила малопрхідні, особливо взимку, Альпи і вела до Емони (Любляни) та далі до Віндобони і Карнунтуму [316, с.17]. Ця траса досягала Тіролю. Крім того існували ще так звані поштові шляхи, які служили для місцевого сполучення.

Як видно, римські торговельні дороги починалися на лімесі і йшли вглиб варварських земель. Одна з цих доріг пролягала в районі впадіння Тиси до Дунаю, де знаходилася римська митна і поштова станція. Інша вела по долинах Вагу і Морави. Велике значення мала також знаменита "Бурштинова дорога", яка тягнулася через Емону, Саварію, Карнунтум, а звідти завдовжки близько 600 римських миль йшла у напрямку річок Морави і Мура. У торгівлі янтарем брали участь як римляни, так і племена-посередники, через землі яких слідували ці дороги. Вони були важливими для самих племен у їх торговельних і господарських зв'язках один з одним.

Подібні будови мав і відтінок паннонського лімесу. Після лімесного конгресу 1971 р., який пройшов в Угорщині, майже повністю реконструювали побудову цього оборонного комплексу. Два досліджених легіонних табори, Аквінк та Брігеціо, і десятки допоміжних кастелей (*castellum*) допомагали визначити, як їхнє функціональне призначення, так і роль у вирішенні завдань комплексної прикордонної політики. І це при тому, як стверджує Золтан Вису, що багато з подібних споруд досі не ідентифіковані [437, с.209].

Дослідження забудови укріплених таборів паннонського лімесу дозволили угорським дослідникам стверджувати, що тільки на початку II ст. н.е. з'являється кам'яна фортифікація. Деякі з таких таборів (легіонний табір в Брігеціо, та допоміжні – в *Ad Flexum, Quadrata, Ad Statuas, Azaum, Ulcisia Castra, Campona, Matrica*) були збудовані ще Траяном. Вони носили характер палісадної забудови й іноді переміщувалися. Але поступово вони утворили суцільну лінію, яка проходила не тільки по правому берегу Дунаю, але й перейшла на територію Барбарікуму. На карті паннонського лімесу можна побачити ідентифіковані табори. Найбільшу складність становить їхня хронологічна ідентифікація. Справа в тому, що побудова розвинутої інфраструктури у прикордонній смузі почалася, на думку угорських дослідників, за часів Траяна. Табори у Сольві, *Ulcisia Castra, Vetus Salina*, Альбертфалва чітко підтверджують це датування [437, с.211]. Але у більшості інших випадків кам'яна забудова тривала у добу правління Адріана, Антоніна Пія та Маркоманських війн. Тому остаточно вона закінчилася тільки у добу Коммода.

Прикладом може бути кастель в Інтерцизі. Південні ворота захищалися простою дерев'яною вежею, а стіни форта тягнулися до воріт. Дві вежі воріт добудовувалися пізніше, тому була пониженою висота стін. Деякі вежі

прикордонних таборів будуються або перебудовуються згодом, можливо в добу Каракали, але не пізніше, ніж правління Гордіана III [437, с.212].

Дуже важливим у вивченні змін у структурі лімесу є археологічні дослідження сторожових веж у Паннонії. До часу Траяна ці вежі будувалися з дерева і тому дуже погано простежуються під час археологічних розкопок. Ситуація різко змінюється в добу Адріана та його наступників. Число відомих зараз сторожових веж майже практично подвоїлося. Цегла, з якої будувалися башти діаметром приблизно 30 м. дозволяють ідентифікувати допоміжні підрозділи, які забезпечували наявність варткових. У добу Коммода башти починають доповнюватися певною інфраструктурою, а іноді переростають у бурги, тобто невеликі поселення. В більшості вони будувалися на підвищенні. Згодом башти могли бути з'єднані стінами, як це, наприклад, видно в Інтерцизі.

Логічною основою лімесу на Дунаї був шлях з кам'яних плит у фортах та гравію за його межами. Вкопані дорожні секції мали глибину 80 см. В основі лежали прошарки з каменю та піску, а вище – товща гравію. Стан доріг підтримували гарнізони легіонів і допоміжних підрозділів, які відповідали за їх патрулювання. Це засвідчують віхи, які дуже часто згадують ремонтні роботи [437, с.215].

Римський вплив у духовній і суспільній сферах проявився у похованнях, особливо вождів. Ці поховання мають помітні ознаки: бронзові або срібні ножиці чи ножі, срібні або золоті вазы; бронзові триніжки (для стільців); відсутність залізної зброї; римський посуд з бронзи, скла або кераміки; срібні або золоті прикраси. Римський вплив очевидний і в імпорті культових зображень. Племена поставляли римлянам худобу, зерно, дерево та інші речі, крім заліза, зброї, зерна і солі. Попит і вплив римської ремісничої техніки спонукали розвиток місцевого ремесла, особливо у видобутку заліза.

Сама торгівля відбувалася в канабах, табірних поселеннях, що виникали поблизу римських фортець на Дунаї. Для стосунків з племенами при легіонах були військові перекладачі. Економічне життя в канабах інтенсивно розвивалось. Значною мірою воно орієнтувалося на торгівлю з варварською периферією [63, с. 27]. Ремісниче виробництво в дунайських провінціях орієнтувалося на експорт у варварські держави, які були свого роду транзитом для римських купців в їх торгівлі з віддаленими областями. Через них йшли торговельні дороги до Східної і Центральної Європи і далі до берегів Балтики. Норік і Паннонія виконували роль транзитних баз для поставки товарів південно-італійського виробництва в області сучасної Чехії, Словаччини, Польщі, Нижньої Австрії.

Римська політика була спрямована динамічно проти сходу. Альпійські країни утворювали край, який просував Імперію на схід. Плацдарм на східному кордоні був постійно небезпечним для Імперії, так само як і народи на Нижньому Дунаї. Чим більше внутрішня могутність послаблювалася, тим слабшою ставала оборонна позиція на Дунаї [64, с.109].

З другої половини II ст. почастишали напади варварських племен, під ударами яких руйнувалися захисні прикордонні споруди Карнунту і Віндобони на Паннонській лінії оборони.

Одними з найважливіших були контакти Римської імперії з племенами на Паннонському лімесі. На середину II ст. н.е. цей лімес став складною системою прикордонних комунікацій, які визначали характер військової, політичної і торгово-вельної взаємодії Риму та варварів Карпатського регіону. За часів імператора Траяна три римські легіони займали важливі опорні пункти на Дунаю: Карнунт, Бригецій, Аквінк [327, с.24]. Пізніше, під час правління імператора Адріана, пункти Нижньої Паннонії стають об'єктами набігів сарматів. Оскільки тоді частина укріплень була знищена, Адріан провів їх реконструкцію і дерев'яні укріплення замінив на кам'яні. Для зручності оборони Адріан Дакію поділив на дві частини (*Dacia Superior et Inferior*). Центральні та північні райони провінції увійшли до Верхньої Дакії. Тут в Апулумі був розташований легіон *XIII Gemina*. Південно-східні райони Трансильванії й Олтенії склали Нижню Дакію [310, с. 210]. Нова реорганізація була викликана зміною військової ситуації в регіоні. Траян намагався перетворити сарматські племена у своїх клієнтів і застосовував політику відкритого підкупу та обіцянок. Проте у 117 р. через великі видатки, пов'язані з війнами на сході, сума "субсидій" була знижена, а основна частина дунайського війська була передислокована на Схід і не змогла контролювати ситуацію. Скориставшись відходом військ, роксолани напали на Дакію, а колишні союзники – язиги вдерлися на територію Паннонії [SHA, Nadr., 6, 6-8]. Лише вміле командування намісника Марція Турбона, який вперше командував збройними силами і Паннонії і Дакії привело до ліквідації загрози втратити нову провінцію [291, 46-48]. У 118 р. на кордоні Верхньої Паннонії перебував сам імператор Адріан [CIL, III, 6818]. Незважаючи на окремі успіхи в боротьбі з племенами Карпатського регіону, деякі східні області були все таки залишені, зокрема землі за рікою Олт, які входили в склад Нижньої Мезії за Траяна. В добу правління Адріана східний кордон Дакії був приєднаний до ділянки нижньомезійського лімесу, північним відтінком якого був Галло-Понтійський шлях. Після втрати частини провінції шлях Ангустія-Барбош не втратив свого значення і контролювався гарнізонами Нижньої Мезії та Дакії [350, с.153; 315, с. 63-87].

Після захоплення Дакії дуже гостро постало питання про східний кордон. Тут у районі річок Прут та Серет, споруджуються земляні вали [155, с.135]. Але після втрати земель на південний схід від Карпат римляни змушені були перенести лінію кордону на *limes Alutanus*. В основі цих оборонних укріплень лежала дорога, побудована ще в часи Траяна (довжина 260 км.). Адріан ґрунтовно укріпив цей шлях і доповнив його кам'яними спорудами [439, с.52]. За Антоніна Пія були споруджені укріплення на північ від перевалів у південних Карпатах, а Капут Стенарум був з'єднаний з Апулом та Ангустією. Гарнізон Дакії, крім двох легіонів, доповнили нові допоміжні з'єднання, які зайняли позиції на лімесі.

В Дакії була збудована найбільш складна система прикордонної оборони. Вперше тут була введена стратегічна концепція оборони по рубежах. У правління Антоніна Пія, коли намісники провінції вели війни з германцями та "вільними даками", найбільш відомим намісником був Марк Стацій Пріск Ліціній Італік. У біографії Антоніна Пія повідомляється, що власне намісники провінцій займалися налагодженням стосунків з племенами прикордонної смуги

[SHA, Pii., V, 5]. XIII легіон у правління Марка Стація був удостоєний відзначень у посьвятах, і це означає, що саме він проводив військові операції. В 138-140 рр. знов були об'єднані військові сили Паннонії та Дакії. У Дакію в цей час (158-159 рр.) перекидаються допоміжні з'єднання з Африки та Мавританії [CIL, III, 1061]. В намісництво Стація відбувся новий територіально-адміністративний поділ Дакії на три провінції – фактично три військово-адміністративних округи: *Dacia Porolissensis* на півночі з центром в Пороліссі; *Dacia Apulensis* в яку увійшла більша частина Верхньої Дакії, де стояв XIII легіон і столиця Дакії Сармізегетуза; *Dacia Malvensis* – колишня Нижня Мезія з центром в місті Ромула [408, с.28].

Саме в цей час починається активне формування всього комплексу дакійського лімесу. Лінії оборони відповідали трьом захисним районам. Табори легіонів та допоміжних з'єднань утворювали ці рубежі. Використовувались природні та штучні елементи, уздовж кордону проходить патрульна стежка, на якій розташовані вежі для спостереження, а також табори допоміжних з'єднань.

Характерною особливістю розташування військових одиниць даків (кінноти або піхоти) часто визначалося особливостями ландшафту та географічним розміщенням – північно-західна частина (піхота); північно-східна – комбіновані, і тому в місцях, де проходять головні міжпровінційні шляхи, на кордоні стоїть кіннотне з'єднання (ала).

Ці з'єднання забезпечують зв'язок кордону з легіонами. Новою формою в цій будові є те, що за лімесом знаходяться аванпости, а засобом сигнального забезпечення використовуються димові сигнали з “вогняних веж”. Таким чином, кожний важливий стратегічний район контролювався легіоном і допоміжними з'єднаннями.

Під час другого періоду розвитку лімесу особливе становлення отримав власне Паннонський лімес, який починає володіти і визначеним воєнно-юридичним статусом. Усі пункти цього лімесу були укріплені таборами легіонів, когорт і ал. На цьому історичному етапі лімесу відбувається концентрація збройних сил на кордоні, пов'язана з дакійськими війнами. Саме ці військові підрозділи по закінченню військових операцій беруть участь у розбудові Дакійського лімесу. Він відрізнявся від Германського і Паннонського тим, що в його основі лежали тільки сухопутні шляхи, а не водяні артерії.

Найбільшого розвитку на другому етапі розвитку лімесу на північно-східному кордоні займають торговельні операції. В торгівлі з Римом тепер були зацікавлені всі прошарки варварського населення, але передусім знать, вожді, царі племен. Римський купець та варварський посередник ставали бажаними гостями у селищах германських, кельтських, сарматських племен. Цей фактор робив лімес ще і смугою для здійснення торговельних контактів з плеємною периферією. Проте у середині II – на початку III ст. він ефективно виконував і головне своє завдання – захищав воєнно-стратегічні інтереси Риму [138, с.157].

У цей час прикордонна оборона носить риси глибокого захисту. Його характеризує відсутність розташування пунктів на закордонних територіях. Прикордонний район провінції надзвичайно мілітаризований. Легіони знову висувуються на кордон. Табори, міста, маєтки та навіть зерносховища

приймають вигляд фортифікаційних споруд. Усе це позбавляє ворога можливості скористатись ними як базами для поповнення продовольчих запасів. Бази для спостереження ставляться на небезпечних відтинках доріг. Усі війська провінції поділяються на два види: гарнізони та пересувні з'єднання, Легіони мають декілька баз дислокації. Іноді використовуються можливості для акцій упереджувального характеру. Ситуація на кордоні Дакії змінюється. Розвиток різноманітних форм контактів з Римською імперією призводить до нової консолідації племінних об'єднань племен варварської периферії. З'являються нові вороги (костобоки, вандали, "вільні даки", карпи). Північний похід Марка Аврелія та дипломатична діяльність намісника Дакії Клемента привели до розгрому частини дакійського населення Закарпаття. Напевно саме до цих подій відноситься занепад фракійських городищ типу Малої Копані [149, с.144-145]. Примирення північних територій відбувалось до 182 р. Після успіху та розміщення передових допоміжних гарнізонів у варварських землях центр бойових дій переміщується на східні кордони Дакії. Саме в цей час легіон *IV Flavia felix* було перекинуто у східний район дакійського лімесу з Мезії. Намісник Дакії Сабініан веде військові дії у Східних Карпатах проти "вільних даків" [Dio Cass., 72, 3]. У наступному році на цю посаду призначається майбутній імператор Песценій Нігер, який намагається зупинити сарматську навалу на лінії *limes Alutanus*.

Найважчими для римлян виявилися так звані Маркоманські війни (167-180 рр.), які торкнулися всіх дунайських провінцій Риму. Це було перше значне збройне протистояння римлян і варварів у Південно-Східній Європі. Воно поставило на порядок денний питання про існування Римської імперії.

Так, у центральній частині Європи зішлись маркомани і квади, які проживали вздовж середньої течії Дунаю. В його нижній частині поселилися бастарни і певкіни. З району Лаби просувалися лангобарди і гермундури, із Сілезії – вандали. На схід від них розташувалися кельтські племена, зокрема котіни і ози, а також алани та роксолани. У карпатській долині отаборилися бури і костобоки [63, с.34].

Як видно, це були етноси, які належали до різних культур, вони різнилися своєю чисельністю, суспільною організацією та ін. Найбільш відомими римлянам через свою войовничість виявилися люди марки – маркомани. Вони здебільшого опинилися в ролі переможців у тодішніх війнах з іншими племенами

Окремі племена та їхні об'єднання з другої половини II ст. н.е. практично одночасно по всьому дунайському кордоні почали чинити набіги на римські володіння. Спочатку виступали окремо лише поодинокі племена, які до того ж діяли самостійно і розрізнено. Тому римлянам вдавалося помітно легко їх відкидати за межі своїх володінь. Однак з часом наступ варварських племен посилювався і вони почали вже об'єднуватися у союзи. Така ситуація призвела до перших поразок римського війська.

Приблизно в 166 р. за Дунаєм на римській території опинилися величезні полчища десяти племен, які очолив маркоманський король Балломар. У 167 р. під натиском ще більших сил дунайська укріплена лінія похитнулась і об'єднані

орди маркоманів, квадів, сарматських племен заповнили Норік і Верхню Паннонію [453, с.94]. Тоді ж 6 тис. лангобардів та убійів прорвали лімес Нижньої Паннонії і глибоко проникли в провінцію. Віндобона, Карнунтум, Бригенцій, Аквінк були частково зруйновані [327, с.76]. Костобоки пройшли через Дакію, вторгнулися в правобережні провінції і досягли Греції, де зруйнували знамените святилище Деметри, побудоване ще при Періклі. Так розпочалася велика війна проти римлян, названа згодом Маркоманською, тривалістю півтора десятки років [180, с.213].

У 169 р. варварські загопи дійшли до Венеції і оточили одну з найбільших римських фортець – Аквілею. Поява невідомого, чисельного і войовничо налаштованого етносу викликало у Римі велику паніку. За наказом імператора відправляли богослужіння: з молитвами зверталися не тільки до своїх, але і до чужих богів [436, с.37]. За таких умов імператор Марк Аврелій прийняв на себе командування, незважаючи на те, що не був професійним військовим (Марк Аврелій більш відомий як вчений – філософ-стоїк [484, с.104], який прагнув навчати людей, для того щоб відвчити воювати. Однак, несподівано для всіх він виявився хоробрим і талановитим полководцем, який провів багато воєн на полі бою. Особисто підбадьорюючи римських солдат, він постійно підкреслював, що гроші, які отримують воїни у якості платні, зберігають сліди крові ранених і вбитих їхніх родичів та співвітчизників).

Імператор Марк Аврелій турбувався про тилове забезпечення. За порівняно короткий час спорудили укріплення для захисту метрополії і альпійських проходів, які охопили лінію від альпійського підніжжя до чорноморського узбережжя. Були сформовані два нові одноіменні легіони *II* і *III Italica*. У Римі поповнювали військо з числа рабів, гладіаторів і менш романізованих верств населення провінцій. За розпорядженням Марка Аврелія, весь золотий посуд з імператорського палацу переплавили на гроші, продавалися з аукціону картини, статуї і коштовності імператриці. Однак, незважаючи на такі радикальні заходи, досягти перелому у війні римлянам ще довго не вдавалося.

З метою об'єднання військових сил Дакії і Верхньої Мезії у 169-170 рр. було запроваджено єдине намісництво, яке очолив Марк Клавдій Фронтон. Проте вже у 171 р. він загинув в одній з битв. Після його смерті для безпосереднього керівництва діями на північному кордоні Дунайського лімесу прибув імператор Марк Аврелій [436, с.44].

На цей час римляни і надалі з великими зусиллями стримували потужні напади варварських військ. Останні фактично були повноправними господарями на прикордонних провінціях Риму. У 170-171 рр. вони розгромили у Верхній Паннонії 20-ти тисячну римську армію. Північно-західний кордон Дакії контролювали племена вандалів – асінги і лакрінги. Час від часу на дакійському кордоні появлялися язиги, роксолани, костобоки, алани, бури. На західному кордоні Дакії варвари проникли у золоті копальні і надовго вивели їх з ладу [180, с.216].

Проте в таборі варварів не було єдності. Вони часто воювали одні з одними за право контролювати землі і території. Так, у 171 р. асінги і лакрінги просили дозволу поселитися в Дакії. Оскільки їм римляни в цьому відмовили, асінги

повернули свою зброю проти костобоків. Вони скористалися тим, що більшість дорослого чоловічого населення цього етносу перебувала у військовому поході в районі Нижньої Мезії, Фракії і Македонії. У свою чергу, лакрінги, побоючись посилення асдінгів, напали на них і розбили їх. За таких умов асдінгам відвели в межах Дакії землі на північному заході провінції [63, с.41].

Такими суперечностями у середовищі варварів вмilo скористався Марк Аврелій. При його безпосередній участі у 172 р. почався перший більш-менш організований контрнаступ римлян. Їхнє військо під особистим керівництвом імператора проникло глибоко в землі квадів, а саме в райони Вагу, Тиси і Грону, тобто на територію сучасної Словаччини. Досить успішні дії римської армії за Дунаєм привели до укладення довгожданого миру з квадами. На цей раз квади зобов'язувалися не надавати у своїй країні притулок маркоманам і повернути римських полонених, захоплених під час попередніх битв. Проте квади не виконали умов цього миру: не видали всіх полонених і прийняли в свою країну маркоманів – утікачів від римлян. Вони також прогнали свого царя і римського ставленика Фурія. Новим їхнім правителем став Аріогез [267, с.26].

Імператор Марк Аврелій настільки відчував себе переможцем, що навіть відійшов від військових справ. Він знову захопився філософією і прямо на завойованій території (“в країні квадів при Гроні”) закінчив другу книжку своїх філософських роздумів, яку назвав “Наодинці із собою”.

Як переможець германців, Марк Аврелій присвоїв собі титул “Германік”, а в Римі наказав поставити кам'яну колону з барельєфними зображеннями епізодів цієї війни. З того часу до наших днів дійшов напис, вибитий воїнами II легіону на скалі, яка пізніше стала однією із оборонних стін Тренчинського граду, про славу перемогу римлян. Були збудовані нові римські фортеці, в яких перебувало одночасно до 20 тис. римського війська. Північніша з них у Центральній Європі була Лаугаріціо, в якій розташувався загін з 855 легіонерів, відряджених від II допоміжного легіону Нижньої Паннонії. Це поселення протривало до кінця IV ст., а згодом на його місці виросло місто Тренчин у сучасній Словаччині.

Розуміючи важливість перенесення кордону в район Карпатських перевалів, Марк Аврелій планував із захоплених земель утворити дві нові провінції – Маркоманську (суч. Моравія та Словаччина) та Сарматську (суч. Східна Угорщина та Закарпаття). Всім переможеним племенам були нав'язані тяжкі умови капітуляції. Про них розповідає, зокрема, Діон Кассій [267, с.28].

Саме тоді у Марка Аврелія сформувався думка про те, що кордон, який буде проходити по карпатським перевалам, стане для Риму безпечнішим. У землях варварів залишилися гарнізони та допоміжні з'єднання. Так, тільки у землях квадів, за повідомленням Діона Кассія, було залишено 20 тис. солдат [Dio Cass., 72, 20, 1-2]. Поступово починає формуватися нова система взаємостосунків між Римською імперією та племенами Карпатського регіону.

Першим кроком у цій системі стала переселенська політика Марка Аврелія. Племена, які зазнали римської агресії у 172-174 рр., були переселені на територію Риму, або позбавлені своїх земель поблизу його кордонів. Депортації маркоманів в Італію, котінів в Мурсу та Цібалу (Верхня Паннонія) створили

поселення заручників.

Маркоманські війни призвели до спустошення прикордонних провінцій, а проблема заселення спустошених земель спричинила до цих переселень. Краще всього для цієї мети підходили латенізовані племена кельтського, іллірійського, фракійського походження, але ніяк не войовничі германці та язиги.

Однак, сучасні угорські дослідники, розглядаючи наслідки Маркоманських воєн, не є такими однозначними щодо розмірів спустошень, завданих ними. Зокрема, при застосуванні нових підходів у вивченні археологічного матеріалу розкопок, здійснених до 1991 року [264; 298; 361; 420; 437].

Натомість друга особливість римської політики по відношенню до племен, учасників Маркоманських війн, вимальовується в новій системі договірних відносин. В основу аналізу цієї практики покладено відомості з “Римської історії” Діона Кассія та розробленої на їх основі юридичного коментаря до укладання подібних угод (“*Excerpta Ustiniana de legationibus gentium*”), який був зроблений на замовлення візантійського імператора Константина Багрянородного у X ст. н.е. Реконструкція мирних договорів з маркоманами, квадами та язигами при цьому виявляє, що мова йде про угоду, яка в кожному випадку містила односторонню стилізовану умову нейтралітету та союзництва і разом з тим мала виразні елементи клієнтської залежності (*foedus iniquum*). У цю систему органічно входять дві мирні угоди з квадами (172 р. і 174 р.), дві угоди з маркоманами (173 р. і 174 р.) та угода з язигами (175 р.).

Основою мирних договорів були вступні умови, які чітко фіксували домінуючу римську владу над племенами і зобов'язували їх зберігати мир на вічні часи. У цій частині Марк Аврелій намагався запобігти утворенню племінних союзів, які б були спрямовані проти імперії. Марк Аврелій був зацікавлений в обмеженні зовнішньополітичної арени дій та міграцій маркоманів, квадів та язигів. Відповідно до цієї мети, встановлювалася заборона транзиту через племінні території ворожих для Риму угруповань, дипломатичних стосунків з ними та підтримка їх людьми і засобами [401, с.164]. Натомість у стосунках Імперії вперше в історії Риму фіксувалося зобов'язання постачати рекрутів у допоміжні військові з'єднання, забезпечувати їх зброєю, амуніцією та провіантом. Ці заходи дозволили Марку Аврелію не тільки відновити склад армії після епідемій та східних походів, але й позбутися небезпечної концентрації боєздатного населення прикордонних смуг.

Особливі статті договору регламентували стосунки транспортно-торговельного характеру. Ринкові заборони були засобом особливого тиску на племена. Маркомани за свою вірність угодам отримали певні дні та певні місця торгівлі на римській території, а квади та язиги були позбавлені такої можливості. Крім того, римські гарнізони в їх землях потребували запасів продовольства не менше, ніж жителі прикордонних провінцій. Археологічні джерела зафіксували пошквдження будівництва митних станцій, які б мали припинити джерело контрабандного вивозу зброї, хліба та солі в землі ворожих для Риму племен [ILS, 281; CIL, III, 1031, 3327].

За допомогою договорів Рим намагався контролювати і внутрішні політичні події розвитку племен. Згідно умов, існувала жорстка регламентація проведення

народних зборів. Встановлювалася періодичність (один раз на місяць), місце проведення і наявність військового спостерігача (центуріона з допоміжною когорти). Зрозуміло, що за таких умов розвиток власної політичної організації та елементів сепаратистських настроїв був загальмований.

Подібна картина стосувалася й інших племен регіону. Котіни у 172 р. підписали подібну мирну угоду. Британський дослідник М.Тодд [429] вважає, що аналогічними зобов'язаннями були пов'язані ози, нарісти, германці-бури і вандали, а також інші племена східноєвропейського кордону, про які говорять джерела [394, с.70-75]. У 178 р. язиги, бури, вандали та ози отримують мир, напевно, щоб отримати в їх особі потенційних союзників проти маркоманів і квадів. Ці угоди викликали загострення внутрішньо-племінних відносин і вже згодом язиги та бури просять римлян надати їм допомогу проти квадів.

До літа 179 р. імператор на чолі армії спустошує райони Богемії, Моравії та Словаччини і посилює там гарнізони. На нових землях починається будівництво фортеці та лімесних укріплень. Утворювався також спеціальний підрозділ збройних сил, командування яких очолив Тіт Плавтій Фелікс Ферунтіан [Dio Cass., 71, 20, 1]. На певний час зберігався поділ захоплених земель на маркоманські та квадські території. Таким чином, створювалася довготривала та впорядкована військова інфраструктура, яка підтверджує прагнення Марка Аврелія утворити нову провінцію.

Створені бази забезпечувалися продовольством і повинні були виконувати контролюючі функції. Подібні дії відбувалися і в південно-західній Словаччині. Незважаючи на заперечення Г.Альфельді про тимчасовий характер перебування в цих землях римських гарнізонів, М.Шмідт вважає дії римлян звичайною військовою окупацією [401, с.184]. Місцеві жителі поступово готувалися стати римськими громадянами і платниками податків. Частково така адаптація вже відбулася після того, як маркомани та квади стали учасниками допоміжних римських військових з'єднань. Тепер, у 179 р., жителі Маркоманії та Квадії стали сплачувати данину та податки у формі грошових внесків і поставок зерна, або іншого збіжжя для окупаційних сил. Потенційно місцева аристократична еліта утворювала прошарок, котрий міг сприяти провінціалізації населення. Вони повинні були сформувати управлінську верхівку. Їм надавалися права римського громадянства і ряд привілеїв, що зміцнювали їх функції по запобіганню сепаратистських виступів.

Особливу прихильність Марк Аврелій виявляв щодо язигів, яких вирішив використати проти германців. Вожді сарматів отримали не тільки особисті дарунки та пільги, їм дозволено було не тільки селитися у прикордонній смузі, але й підтримувати контакти через територію Дакії з спорідненими племенами роксолан, яким були надані землі у районах Нижнього Подунав'я. Безумовно, ці контакти контролював римський намісник Дакії. Не випадково фортеці на кордонах з іншими племенами мали запобігати відходу завойованих племен. Регулярно відбувалися також зустрічі представників маркоманських, квадських та сарматських племен з римськими намісниками [Dio Cass., 71, 19, 1].

Проте до остаточної перемоги римлянам було ще далеко. Велику небезпеку для них представляли язиги. З початку I ст. н.е. вони проживали за лімесом, у

північній частині межиріччя Дунаю і Тиси. Ізолювавши язигів від германців, римляни почали поступово звільняти захоплені провінції. Взимку 173-174 рр. римляни зуміли переправитися через скутий льодом Дунай і розгромити язигів, з якими у 175 р. був укладений мир. За його умовами язиги віддавали римлянам 100 тис. їхніх полонених. Одночасно квади мали повернути 50 тис., а алани – 15 тис. полонених.

Незадоволені присутністю римських фортець у своїй країні, квади вирішили виселитися в інші землі, зокрема семнонів. Однак, проти цього рішуче заперечував римський уряд. Фактично війни римлян з варварами припинилися зі смертю Марка Аврелія: він помер у Віндобоні 17 березня 180 р. Новим римським імператором став його син Коммод, який і уклав довгоочікуваний мир. Вчені по різному оцінюють роль Коммода у завершенні війн. Одні вважають закінчення війни Коммодом, як успішне завершення політики Марка Аврелія та реалізація головного завдання військових операцій по збереженню *status quo* в районі Середнього Дунаю. Інші вважають мир Коммода крахом завойовницької політики римських імператорів. Античні джерела (передусім Діон Кассій та Геродіан) занадто драматизують прагнення імператора змінити польовий та військовий спосіб життя на принади столичних розкошів і смачних страв. З іншого боку, вони повідомляють про військові операції проти маркоманів і квадів. Ситуація після приходу до влади нового імператора була тяжкою. Напади “вільних даків”, бурів на північні кордони Дакії під тиском північних сусідів ставили успіх операцій у Західних Карпатах під сумнів. До того ж язиги демонстрували відверту ворожість, спостерігаючи за діями римлян у землях германців.

Провінціалізація нових територій вимагала тривалого військового контролю та чималих цивілізаційних витрат. Організація мирного співіснування, спільних ринків збуту, утворення нових міських центрів, які б відіграли провідну роль у розвитку територій, соціальних перетвореннях – все це вимагало чималих зусиль від центральної влади. Натомість тривалі зовнішні війни і наслідки епідемії виснажили ресурси держави. Потрібна була певна підтримка дій імператора з боку суспільної думки. Марк Аврелій мав цей ресурс задіяним в умовах консолідації суспільства після нападу варварів на початку війни, але на початку правління його сина він вичерпався [48, с.615]. Розраховувати на настрої в Римі та лояльність своїх командирів Коммод не міг. Тому, скориставшись порадами досвідчених консультантів свого батька, він почав схиляти дунайські народи до почесного миру. До осені 180 р. виснажені військовими діями маркомани, квади, бури, даки та інші противники погодилися підписати мирні угоди.

Тут потрібно підкреслити, що Коммод не порушив принципів політики батька і реконструкція угод про це свідчить. На жаль, на підставі античних джерел вдалося реконструювати лише мирний договір 180 р. з маркоманами і квадами [Dio Cass., 72, 2, 1; Herod., 1, 6, 8; SHA, Comm. Ant., 3, 5]. В угоді є також визначення нейтралітету. Воно базується на припиненні військових дій, забороні германцям надавати прохід і притулок ворогам Риму, заборонялося підтримувати з ними дипломатичні стосунки, надавати людей та військові ресурси. В угоді зафіксована чисельність рекрутів для римської армії (маркомани

– 10 тис., квади – 13 тис. чол.), необхідність повернення військової здобичі, полонених, дезертирів. Крім цього вказувалася необхідність щорічних поставок хліба у вигляді військового відшкодування. Увійшли в угоду і традиційні статті про кораблі, прикордонну смугу (15 км.), заборона порушення кордонів імперії, фіксувалося положення заручників-германців, функції військових спостерігачів і регламент скликання народних зборів. Новим елементом стало узгодження умов про ненапад з іншими союзниками Риму (язигами, бурами, вандалами).

Особливістю останньої угоди Маркоманської війни стала заборона германським племенам залишати свої території і відходити від кордонів Риму. Дуже часто дослідники стверджують, що з боку своїх північних і східних сусідів германські прикордонні племена лише страждали. Напевно, це не зовсім так у відношенні до другої половини II ст. Справа в тому, що матеріали археологічних культур Польщі та Західної України дозволяють стверджувати, що і тут відбувався процес оформлення потужних племінних угруповань з поліетнічним забарвленням. У таких умовах відхід від кордонів міг забезпечити і квадам і маркоманам більш сприятливі умови для самостійного розвитку, але загрожував би Риму появою нового менш контрольованого противника [48, с.617].

Тоді ж була укладена низка мирних угод між римлянами й окремими племенами [268, с.28]. Система цих угод привела до послаблення племен Подунав'я, досягнувши стабільних взаємовідносин між племенами, регламентувала прикордонне спілкування з ними за допомогою додаткових наборів рекрутів у допоміжні римські військові з'єднання, встановила порядок видачі заручників та канали дипломатичного спілкування, дозволила Риму отримати постійне джерело інформації, яке змогло б забезпечити усі потрібні дії для необхідного втручання та впливу на племінний світ цих територій [407, с.289, 291, 311]. Ці договори, на перший погляд, забезпечували панування Риму. Всім племенам було заборонено оселятися в прикордонній смузі уздовж лівого берега Дунаю (шириною від 8 до 15 км.), випасати худобу і обробляти землю. Як обов'язкову данину Риму варварські племена повинні були поставляти конкретну кількість хліба.

Язигам заборонялося займати острови на Дунаї та користуватися човнами. Квадам і маркоманам не дозволяли воювати з язигами, бурами і вандалами. Квади повинні були також давати 13 тис. піхотинців для служби в римській армії. Язиги надавали 8 тис. кінноти, з яких 5,5 тис. було скеровано служити до Британії. Всім племенам було відмовлено в торгівлі з римлянами, хоча раніше вони могли відвідувати римські ринки у визначені для торгівлі дні. Вони також повинні були входити на римську землю беззбройними. Всі народні збори варварських племен повинні були відбуватися в присутності римських представників. З іншого боку, римські війська покидали збудовані ними фортеці у районі Ляйзерберга та Штільфріда над Моравою, і військо відводилося за Дунай [265, с.31].

Проте головне питання так і не було вирішеним. Коммод відмовився від створення Маркоманської та Сарматської провінцій. Справа в тому, що боєздатність гарнізонів в умовах системної кризи держави була малоефективною. Солдати в них втрачали військові навички, грабували місцеве населення, чим

могли викликати спалах чергових воєнних конфліктів.

Як видно, маркоманські війни фактично були зіткненням двох цивілізацій. Варварські племена об'єдналися для боротьби з Римом. Маркомани були лише однією з артерій у могутньому потоці племен, добре підготовлених до війни. Серед них були дунайські племена (маркомани, квади, бастарни та ін.), а також етноси, які прибували з районів Лаби (лангобарди), Тюрінгії (гермундури), Сілезії (вандали та численні дрібні племена). До них приєднались кельтські (котіни) і сарматські (алани, роксолани) племена.

Тим не менше, варвари були лише ослаблені і продовжували залишатися на своїх місцях, як потенційна загроза для Імперії. Звичайно, ніякого миру не настало. У 182 р. центр військових дій перемістився на східні кордони Дакії. Цього району менше торкнулися події Маркоманських війн. На північно-східному кордоні відбувається примирення германців-бурів. У 183 р. майбутній імператор Песценній Нігер призначається в Дакію, де проводить військові операції проти роксолан. Рим встановив правило, що відтепер між двома сарматськими племенами роксолан та язигів сполучення буде відбуватися через територію Дакії. Очевидно, йшлося передусім про торговельні відносини. Але кожен раз сармати повинні були домагатися дозволу намісника про перехід через римську провінцію. Справа в тому, що в якості покарання прикордонним племенам було відмовлено в праві торгівлі з римлянами на кордоні Паннонії.

У 188-189 рр. на кордоні Паннонії розгорілася чергова війна. Миру було досягнуто лише в результаті виплати субсидій вандалам, бурам та сарматам, які, як римські союзники, допомогли здолати опір квадів [139, с.180]. Коммод надалі зобов'язувався виплачувати варварам регулярні суми грошей, з тим, щоб їхні збройні загони не вторгалися в римські володіння. Правда, через деякий час імператор Пертінакс вже не виплачував жодних грошей.

У ході Маркоманських війн остаточно розбудовується дакійський лімес. У цей час відбуваються зміни, пов'язані з реорганізацією територіально-адміністративного поділу. Верхня Дакія була поділена на дві частини (*Dacia Superior* та *Dacia Porolissensis*). Це було пов'язано з необхідністю укріпити північний кордон, і лімес тут мав свої особливості. Основним типом оборони стала "глибокешелонована оборона". Інформацію про переміщення племен тепер збирали допоміжні з'єднання, які посилали спостерігачів далеко за лімес і забезпечували охорону купців до Карпатських перевалів. Другу лінію складали фортеці (*castellum*), які разом з таборами допоміжних військ (*castra*) складали єдину смугу північного валу. В тих місцях, де не було укріплень (на північному заході), проходив земляний вал. Його ширина сягала 7-8 м., довжина 65-70 км. Із зовнішньої сторони він мав рів [298, с.191-222; 299, с.127-136]. Третю лінію оборони складали табори легіонів. У різний час у Пороліссі та Потаїссі були зафіксовані сліди перебування легіонів *V Macedonica* та *VII Claudia*. Вони забезпечували безпеку провінції на випадок прориву великих племінних угруповань.

Але і ця продумана тактика наприкінці II ст. не врятувала ситуації. У 197 р. частина дакійських підрозділів була відкликана для участі у Парфянській війні. Скориставшись їх відсутністю на східній ділянці лімеса, прориваються

роксолани [264, с.46]. Прорив було ліквідовано, але це примусило римлян серйозно замислитись про ефективність лімесних споруд. У 202 р. починається будівництво другої лінії лімесу (*Limes Transalutanus*). Спроби відновити ефективність лімесу становлять зміст третього етапу розвитку дакійського лімесу (203-274 рр.).

У ході спорудження додаткових укріплень лімесу відбувалися контакти з населенням за межами кордонів. Так гарнізони перших ліній оборони забезпечувалися за рахунок племен продовольством і займалися інтенсивною торгівлею. Незаперечним є факт, що представники римських допоміжних з'єднань були присутніми на зборах племен і в такий спосіб здобували військову інформацію. Вони слідкували за набором рекрутів у римську армію. Дуже важливо відзначити і той факт, що для поповнення складу легіонів та свого штату намісник мав право надавати права римського громадянства, як провінціалам, так і військовим із складу допоміжних з'єднань. Так провінціали могли поповнити склад римських громадян. Багато з них походило із місцевих та прикордонних племен, які проявляли вірність правлячому режиму.

Під контролем намісника були і торговельні ринки і головне торговельні потоки, які йшли в напрямку Дністра до карпатських перевалів. Для закупівлі коней та хліба час від часу представники військових підрозділів здійснювали подорожі далеко за межі дакійського кордону. Про це свідчать джерела, зокрема приданіуми (щоденні рапорти командирів допоміжних підрозділів) [52, с.43-45].

Таким чином, завершення будівництва двох річкових (паннонського і верхньогерманського) та двох сухопутних (ретійського та дакійського) захисних комплексів відповідало тактиці "гнучкої оборони". Її суть полягала в тому, що контроль за прикордонною смугою покладался на солдат допоміжних з'єднань, які стежили за пересуванням племінних угруповань і попереджали про загрозу римському кордону. Легіони, як основні тактичні підрозділи, створювали в глибині римських провінцій своєрідні укріплені райони і контролювали важливі шляхи, по яких могли відбутись вторгнення. Така система була розрахована на активний контроль за прикордонним світом і орієнтувалася на активну експансію в райони Карпатського регіону.

Відзначаючи розвиток лімесних комунікацій в II – на початку III ст. н.е., потрібно підкреслити, що власне вони не лише сприяли мобільному перекиданню війська вздовж кордону однієї провінції, але й дозволили використовувати на кордоні сили відразу двох або навіть декількох провінцій.

Безпеку своїх дунайських провінцій римляни намагалися забезпечити не лише при допомозі спорудження прикордонних укріплень, прокладанням доріг, але й шляхом формування залежних (клієнтських) держав. Останні мали завдання не пропускати через свою територію численні племена, які маневрували в районі Дунаю і Рейну. Водночас ці держави повинні були забезпечити вільний прохід римської армії у її воєнних діях проти цих племен. Вони також зобов'язувалися постачати римлянам продовольство, в окремих випадках поповнювати військовий контингент, не вступати в антиримські союзи.

У свою чергу римський уряд зобов'язувався виплачувати правителям клієнтських держав грошові субсидії, а також підтримувати царя і місцеву знать.

Римляни могли зажадати позбавлення влади неугодного Риму царя, замінивши його римським ставлеником. У той же час клієнтські держави зберігали власний державний устрій, судочинство, свій спосіб життя. З розвитком торговельних і культурних взаємин Дунайський лімес, як укріплений рубіж, що відокремлював римлян від варварів, набував багатофункціонального характеру. Дунай, як природний кордон на півночі Імперії, все більше починав відігравати роль торговельного шляху. Водночас він і надалі залишався важливим військово-стратегічним маршрутом.

На північ від Дунаю продовжували знаходитися численні племена, які відносилися до різних етносів: германці, кельти, сармати, даки та ін. З ними імперія вела часті і тривалі, часом безуспішні війни. Особливо збройні протистояння посилювалися з другої половини II ст. У цей час дунайські етноси все більше почали відчувати тиск східно-германських племен, готів, бургундів і вандалів, які просувалися до Чорного моря. Водночас дунайські народи самі загрожували римському кордону. Давалися ознаки незадовільне забезпечення прикордонних підрозділів у Норіку, де стояли лише допоміжні загони, значні втрати через епідемію та ін. [312, с.36].

У східному районі в часи Септимія Севера була зроблена спроба побудови другої лінії оборони. На відстані в 20 км. перед лінією *limes Alutanus* споруджується новий, повністю “штучний” лімес (*Limes Transalutanus*). Його довжина від Дунаю до Ришнова (*Cumidava*) складала 235 км. В основі цього лімесу була покладена дорога від Дунаю до Ангустії [439, с.292]. Але карпи проривають слабку ділянку північного району на сході і спустошують Верхню Дакію. Їх зухвалість пояснюється тим, що за декілька років перед тим імператор Макрін був змушений повернути заручників, яких взяв у цього племені Каракала [Dio Cass., 78, 27]. Імператору Максиміну вдалось трохи послабити карпів, принаймні про це говорить його титулатура – *Dacicus Maximus* [СІЛ, III, 3735-3736]. У 242 р. відбувся прорив укріплень трансалутанського валу і Філіп Араб був змушений перенести кордон на старий лімес у 245 р. Але і ця захисна лінія не витримує натиску карпів у 245-247 рр. [193, с.38-39]. Лише максимальним напруженням сил і вводом нових легіонів – *VII Claudia* з Мезії та *XXII Primigenia* з Германії Римові вдається відновити спокій.

Ще через декілька років, у 256-257 рр., були зруйновані північні укріплення Дакії і місто Апул. Правда, через деякий час розкопки зафіксували реставраційні роботи і відновлення укріплень. У цей час будується дорога Міція – Апул для швидкого сполучення прикордонних пунктів лімесу. Але у 260 р. у зв'язку з загрозою на кордоні Паннонії, де вандали і роксолани, які з'явилися у південному Альфельді, почали турбувати римське населення з Потаїссі та Апула, починається вивід військ для посилення паннонського кордону по військовим дорогам, які з'єднували дві провінції.

Останній період існування дакійського лімесу був пов'язаний з діяльністю імператора Авреліана (270-276 рр.). Саме цей імператор став переможцем карпів. У районі між Горсіумом та Суцідавою у 272 р. їх військово ополчення зазнало поразку від римлян. Результатом перемоги став повний розгром цього племінного союзу і карпи були переселені у Фракію, про що повідомляють всі

римські джерела. Проте в нових умовах зберегти провінцію вже було важко. Саме Авреліану належить план переходу до оборони по лінії Дунаю і евакуація військових підрозділів з Дакії.

Дата евакуації провінції традиційно подається як 271 р. Однак український дослідник О.Бандровський схиляється до думки, що дата евакуації провінції Дакія подається не зовсім вірно. На підставі даних письмових джерел та епіграфіки він вважає, що це сталося не у 271 р., а в 274 р., коли імператор рухався на Парфію і зупинився у Мезії. Ці обставини стають зрозумілими і логічними, оскільки вони доповнюються логічними переселеннями задунайських племен, які переселені були його наступником Пробом (бастарни, гепіди, грейтунги, вандалі). Саме евакуація Дакії і припиняє доволі коротку, проте насичену історію існування дакійського лімесу, який був смугою контактів між античною середземноморською цивілізацією і варварським світом Карпатського регіону, і в своєму становленні пройшов три періоди розвитку. Ці етапи були тісно пов'язані з стратегічними інтересами римської адміністрації в цьому районі і достатньо ефективно забезпечували розвиток римської військової та дипломатичної політики на протязі II-III ст. н.е.

Таким чином, як ми з'ясували, розвиток лімесних комунікацій в II – на початку III ст. н.е. не лише сприяв мобільному перекиданню військ вздовж кордону однієї провінції, але й дозволив використовувати на кордоні сили відразу двох або навіть декількох провінцій. Найважчими для римлян виявилися Маркоманські війни (167-180 рр.), які торкнулися всіх дунайських провінцій Риму. Це було перше значне збройне протистояння римлян і варварів у Південно-Східній Європі. Воно поставило на порядок денний питання про існування Римської імперії. Найбільш небезпечними для римлян, через свою войовничість, виявилися люди марки – маркомани. Вони здебільшого опинялися в ролі переможців у тодішніх війнах з іншими племенами. Маркоманські війни призвели до спустошення прикордонних провінцій і виникла проблема заселення спустошених земель. Краще всього для цієї мети підходили латенізовані племена кельтського, іллірійського, фракійського походження, але ніяк не войовничі германці та язиги.

Натомість друга особливість римської політики по відношенню до племен, учасників Маркоманських війн, вималювалась в новій системі договірних відносин. Угоди, які в кожному випадку містили однобічну стилізовану умову нейтралітету та союзництва та разом з тим мали виразні елементи клієнтської залежності (*foedus iniquum*). В цю систему органічно входять дві мирних угоди з квадами (172 р. та 174 р.), дві угоди з маркоманами (173 р. та 174 р.) та угода з язигами (175 р.). Маркоманські війни фактично були зіткненням двох цивілізацій. Варварські племена об'єдналися для боротьби з Римом. Маркомани були лише однією з артерій у могутньому потоці племен, добре підготовлених до війни. І хоча варвари в ході військових подій були лише ослаблені, вони продовжували залишатися на своїх місцях як потенційна загроза для Імперії.

4.2. Перехід Риму до політики “стримування” на східноєвропейських кордонах

Після Маркоманських війн настає відносно мирний період відносин Риму і варварів. Як згадував Діон Кассій, напевне, ці племена стали на той час клієнтами Риму і лише поява нової групи варварів призводить до нового загострення ситуації на паннонському кордоні Імперії [268, с.42; 140, с.234-235]. Поруч з гето-дакійськими племенами на історичній арені все більше проявляє себе сарматський етнос в особі роксолан і аланів. Останні кочували в басейнах річок Серет і Прут [198, с.165]. Особливо сильні сарматські впливи проявилися в культурі, виникнення і розвиток якої пов'язане з племінним союзом карпів. Саме ці племена прийняли активну участь у формуванні специфічної поліетнічної черняхівської культури [527, с.51]. Птолемей повідомляє про костобоків і карпів, яких локалізує на північно-східних і південних схилах Карпатських гір [156, с.43-71].

Оцінюючи стан стосунків Римської імперії з племінним світом у районі Дунаю в першій половині III ст., потрібно підкреслити, що безпеку дунайських провінцій римляни намагалися забезпечити не тільки за допомогою будівництва укріплень або лімесів, але і шляхом політики створення залежних від Риму клієнтських держав. У той же час клієнтські держави зберігали власний державний устрій, свої форми життя і своє право, але вони піддавалися римському тиску у випадку проведення ворожої Риму політики.

Римський лімес як укріплений рубіж, що відокремлював римлян від варварів, у міру розвитку торговельних і культурних зв'язків із племенами одержував усе більш багатофункціональний характер. Дунай, природний рубіж на півночі Імперії, став не лише життєво важливою торговельною дорогою, а також військово-стратегічним маршрутом.

Кінець II – початок III ст. ознаменувався етнічною зміною у прикордонній смузі Римської імперії. Появляються чергові грізні сусіди, які спричиняють нові збройні сутички і навіть локальні війни. Це був час, коли на Рим посилювали натиск готи та інші варварські племена. З району Нижньої Вісли готи рухалися двома напрямками – до північно-східних кордонів Римської імперії та до району Північного Причорномор'я. При цьому вони істотно зачепили населення лівого берега Дунаю. Численні і різноманітні дунайські етноси або відступали під їхнім натиском, або розчинялися у готському середовищі. Ці події були першими ознаками великого переселення народів, яке спричинило нові кровопролитні війни в дунайському регіоні [64, с.169].

У цей час намісником Верхньої Паннонії став африканець Луцій Септимій Север. Це була сильна особистість. Він надзвичайно вболівав за покращення і розширення лімесу і багато зробив для покращення життя і служби своїх солдатів. У 193 р. в Карнунтумі воїни XIV легіону проголосили його імператором (193-211 рр.) Риму. Водночас він не приховував, що хоче і надалі залишатися солдатським імператором. Легіонерам він дозволив навіть під час служби узаконювати подружні стосунки, утворювати сім'ї і поза службовими годинами перебувати з ними у спеціальному селищі. Карнунтуму Септимій Север надав статусу колонії високого рангу. У 196 р. він жорстоко придушив повстання норікських провінціалів [327, с.24].

На початку свого правління племенам прикордонної смуги імператор Септимій Север дав деякі обіцянки, але швидко ситуація кардинально змінюється. Колишні союзники прагнуть отримувати вже не гроші, а землі на римській території. За правління цього імператора було реорганізовано військо. Переважна більшість легіонерів увійшла до малорухливих підрозділів. Солдати цих з'єднань жили як селяни прикордонної смуги і займалися землеробством. Відтепер на великій віддалі від гарнізону застосовувалися тільки менші та рухливіші загони основних підрозділів. Всю місцеву адміністрацію було перелаштовано на військовий зразок.

Вагомі зміни наступили під час правління сина Септимія Севера, імператора Каракалли (211-217 рр.). Саме в його правління у 212 р. північний район лімесу атакували вандалі і “вільні даки” [304, с.98]. Найбільш складною ділянкою захисту стає північно-східний кордон Дакії. Табори Цістешті, Чіуза, Домнешті, Сієу, Брінковешті закривали гірські ущелини і перевали Східних Карпат, проте відсутність суцільного ланцюга укріплень робило цю ділянку небезпечною, що і довело події III ст.

Найбільшим досягненням цього імператора було, без сумніву, визнання римського громадянства всіх вільних жителів Імперії. На час його правління припадає загроза Римській імперії з боку племінного союзу германців – алеманів, до складу якого увійшли племена гермундурів, семнонів та халтів. Уже з 213 р. вони стали реальною загрозою для лімесу. Для захисту від них і можливого попередження вторгнень Каракалла у 214 р. прибув на Дунай. Тут влітку 214 р. імператор провів переговори з ватажками квадів, вандалів і “вільних даків”, які, за свідченням Діона Кассія, закінчилися тимчасовими угодами і скріплені отриманням заручників [Dio Cass., 77, 20, 3; 78, 27, 5]. Це дало змогу зосередитися на побудові ефективного лімесу по лінії Карнунтум – Аквінк [327, с.72]. Практично всі нові кам'яні укріплення Дакії тепер мали східну орієнтацію. Відновлюється і укріплюється дорога Напока-Поролісс.

Однак, усі зусилля і заходи імператора Каракалли виявилися марними. І єдине, що йому вдалося зробити, – це нацькувати маркоманів на вандалів. Коли ж у квадів виник спір між королем Гавіомарою і племінними вождями, він захопив короля і стратив його. Після цього присвоїв собі титул “Германіка”.

Тим часом алемани не залишали Рим у спокої. Останній з африканської династії, Олександр Северін, зазнав повної невдачі в обороні проти цього ворога, що й призвело до його падіння. Миру не було і згодом. Наступник Олександра, Максиміній Тракс, воював спритніше, проте напади не припинялися. Загалом західні землі постраждали від них сильніше, ніж південний схід, згодом австрійських земель. У наступні роки запеклі бої між цим племенем і військом енергійного імператора Аврелія тривали. Його наступник Пробій неодноразово здобував успіх у боротьбі з алеманами, проте повернути всі втрачені землі вже не вдалося. Відтоді новий кордон проходив по Рейну, озеру Бодензее, ріках Іллер та Дунай. Земля декуматів між Рейном та Іллером була втраченою. Бригенцій перетворився на прикордонне місто Імперії, над яким постійно висіла загроза нападу. Грабіжницькі походи алеманів були регулярними до 259-260 р., тобто до часу зруйнування Бригенца.

Незважаючи на те, що вже з другої чверті III ст. римський уряд виплачував готам грошові субсидії, намагаючись тим самим забезпечити безпеку своїм правобережним провінціям, готи у 238 р. з великою силою вторглися у Нижню Мезію. Особливо згубним для Римської імперії був 251 р., коли готи розгромили у Мезії римський легіон, а у битві загинув імператор Децій. У 258-259 рр. готи дісталися Балканського півострова і дуже сильно пограбували його мешканців [Iord., 125; 176, с.99].

У 238 р. разом з готами у Нижню Мезію вторглися карпи, одне з племен, яке мешкало на схід від Дакії. Тоді вони спільно напали на Істрію. При цьому карпи вимагали від римлян таких же субсидій, які на той час вже отримували готи. Так як римляни їм у цьому відмовляли, карпи все частіше почали чинити набіги на імперські володіння. Серйозні війни римлян з карпами, які найбільше торкнулися Дакії, припадають на час правління Філіпа Араба (247-249 рр.). Тоді був прорваний і зовсім залишений лімес за р. Олт, а у полон потрапила частина населення провінції. При правлінні імператора Деція (249-251 рр.) орди готів і карпів вторглися в Нижню Мезію і Фракію. У битві при Абрітті римська армія була знищена, а імператор і його старший син загинули. Війська проголосили новим римським імператором намісника Нижньої Мезії Требоніана Галла (251-253 рр.). Він уклав з готами мир, за умовами якого зобов'язався виплачувати їхнім вождям щорічні субсидії. Готи також здобули право безперешкодно відвести за Дунай військову здобич і захоплених римських полонених.

Безпеку своїх кордонів римляни намагалися забезпечити створенням системи залежних від Риму варварських держав, а також будівництвом нових укріплень на лімесі. Щоб ослабити натиск одних племен, римський уряд приймав у межі своєї Імперії інші етноси. Але, у міру того як на історичну арену вступали нові племінні союзи, Римська імперія була вимушена зважати і на їхнє існування. Під час правління Клавдія II (268-270 рр.) у прикордонній дунайській смузі з'являються племена певкінів, грейтунгів, остготів, тервінгів, візіготів, гепідів, герулів та ін. Це спричиняє поступовий перехід до захисної тактики, якій повністю відповідає нова система прикордонної оборони. Згідно з нею передбачалось створення захисних споруд вже за лімесними укріпленнями на напрямках небезпечних ударів.

Під час правління імператора Валеріана (253-260 рр.) через Дунай переправилася нова хвиля варварів, чим викликала черговий переляк римлян. Після відбиття цього вторгнення Валеріан призначив своїм співправителем Галлієна і доручив йому охороняти дунайський кордон Римської імперії. Під час правління імператора Авреліана (270-275 рр.) римляни серйозно зайнялись обороною на цьому напрямку, почали відновлювати закинуті, а в деяких місцях просто вже довго пустуючі фортеці на Дунаї. Протести квадів щодо зміцнення римської присутності в цьому районі імперські війська придушили силою.

У тривалій запеклій боротьбі задунайських племен з Римом важливе місце займають війни 70-х років III ст. н.е., коли варварські племена завдали важкого удару по балкано-дунайських областях Імперії. Перемога імператора Клавдія II дещо покращила становище римлян. Але резерви варварів все ще залишалися значними, а сили Римської імперії були, як і раніше, роздроблені [248, с.484].

Новому ускладненню військового становища на Дунаї передувала зміна взаємостосунків римлян з деякими із прикордонних племен, які досі підтримували з Імперією мирні відносини або брали в боротьбі з нею незначну участь. Римляни, судячи з усього, відмовили верхньодунайському племені ютунгів у виплаті традиційної грошової субсидії. Це було пов'язано з опустінням римської скарбниці, а також військовими успіхами Клавдія. Ютунги, в країні яких до того ж трапився неврожай, використали це як привід для нової війни. Вони, очевидно, прагнули запобігти подальшому посиленню римських позицій і разом з тим шляхом демонстрації своєї військової потужності хотіли відновити попередній стан [196, с.188].

Ютунги, які мешкали у північних кордонах Реції, в союзі з іншими племенами в 270-271 рр. прорвалися через провінцію Рецію і, форсувавши Альпи, проникли вглиб римських володінь [196, с.189]. Вони вміло використали загострення внутрішньої боротьби, зокрема, заворушення в Римі, пов'язані з претензіями на імператорський титул Авреліана і Квінтілла. Ці фактори у поєднанні з раптовістю нападу полегшили успіх варварам, яким вдалося спустошити деякі райони Північної Італії. Припинення двоцарювання і поспішний марш Авреліана до театру військових дій спонукали ютунгів до відступу. У безпосередній близькості від Дунаю римляни завдали їм важкої поразки. Лише відхід Авреліана на Середній Дунай, де також вибухнула війна з варварами, врятував ютунгів від остаточного розгрому.

У цій новій війні противниками Риму разом з вандалами виступили також сармати, які проживали в районі середньої течії Дунаю. В літературі ці сармати зустрічаються ще під назвою скіфів. Це може бути підтвердженням коаліційного характеру вандальсько-сарматського вторгнення [196, с.188].

Місцеві племена сарматів вже багато років боролися з Римом. Приплив на Середній Дунай нових племен і перш за все роксолан, який збільшив бойову потужність варварів і загострив разом з тим потребу в нових землях, одночасно супроводжувався зростанням їх військової активності. Вандали, що лише епізодично брали участь у боротьбі попереднього періоду, в цих умовах зважилися на війну. Як вважають, і тут однією із спонукальних причин була відмова римлян від подальшої виплати грошових субсидій [319, с.55]. Ютунгське вторгнення припадає на першу половину 270 р., а напад вандалів і сарматів відбувся влітку того ж року. Союзники на перших порах не зустріли активного опору римських військ, що дало варварам можливість спустошити обширні райони Іллірика. Ухвалення Авреліаном титулу *Sarmaticus maximus* (Великий сармат), згадка у сцені тріумфу спочатку сарматів, а лише потім франків, свевів і вандалів, свідчить про те, що в цьому вторгненні варварських племен провідну роль відігравали саме сармати.

Прибуття імператора Авреліана з великою армією ознаменувало початок римського контрнаступу. Першого удару було завдано по сарматах, потім римляни повернули зброю проти вандалів і почали відтісняти їх до Північно-Західних Альп. За такої ситуації вандали були вимушені просити миру. За умов мирного договору вони повинні були поставити для римського війська дві тисячі кавалерії і дати заручників із своїх найзначніших родів.

Про укладення миру з сарматами документальних відомостей немає. Швидше всього римляни обмежилися вигнанням їх з території Імперії. Однак, частина імператорської армії продовжувала залишатися на Середньому Дунаї, де, мабуть, загрожувало нове сарматське вторгнення. Кількамісячне протистояння римлян з одного боку і сарматів та вандалів з іншого, створило передумови для нового варварського вторгнення до Італії. Останні прорвалися через бойові порядки римлян і незабаром в битві при Плаценції завдали їм відчутної поразки.

Проте Авреліан провів новий набір в армію і організував укріплення міст. Варвари, тим часом, розбрелися по країні, внаслідок чого розпорошили свої сили. Це допомогло Авреліану ізолювати їх основну групу, що рухалася на південь, і завдати їй поразки в двох битвах. Серед полонених вели “десять жінок, які билися в чоловічому одязі ... і були взяті в полон”. Очевидно, це були сарматки. Відомо, що саме у цих войовничих племен найдовше зберігся звичай носіння зброї жінками і їх участі у військових діях. Таким чином, йдеться про коаліцію готів, алан, роксолан, а можливо, і деяких інших племен [78, с.120]. У ході боротьби римська армія понесла серйозну втрату, а Імперія позбавилася дакійських володінь [155, с.4].

Однак, важкі війни, які на той час вела Імперія в різних частинах своїх володінь, зробили неможливим для римлян дальше утримання Дакії. Побачивши спустошення Ілліріка і розгром Мезії, Авреліан покинув Задунайську Дакію, оскільки зневірився в можливості її утримати. У володінні римлян на лівому березі Дунаю залишилася лише порівняно вузька смуга землі і декілька опорних пунктів.

Залишається неясним, коли ж римляни покинули Дакію. Деякі вчені схильні відносити цю подію до 274-275 рр. Проте така пізня дата здається маловірогідною. До 274-275 рр. Імперія відновила в основному свої колишні кордони. Варварам на Дунаї і Рейні було завдано сильного удару. Гострота становища, таким чином, значно згладилася. У 270-271 рр. римська армія, навпаки, кидалася з одного фронту на інший і зазнавала величезних втрат. Саме в цих умовах виникла величезна потреба в резервах, прагнення перейти до оборони на коротшій і краще укріпленій лінії фронту. Разом з тим уже в 271 р. римляни перейшли Нижній Дунай для нанесення удару по готам. Водночас, у 272 р. карпи глибоко вторгнулися в римські володіння. Все це дає підстави стверджувати, що варвари утвердилися на північному березі Дунаю ще на початку правління Авреліана, тобто в межах 270-271 рр. [64, с.114].

Захоплення Дакії варварами мало для них надзвичайно важливе значення. Адже римські військові та економічні бази були значно відсунуті від життєво важливих областей варварів і тим самим знімалася безпосередня військова загроза для їхніх земель. Більше того, варвари самі отримали чудовий плацдарм для нових вторгнень і вирівняли кордон так, що це дало їм незабаром можливість зробити одночасний напад уздовж майже всієї лінії Дунаю.

Необхідність закріпити зроблені територіальні надбання і прагнення до нових земельних захоплень викликали чергові великі вторгнення нижньо-дунайських племен уже в 271-272 рр. Перший з таких нападів пов'язаний з походом Авреліана на схід проти Пальмірської держави. Такою ситуацією швидко

скористалися варвари, і, зважаючи на малу чисельність римського війська на своїх кордонах, весною-влітку 271 р. великою кількістю вторглися на римську територію.

Нападу піддалися досить обширні області на Нижньому і, можливо, Середньому Дунаї, оскільки біограф Авреліана повідомляє про бої “у Фракії і Ілліріку”. Авреліан був вимушений направити проти варварів сили і засоби, зібрані для війни з Пальмірою. Перемога була отримана лише в результаті великих кровопролитних битв. Розвиваючи свій успіх, римська армія перейшла через Дунай і розгромила військо готського вождя Каннабавда. Лише після цього Авреліан зміг вирушити на Пальміру. У впертій боротьбі пальмірці були розбиті. Проте Авреліану не вдалося закріпити свої успіхи, оскільки стало відомо про вторгнення карпів.

Карпи, прорвавши у 272 р. Дунайський лімес, вторглися в Нижню Мезію, а потім і у Фракію. Прибулій на Дунай римській армії вони чинили запеклий опір. Але, звичне у варварів розпорошування сил посприяло римлянам і цього разу домогтися перемоги. У результаті такого розвитку подій частина карпів була переселена на римську територію [64, с.116]. Таким чином, в описаних вище двох війнах, група нижньодунайських племен закріпила за варварами Дакію, завдала сильного удару по мезійсько-фракійській базі римлян.

Після відбиття навали задунайських племен для Риму наступив короткочасний перепочинок. Але вже повідомлення про смерть Авреліана штовхнуло варварів на нове велике вторгнення. На цей раз це був напад племен влітку 275 р. з району Меотиди і, можливо, Подніпров'я. Флот варварів, прорвавшись через Керченську протоку, вийшов у Чорне море. Прямуючи уздовж берегів Кавказу, варвари досягли Малої Азії і напали на провінцію Понт. Розвиваючи свій наступ, вони вторглися в Галатію, Каппадокію і проникли навіть у межі віддаленої Кілікії. Потрібні були послідовні зусилля трьох імператорів (Таціта, Флоріана, Проба), щоб завдати їм поразки. Боротьба цих племен скувала не менше ніж на рік головні сили імператорської армії і тим самим допомогла племенам на Дунаї і Рейні відновити війни з Римом.

Цього разу першими в Європі почали наступати зарейнські племена, які захопили майже всю Галлію. Проб, ставши єдиним правителем Римської імперії, вирушив на Рейн. Майже весь 277 р. пройшов у боротьбі із західнонімецькими племенами. Цю сприятливу обстановку використовували придунайські племена для нового вторгнення в Імперію. За таких умов на Верхньому Дунаї виступили силінгські вандалі і бургунди, а на Середньому Дунаї – сармати і їхні союзники. Нижньо-дунайські провінції піддалися нападу так званих гетських народів, тобто племен гето-фракійської групи, гепідів і, можливо, готів [88, с.125].

Добившись перелому в боротьбі на Рейні, імператор Проб доручив завершення війни своїм полководцям, а сам з головними силами вирушив на Дунай. Прямуючи з півночі на південь, він завдав спочатку поразки вандалам і бургундам, а потім і племенам, які проживали в районі Середнього Дунаю [89, с. 76-85; 137, с.63-84]. Похід був завершений успішним ударом по нижньодунайських племенах. То був уже 279 р., судячи з того, що саме тоді імператор прибув в місто Сердік. У цілому війна тривала впродовж 277-279 рр., з

яких два останні роки пройшли під знаком успішного контрнаступу римлян. Війна 277-279 рр. є однією з найбільших Дунайських війн другої половини III ст. н.е. У ній проти Рима виступило більшість племен, розташованих уздовж течії Дунаю. Широким фронтом варвари завдали важкого удару по найважливіших балкано-дунайських провінціях Риму. Перемога ж римлян в цій війні сприяла зміцненню їх позицій на Дунаї.

Таким чином, в 70-х роках III ст. варварські племена дунайського регіону продовжували вести наступальні війни проти Риму. У порівнянні з попереднім періодом склад супротивників Імперії на Дунаї зазнав часткові зміни. Деякі племена вперше вступили у боротьбу (ютунги, бургунди). З іншого боку, про окремі племена, що боролися з Римом в 50-60-ті роки, вже немає згадок. Головними силами, які вступили у боротьбу з 70-х років, були германці (на Верхньому Дунаї), сармати (на Середньому Дунаї), гето-фракійці, сармати і готи (на Нижньому Дунаї). Як союзники придунайських племен виступали етноси з району Меотиди.

Війни 70-х років III ст. по суті стали продовженням величезних військових походів попереднього періоду. Отямившись до певної міри від невдач 267-270 рр., перегрупувавши свої сили, варвари завдали могутнього удару по головних військово-господарських базах римлян і по їх політичному центру. Відновлення єдності Імперії, поєднання сили і поступок дали римлянам можливість відбити вторгнення через Дунай. Проте в ході боротьби римська армія і найважливіші провінції Імперії зазнали важких втрат. Варвари остаточно оволоділи Дакією і придбали плацдарм для нових наступальних війн. Боротьба племен Подунав'я уповільнювала відродження римської централізованої держави й укріплювала становище зовнішніх противників Риму.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження й узагальнення його результатів підтверджують, що вихідна методологія правильна, поставлені завдання реалізовані, мета досягнута. На основі здійсненого дослідження зроблені такі основні висновки й пропозиції.

1. З'ясовано, що залучена джерельна база повною мірою відповідає поставленій меті і завданням дисертації. Визначено, що стан наукової розробки теми є неповним, ряд питань, насамперед пов'язаних із роллю і місцем римських збройних сил у здійсненні прикордонної політики на східноєвропейських напрямках, вимагають поглибленого вивчення. У цілому, залучення свідчень історичних джерел і вивчення літератури дали можливість комплексно дослідити процес становлення та розвитку системи прикордонної політики у східноєвропейському регіоні, як цілісну і важливу складову політики Римської імперії. При цьому головна увага була приділена тим аспектам проблеми, які недостатньо були досліджені сучасними істориками або викликали серед них дискусії.

2. Зовнішня політика Риму в часи правління імператора Августа носила яскраво виражений експансіоністський характер. Контакти Риму з племенами у прикордонній смузі здійснювалися у формі воєнних дій, підтримці різних племен у ході міжплемінних зіткнень. Спочатку ця політика проводилася на принципах превентивних походів намісників провінцій, які часто завершувалися переселенням племен та ізоляцією тих, хто рішуче виступав проти миру з Римом. Після успіхів зброї римляни почали переходити до утворення системи безпеки на цих кордонах. З метою опанування ситуацією вони почали створювати систему клієнтських вассальних утворень, використовуючи окремі особливості варварського державотворення. Саме створення системи залежних від Риму варварських держав і будівництво укріплень на лімесах забезпечувало римлянам безпеку їх кордонів. Одночасно з розвитком воєнних конфліктів йшов пошук інших, зокрема, мирних форм співвідносин. Визначну роль і місце у зовнішній політиці з часом почали відігравати не тільки військові, але й торговельні та економічні чинники.

3. Після того як Дунай став римським кордоном з племенами Карпатського регіону, римляни ретельно вибудовували свою стратегічну політику у відносинах з кожним етносом у цьому районі. Головне бажання римських імператорів полягало у прагненні зробити добросусідські царства кордонами Римської імперії. Для цього існували різні форми клієнтської залежності. Рим намагався використати вождів і царів з варварських племен як представників імператорської адміністрації та в ролі "буфера" проти інших племен. Якщо варварські царі погоджувались із залежністю від Риму, тоді вони користувалися не лише підтримкою з боку Риму (моральною, економічною та військовою), але часто і римським громадянством на випадок непередбачених ситуацій.

4. Завойовані римськими легіонами провінції зберігали вірність Риму значною мірою завдяки силі римської зброї. Саме римськими легіонами забезпечувалося панування у провінціях римських законів. Армія була головним

знаряддям римської політики на Дунаї, особливо у малороманізованих областях. Але її роль не вичерпувалася тільки функцією, як апарату примусу. Забезпечуючи стабільність римського панування у провінціях, легіони були також центрами економічної активності. Римські солдати принципату належали до найбільш оплачуваної професії. Їхнє життя мало високий рівень монетизації, а їхні кошти працювали на економіку провінцій. Попри посилення зв'язків між військовими підрозділами та провінціями, де вони дислокувались, армія залишалася єдиним цілим. Військова служба була головним джерелом для одержання жителями провінцій прав римського і латинського громадянства. Зміцненню римського панування в провінціях також сприяли поселення ветеранів та надання громадянства провінціалам.

5. У багатофункціональній системі взаємин Риму з варварськими племенами лімеси відігравали значну роль. З метою здійснення оборонної функції в лімесах розміщувалися великі військові контингенти й глибоко на відстані декількох десятків і навіть сотень кілометрів виносилися на землі племен воєнні станції і вартові фортеці. Але одночасно лімеси були не тільки системою, покликаною відгородити Імперію від зовнішніх впливів військового характеру, але і можливістю поглибити економічний вплив Риму на цих землях. Для цього на лімесах створювалися умови для торгівлі з племенами, приводилися торговельні дороги, населені пункти в них ставали центрами товарообміну між Імперією та племенами.

6. Основні етапи розбудови східноєвропейських лімесів характеризувалися традиційною політикою Риму в контексті стратегічної концепції оборони на рубежах. На першому етапі здійснювався перехід від тактики “передової оборони” до нового типу “гнучкої оборони”. Другий етап уже носив риси глибокої оборони. Для цього етапу була характерна реорганізація територіально-адміністративного поділу регіону. Третій етап визначався спробою посилити ефективність лімесів, який супроводжувався спорудженням додаткових укріплень, внаслідок контактів населення за межами кордонів. Останній період, особливо характерний для Карпато-Дунайських лімесів, був пов'язаний із планом переходу до оборони по лінії Дунаю та евакуацією військових підрозділів з них. Слід відзначити, що лімесне будівництво мало велике значення для історії Риму. Під впливом римських військово-будівельних традицій відбувалося аналогічне будівництво на територіях інших племінних союзів.

7. Протягом усієї історії існування лімесів їх намісники були послідовними виконавцями імперської політики. Військовий характер влади намісників проявлявся у військових реорганізаціях лімесної оборони, керівництвом шляховим будівництвом, здійсненніах переговорів з варварами. Як особа наділена надзвичайною владою, намісник ніс відповідальність не лише за внутрішнє становище в провінції, але і за здійснення зовнішньополітичної діяльності в лімесній зоні та римсько-варварських стосунках на кордонах. Серед намісників були полководці з великим стажем і досвідом у проведенні військових операцій.

8. Процес романізації провінцій та населення у прикордонній смузі відбувався під пильним контролем римських імператорів. Протягом I-III ст. н.е.

він пережив ряд значних змін. Це було викликано перш за все формуванням у Римі нової політичної системи, розвиток якої тривав упродовж визначеного часу. Провінційна політика була спрямована на інтеграцію усіх контрольованих Римом земель і посилення влади принцепса. У сфері провінційного управління поширились нові принципи, які ґрунтувалися не на пограбуваннях, а на колонізації та романізації здобутих земель із використанням окремих особливостей варварського державотворення і врахуванням інтересів місцевих вождів та історичних традицій корінного населення. Це призвело до утворення нового типу “світової держави” і відповідало змінам у внутрішній політиці принцепсів.

9. Причини і характер змін прикордонної політики Риму в II-III ст. н.е. полягали в тому, що римський уряд з метою послабити натиск одних племен приймав у межі своєї Імперії інші етноси. Але, у міру того як на історичну арену вступали нові племінні союзи, Римська імперія була вимушена зважати і на їхнє існування. Це і спричиняло поступовий перехід до захисної тактики, якій повністю відповідала нова система прикордонної оборони, згідно з якою передбачалося створення захисних споруд уже за лімесними укріпленнями на напрямках небезпечних ударів.

10. Назрілою і перспективною, на нашу думку, у подальшому вивченні питань історії Стародавнього Риму I-III ст. постає необхідність об’єднати історію міжнародних відносин і племінних народів в одному дослідженні з акцентом саме на ролі варварів як суб’єктів міжнародних відносин. Це буде сприяти кращому розумінню історичних процесів, що мали місце в цей період.

ДОДАТКИ

Додаток А

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Епоха Імперії (30 р. до н.е. – 476 р. н.е.)

27 р. до н.е.	– юридичне оформлення влади Октавіаном. Встановлення принципату.
23 р. до н.е.	– перехід до Августа керівництва зовнішньополітичними справами.
16-15 рр. до н.е.	– завоювання Норіка і Реції.
12-9 рр. до н.е.	– завоювання Паннонії. Вторгнення римлян у Германію.
6-9 рр. н.е.	– повстання в Далмації та Паннонії.
9 р. н.е.	– битва в Тевтобурзькому лісі.
14-68 рр. н.е.	– династія Юліїв-Клавдіїв.
14-37 рр. н.е.	– принципат Тіберія.
14 р. н.е.	– скасування виборчих коміцій. Повстання рейнських і дунайських провінцій.
37-41 рр. н.е.	– принципат Гая Цезаря (Калігули).
41-54 рр. н.е.	– принципат Клавдія.
42 р. н.е.	– спроба повстання в Іллірії з метою відновлення Республіки.
46 р. н.е.	– знищення Клавдієм Фракійського царства.
54-68 рр. н.е.	– принципат Нерона.
68-69 рр. н.е.	– громадянська війна в Імперії.
69-96 рр. н.е.	– династія Флавіїв.
69-79 рр. н.е.	– принципат Веспасіана Флавія.
69-71 рр. н.е.	– повстання під керівництвом Цивіліса.
79-81 рр. н.е.	– принципат Тіта Флавія.
81-96 рр. н.е.	– принципат Доміціана Флавія.
96-192 рр. н.е.	– династія Антонінів.
96-98 рр. н.е.	– принципат Нерви.
98-117 рр. н.е.	– принципат Траяна.
101-106 рр. н.е.	– завоювання Дакії.
117-138 рр. н.е.	– правління імператора Адріана.
138-161 рр. н.е.	– правління імператора Антоніна Пія.
161-180 рр. н.е.	– правління Марка Аврелія.
161-165 рр. н.е.	– римо-парфянська війна.
167-180 рр. н.е.	– війни з квадами, маркоманами та іншими варварськими племенами.

- 175 р. н.е. – повстання Авідія Кассія проти Марка Аврелія.
 180-192 рр. н.е. – правління імператора Коммода.
 193-197 рр. н.е. – громадянські війни в Римській імперії.
 193-235 рр. н.е. – правління династії Северів.
 193-211 рр. н.е. – правління Септимія Севера.
 211-217 рр. н.е. – правління Аврелія Антоніна (Каракали).
 212 р. н.е. – едикт Каракалли про дарування прав громадянства провінціалам.
 213 р. н.е. – війна Каракалли з германськими племенами.
 218-222 рр. н.е. – правління Олександра Севера.
 234-235 рр. н.е. – війна Олександра з германцями.
 235-284 рр. н.е. – політична криза Римської імперії. Епоха “солдатських” імператорів.
 235-238 рр. н.е. – правління Максиміна Фракійця.
 244-249 рр. н.е. – правління Філіппа Араба.
 249-251 рр. н.е. – правління Деція.
 253-260 рр. н.е. – правління Валеріана.
 253-268 рр. н.е. – правління Галлієна (до 260 р. – разом із Валеріаном).
 270-275 рр. н.е. – правління Авреліана. Відновлення політичної єдності Римської імперії.
 284-305 рр. н.е. – правління Діоклетіана.

Додаток Б

СПИСОК РИМСЬКИХ ПРОВІНЦІЙ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (ЗА ПОРЯДКОМ УТВОРЕННЯ)

1. Іллірик (27 р. до н.е.)
2. Реція (15 р. до н.е.)
3. Норік (15 р. до н.е.)
4. Мезія (15 р. до н.е.)
5. Паннонія (10 р. до н.е.)
6. Далмація (6 р. н.е.)
7. Германія Верхня (16 р. н.е.)
8. Германія Нижня (16 р. н.е.)
9. Дакія (107 р. н.е.)

СПИСОК РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ І ДИНАСТІЙ

Династія Юліїв-Клавдії (27 р. до н.е. – 68 р. н.е.)**Октавіан Август** (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) – засновник династії.**Тиберій** (14-37 рр. н.е)**Калігула** (37-41 рр. н.е.)**Клавдій** (41-54 рр. н.е)**Нерон** (54-68 рр. н.е.)**Війна 68-69 рр. н.е. за імператорську владу****Гальба** (68-69 рр. н.е.)**Отон** (69 р. н.е.)**Вітелій** (69 р. н.е.)**Династія Флавіїв (69-96 рр. н.е.)****Веспасіан Флавій** (69-79 рр. н.е.) – засновник династії.**Тит** (79-81 рр. н.е.)**Доміціан** (81-96 рр. н.е.)**Династія Антонінів (96-192 рр. н.е.)****Кокцей Нерва** (96-98 рр. н.е.) – засновник династії.**Траян** (98-117 рр. н.е.)**Адріан** (117-138 рр. н.е.)**Антоній Пій** (138-161 рр. н.е.)**Марк Аврелій** (161-180 рр. н.е.) – у 161-169 рр. у співправлінні з **Луцієм Вером**.**Коммод** (180-192 рр. н.е.)**Війна 193-197 рр. н.е. за імператорську владу****Пертинакс** (193 р. н.е.)**Дідій Юліан** (193 р. н.е.)**Песценій Нігер** (193-194 рр. н.е.)**Клодій Альбін** (193-197 рр. н.е.)**Династія Северів (193-235 рр. н.е.)****Септимій Север** (193-211 рр. н.е.) – засновник династії.**Каракалла** (211-217 рр. н.е.) – у 211-212 рр. у співправлінні з **Гетою**.**Макрин** (217-218 рр. н.е.) – не належав до династії Северів.**Елагабал** (218-222 рр. н.е.)**Олександр Север** (222-235 рр. н.е.)**Солдатські імператори (235-284 рр. н.е.)****Максимін Фракієць** (235-238 рр. н.е.)**Гордіан I** (238 р. н.е.)**Гордіан II** (238 р. н.е.)**Пупієн** (238 р. н.е.)**Бальбін** (238 р. н.е.)**Гордіан III** (238-244 р. н.е.)**Філіпп Араб** (244-249 рр. н.е.)**Децій** (249-251 рр. н.е.)**Гостиліан** (251 р. н.е.)

Требоніан Галл (251-253 рр. н.е.)
Волузіан (251-253 рр. н.е.)
Валеріан (253-260 рр. н.е.)
Галлієн (253-268 рр. н.е.)
Клавдій II Готський (268-270 рр. н.е.)
Авреліан (270-275 рр. н.е.)
Тацит (275-276 рр. н.е.)
Проб (276-282 рр. н.е.)
Кар (283 р. н.е.)
Карин (283-285 рр. н.е.)
Нумеріан (283-284 рр. н.е.)

Імператори Пізньої Імперії

Діоклетіан (284-305 рр. н.е.) – засновник династії.
Максиміан (286-305 і 307-310 рр. н.е.)

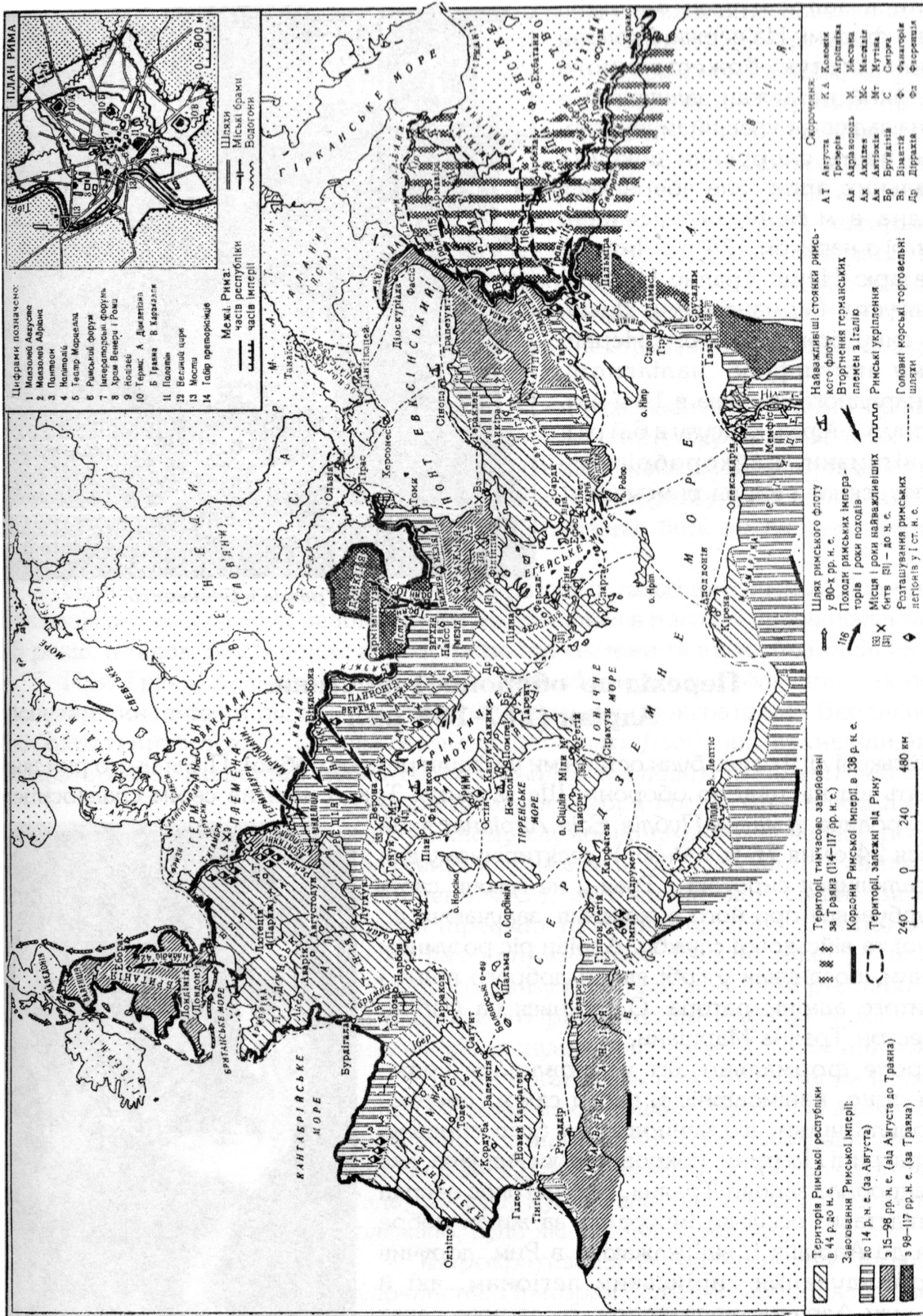
Додаток I

ТАБЛИЦЯ ДИСЛОКАЦІЇ РИМСЬКИХ ЛЕГІОНІВ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

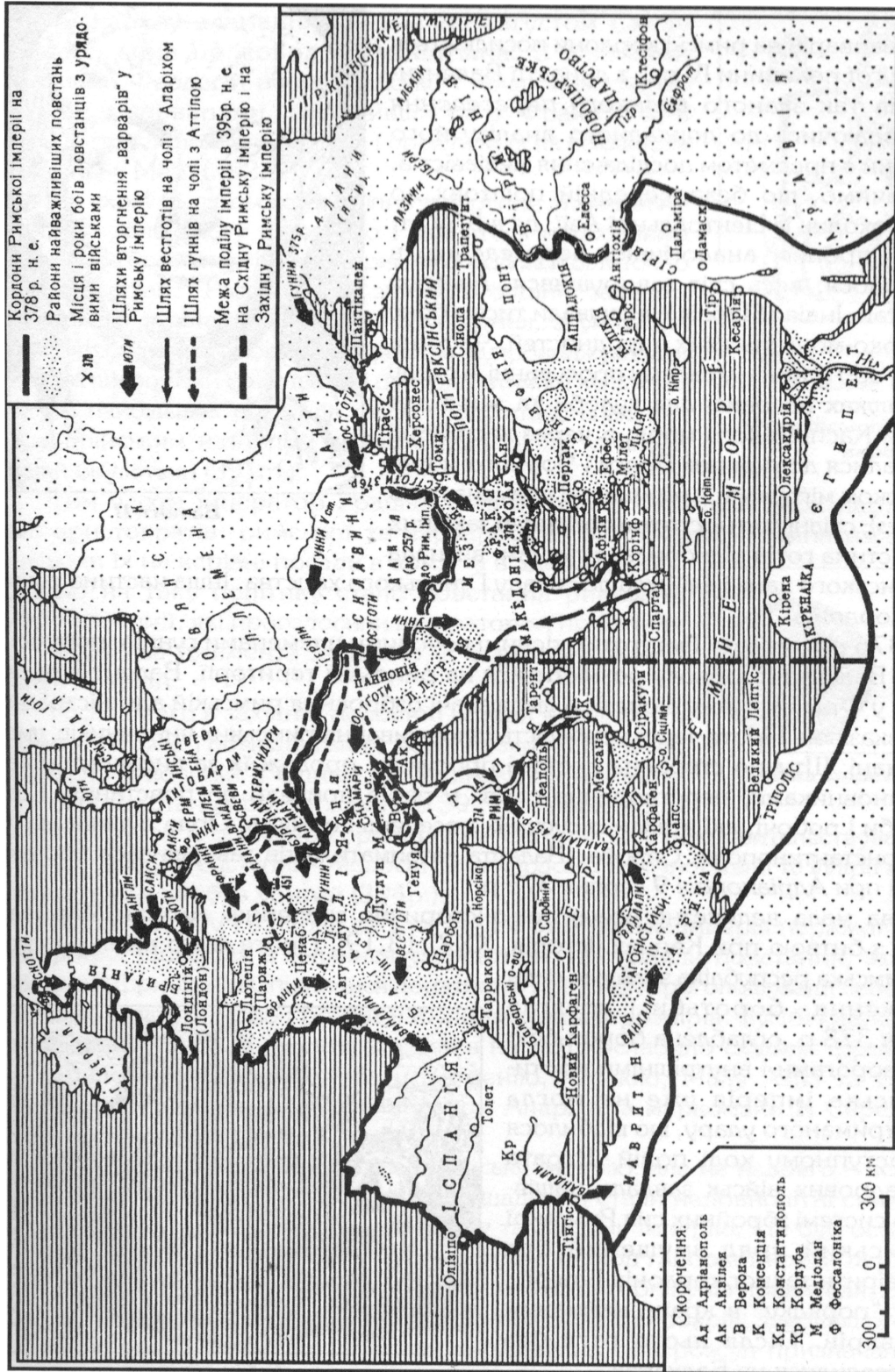
[складено на основі матеріалів: 38, 273, 328, 357, 378, 393, 400, 414, 448, 450]

<i>НАЗВА</i>	<i>ПЕРІОД ІСНУВАННЯ</i>	<i>МІСЦЕ ДИСЛОКАЦІЇ</i>	<i>ЕМБЛЕМА</i>
I Italica	20.09.66 р. – IV ст.	Мезія (Novae)	кабан
I Minervia	83 р. – 87 р.(?) чи III ст.	Мезія чи Германія (?)	овен
I Adiutrix	22.12.68 р. – поч. IV ст.	Германія, Нижня Паннонія	козеріг, пегас
II Adiutrix	07.03.70 р. – рубіж III-IV ст.	Британія, Нижня Паннонія	пегас, козеріг
II Traiana	101 р.(?) – IV ст.	Дакія, Сирія, Єгипет	?
II Italica	168 р. – рубіж IV-V ст.	Норік	?
III Italica	168 р. – рубіж IV-V ст.	Реція	лелека
IV Macedonica	сер. I ст. до н.е. – 70/71 р.	Македонія, Іспанія, Верхня Германія (Mogontiacum)	бик, козеріг
IV Flavia Felix	70 р. – рубіж III-IV ст.	Далмація, Мезія	лев
IV Scythica	сер. I ст. до н.е. – IV ст.	Сирія, Мезія	?
V Alaudae	сер. I ст. до н.е. – 86/92 р.	Нижня Германія (Vetera), Мезія	слон

V Macedonica	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Іспанія, Дакія, Мезія	орел, бик
VI Victrix	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Іспанія, Германія (Novaesium, Vetera), Британія	бик
VII Claudia Pia Fidelis	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Далмація, Мезія	бик
VIII Augusta	сер. I ст. до н.е. – рубіж IV-V ст.	Схід, Іллірик	бик
X Gemina	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Іспанія, Паннонія, Германія	Нептун, Ромул і Рем, бик (?), вовчиця
XI Actiaca (Claudia Pia Fidelis)	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Далмація, Мезія	Нептун, Ромул, вовчиця, Рем
XIII Gemina	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Паннонія, Германія, Дакія	лев
XIV Gemina (Martia Victrix)	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Паннонія, Верхня Германія (Mogontiacum), Британія	козеріг, орел
XV Apollinaris	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Верхня Паннонія (Carnuntum), Каппадокія	козеріг
XV Primigenia	39/43 р. – 70/71 р.	Германія	?
XVI Galeria	сер. I ст. до н.е. – 70/71 р.	Германія (Mogontiacum, Novaesium)	лев
XVII	сер. I ст. до н.е. – 9 р.	Аквитанія, Германія	?
XVIII	сер. I ст. до н.е. – 9 р.	Аквитанія, Германія	?
XIX	сер. I ст. до н.е. – 9 р.	Германія	?
XX Valeria Victrix	сер. I ст. до н.е. – поч. V ст.	Іспанія, Далмація, Германія, Британія	кабан
XXI Rapax	сер. I ст. до н.е. – 92 р.(?)	Германія (Вонна, Mogontiacum)	козеріг
XXII Primigenia	39/43 р. – рубіж IV-V ст.	Германія	козеріг

КАРТА РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В І-ІІ СТ. Н. Е.

КАРТА ВТОРГНЕННЯ СУСІДНІХ ПЛЕМЕН У РИМСЬКУ ІМПЕРІЮ В III-IV СТ. Н. С.

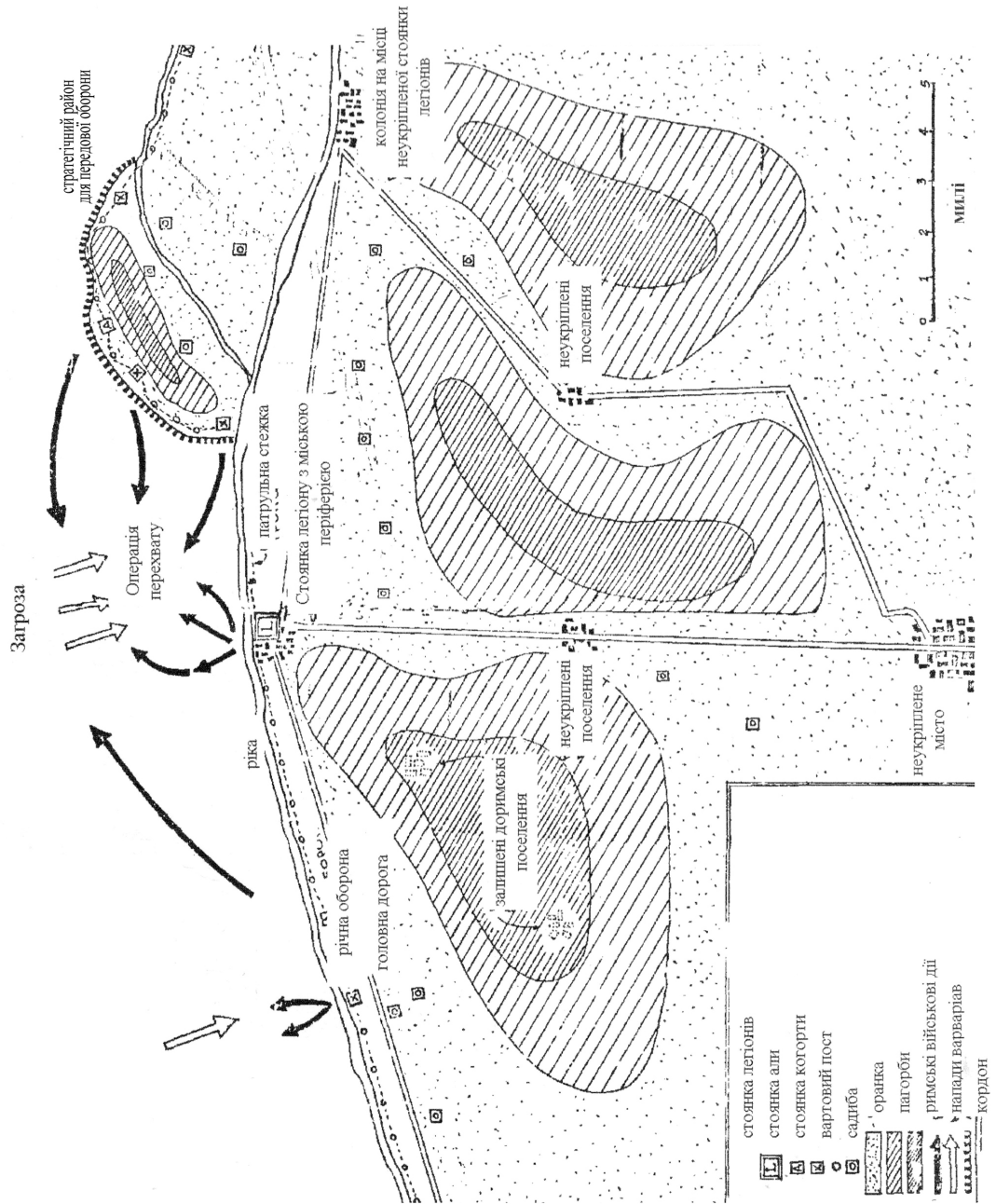

СХЕМА «ПЕРЕДОВОЇ ОБОРОНИ» (10-79 рр. н.е.)

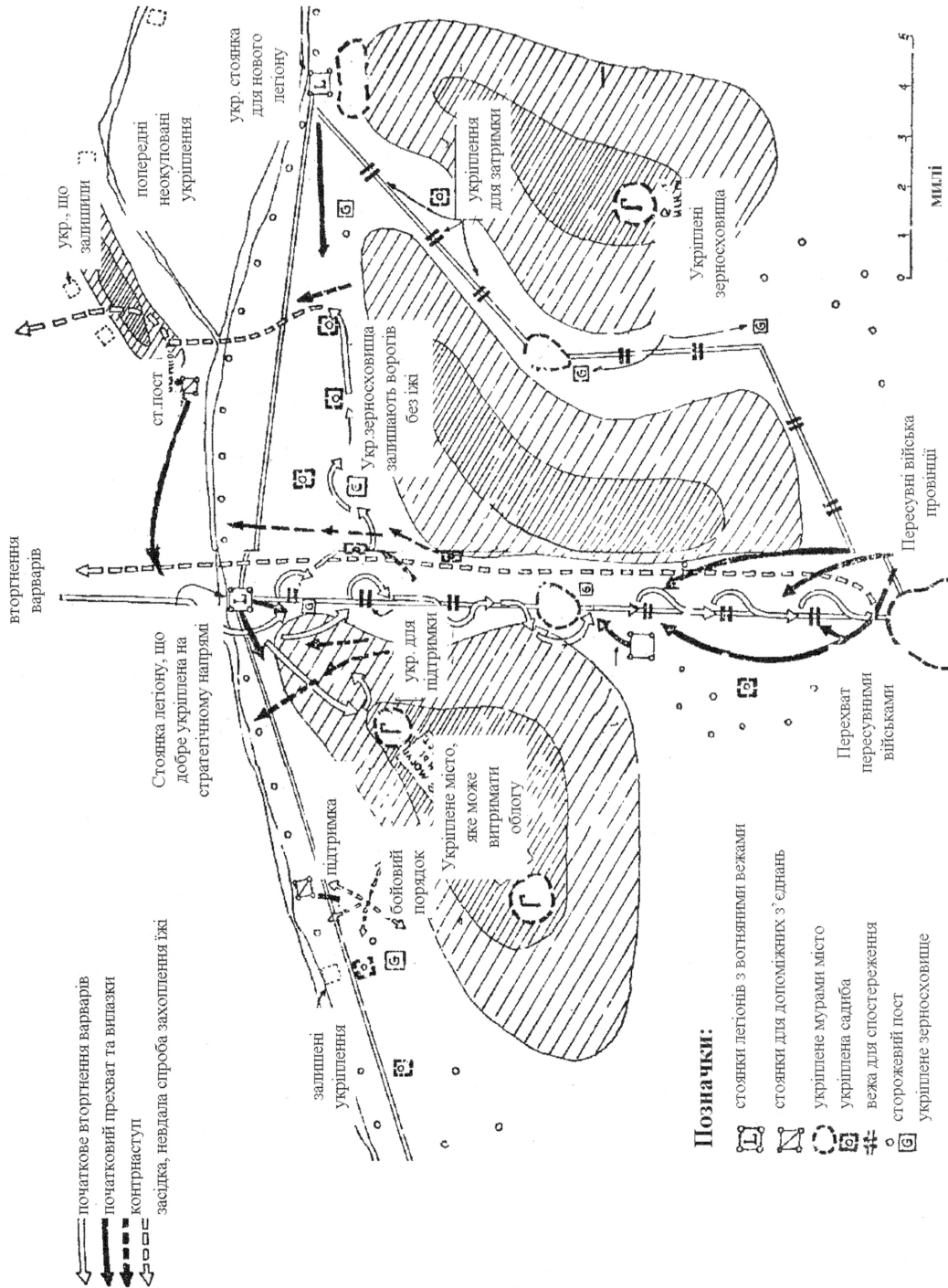

СХЕМА «ГНУЧКОЇ ОБОРОНИ» (80-170 рр. н.с.)

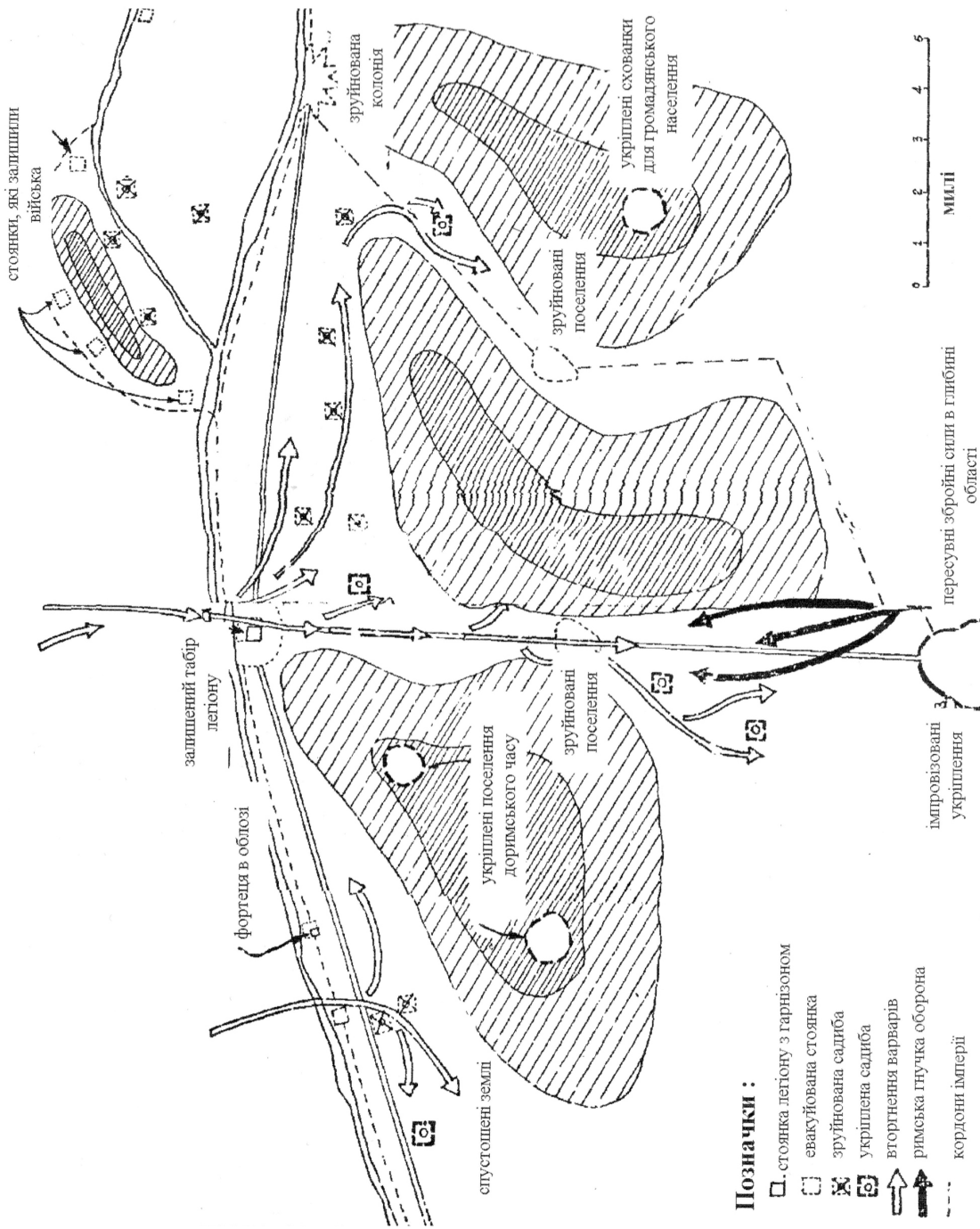

СХЕМА «ГЛИБОКОЇ ОБОРОНИ» (170-250 рр. н.е.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Джерела

1. Appian. Roman history / Appian. – Cambridge ; London, 1913. – Vol. IV. The Civil Wars. Books III-V. – 690 p.; Appian's Roman History / Appian's ; with an engl. transl. by H.White. – Cambridge ; London, 1953-1955. – Vol. I-IV; Аппиан Александрийский. Римская история / Аппиан Александрийский ; пер. с греч. – М.: Ладомир, 2002. – 878 с.
2. Caesar Caius Julius. The Gallic war / Caesar Gaius Julius ; with an tngl. transl. by H.J.Edwards. – Cambridge ; London, 1958. – XXII+620+8 p.; Цезарь Гай Юлий. Галльская война / Цезарь Гай Юлий. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР , 1948. – 559 с.; Цезарь Гай Юлий. Записки / Гай Юлий Цезарь ; пер. М.М. Покровского, предисл. К.Королева. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2008. – 624 с.
3. Cicero. Discours. Tome I, II, III. Pour P.Quinctius. Pour Sex. Roscius D' Amerie. Pour Q.Roscius le comedien. Texte etabli et traduit par H.De la Ville de Mirmont / Cicero. – Paris, 1921. – XVII+159 p.; 1922. – XII+212 p.; 1923. – IX+159 p.; 1925 . – XIV+136 p.; Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения / Марк Туллий Цицерон. – М. : Наука, 1975. – 565 с.
4. Cicero. Letters to Atticus / Cicero. – London ; New York : William Heinemann ; G. P.Putnam's Sons, 1919. – 496 p.; Цицерон Марк Туллий. Письма Марка Туллия к Аттику, близким, брату Квинту, Марку Бруту / Марк Туллий Цицерон ; пер. В.О.Горенштейна. – М. : Изд-во АН СССР, 1949-1951. – Т. I-III. – 965 с.
5. Corpus Inscriptionum Latinarum / Consiliae et auctoritate Academiae litterarum regiae Borusstuae editum. – Berolini ; Lipsiae, 1881-1986. – Vol. I-XXVII.
6. Digesta. Corpus Juris Civilis. – Berolini, 1889. – Vol. I. Institutiones Digesta. – 882 p.; Дигесты Юстиниана: избранные фрагменты / пер., под ред. и с прим. И.С. Перетерского. – М. : Наука, 1984. – 245 с.
7. Dio Cassius. Historia Romana / Dio Cassius. – Lipsiae, 1829. – Vol. III. – Lib. L-LX. – 480 p.; 1864. – Vol. IV. – Lib. LXI-LXXX. – 363 p.; Dio Cassius. Roman History / Dio Cassius. – Cambridge ; London, 1917. – Vol. V. – Books XLVI-L. – 544 p.; Дион Кассий Кокцеян. Римская история. Кн. LI / Дион Кассий ; пер. с древнегреч. К.В.Маркова и А.В.Махлаюка, коммент. и общ. ред. А.В. Махлаюка // ВДИ. – 2008. – № 2. – С.218-235; № 3. – С.254-267.
8. Eutropius. Breviarium Historiae Romanae / Eutropius. – Lipsiae : V.G.Teubneri, 1850. – 78 p.; Eutropii ad urbe condita / Eutropii ; rec. F.Rucchl. – Lipsiae, 1919. – XIX+90 p.; Евтропий. Бревиарий от основания Города / Евтропий ; пер. с лат. Д.В.Кареева, Л.А.Самуткиной. – СПб. : Алетея, 2001. – 305 с.
9. Flavii Josephus. The Jewish war, books 1-3 / Flavii Josephus ; with an engl. transl. by H.J.Thackeray. – London : W.Heinemann Ltd. ; Cambridge ; Massachusetts : Harvard University Press, 1967. – XXXIII+729 p.; Флавий Иосиф. Иудейская война / Иосиф Флавий ; пер. М.Финкельберг и А.Вдовиченко. – М. : Мосты культуры, 2006. – 522 с.
10. Flavii Josephi. Opera / Flavii Josephi ; ed. B.Niese, ed. 2. – Berolini, 1955. – Vol. I -VII; Josephus: In 10 vol. / Josephus ; with an engl. transl. by L.H.Feldmann. –

- Cambridge ; London, 1981. – 475 p.; Иосиф Флавий. Иудейские древности : в 2 т. / Иосиф Флавий ; пер. Г.Генкеля. – М. : Наука, 1994. – 650 с.; Флавий Иосиф . О древности еврейского народа. Против Апиона / Иосиф Флавий ; пер. и коммент. А.В.Вдовиченко. – М. : Еврейский университет в Москве, 1994. – 168 с.
11. Florus Lucius Annaeus. Rerum Romanorum. Epitome / Florus Lucius Annaeus // *Scriptores Historiae Romane Minores Sex.* – Lipsiae : apud Car. Knoblochium, 1833. – 156 p.; Флор Луций Анней. Две книги эпитом римской истории обо всех войнах за семьсот лет // А.И.Немировский, М.Ф.Дашкова. Луций Анней Флор – историк древнего Рима. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1977. – 67 с.
 12. Frontinus Sextus Iulius. Strategemata / Frontinus Sextus Iulius. – Cambridge : University Press ; London: William Heinemann, 1919. – Vol. I. – LV+309 p.; 1988. – Vol. II. – V+371 p.; Фронтин Секст Юлий. Военные хитрости (стратегемы) / Фронтин Секст Юлий ; пер. А.Рановича // Искусство войны. – Кн. 1. Древний мир. – СПб. : Амфора, 2000. – С.115-200.
 13. Herodiani. Ab excessu divi Marci libri octo / Herodiani ; ed. K.Stavenhagen. – Lipsiae ; Berolini : V.G.Teubner, 1922. – XII+235 p.; Геродиан. История императорской власти после Марка / Геродиан ; пер. Н.М.Ботвинника, А.И.Доватура и др. – СПб. : Алетейя, 1995. – 279 с.
 14. Horati Flacci Q. Opera / Horatius Flaccus Quintus ; rec. O.Keller et A.Holder. – Lipsiae, 1864. – Vol. I : Carminum libri IV epodon liber carmen saeculare. – XIV+304 p.; Квинт Гораций Флакк. Твори / Квинт Гораций Флакк ; пер. А.Содомори. – К. : Наук. думка, 1982. – 254 с.
 15. Inscriptiones Latinae Selectae / ed. Hermannus Dessau. – Berolini : Weidmann, 1954. – Vol. I. – V+580 p.; 1902. – Vol. II. – Pars 1. – IV+736 p.; 1955. – Vol. III. – Pars. 1. – 600 p.
 16. Iordanis. Romana et Getica / Iordanis ; rec. Th.Mommsen. – Berolini, 1884. – LXXIV+200 p.; Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Иордан ; вступ. статья, пер. и ком. Е.Ч.Скржинской // *Getica.* – М., 1960. – 435 с.
 17. Juvenal. Satires / Juvenal // Persius, Juvenal. Satires. – [3rd ed.]. – London : Longman, Brown & Co, 1845. – P.87-483; Ювенал. Сатиры / Ювенал ; пер. Д.С.Недовича и Ф.А.Петровского // Римская сатира. – М. : Худ. литература, 1989. – С.241-340.
 18. Livii Titus. Periocha omnium fragmenta Oxyrhynchi reperta Julii Obsequentis prodipiorum liber / Titus Livii ; ed. O.Roszbach. – Lipsiae, 1910. – XLI+201 p.; Ливий Тит. История Рима от основания Города : в 3 т. / Тит Ливий ; пер. Г.Кнабе, А.Солопова и др. – М. : АСТ, 2005. – 535 с.
 19. Martialis M. Valerii. Epigrammaton libri / Martialis M. Valerii. – Leipzig : Teubner, 1976. – 417 p.; Марциалл Марк Валерий. Эпиграммы / Марциалл Марк Валерий ; пер. Ф.Петровского. – Харьков ; Москва : АСТ, 2000. – 448 с.
 20. Ovidius, Publius Naso. Opera / Ovidius Publius Naso ; ed. F.Walthariuslen. – Lipsiae, 1922. – Vol. III. – Fasc. 1. Tristium libri V. – Ibis. Ex Ponto libri IV. – XVI+320 p.; Овидий Публий Назон. Собрание сочинений : в 2 т. / Овидий Публий Назон ; пер. М.Л.Гаспарова. – СПб. : Студия Биографика, 1994. – Т. I.

- 511 с.; Т. II. – 527 с.
21. Paulii Orosii. *Historiarum adversum paganos libri VII* / Paulii Orosii ; ed. C. Zangemeister. – Lipsiae, 1889. – XXI+371 p.; Орозий Павел. История против язычников. Кн. I-VII / Орозий Павел ; пер. с лат. В.М.Тюменева. – СПб. : Алетейя, 2004. – 544 с.
 22. Plinius Caecilius. *Letters and panegyricus* / Plinius Caecilius ; with an engl. transl. by V.Radice. – Cambridge ; London : Heinemann, 1972. – Vol. I. – XXXIII+563 p. ; Vol. II. – XXXIII+586 p.; Плиний Младший. Письма. Панегирик императору Траяну / Плиний Младший ; пер. М.Е.Сергеенко, А.И.Доватура и В.С. Соколова – М. : Наука, 1984. – 405 с.
 23. Pliny Secundi. *Naturalis Historiae* / Pliny Secundi. – Hamburgi : Gotae Sumptibus Friderici et Andreae Perthes, 1851. – Libri XXXVII. – Vol. I. – 493 p.; Plinius Caius Secundus. *Natural history* / Plinius Caius Secundus ; with an engl. transl. by H.Rackham. – Cambridge ; London, 1969. – Vol. II. – Libri II-IV. – IX+664 p.; Плиний Старший. Естествознание. Об искусстве / Плиний Старший ; пер., предисл. и прим. Г.А.Тароняна. – М. : Ладомир, 1994. – 940 с.; Плиний Старший. Естественная история. Кн. II / Плиний Старший ; пер. Н.А. Поздняковой // История Древнего Рима : тексты и документы. Ч. 1. Общество. Государство. Религия. – М. : Высш. шк., 2004. – С.222-235.
 24. Plutarch. *Moralia* / Plutarch. – Cambridge : Harvard University Press ; London : William Heinemann, 1961. – Vol. III. – XII+600 p.; Плутарх. Моралии. Наставления по управлению государством / Плутарх ; пер. и коммент. Л.А. Ельницкого // ВДИ. – 1978. – № 3. – С.229-252; № 4. – С.213-234; Плутарх. Моралии. О монархии, демократии и олигархии / Плутарх ; пер. и коммент. Л. Д.Диатроптова // ВДИ. – 1979. – № 2. – С.229-232; Плутарх. Моралии. Об удаче римлян / Плутарх ; пер. и коммент. Г.П.Чистякова и Э.Г.Юнца // ВДИ. – 1979. – № 3. – С.233-265; Плутарх. Моралии. Изречения царей и полководцев / Плутарх ; пер. и коммент. М.Л.Гаспарова // ВДИ. – 1980. – № 3. – С.237-253; № 4. – С.235-252; 1981. – № 1. – С.233-251.
 25. Plutarchus. *Parallel Lives* / Plutarchus ; with an engl. transl. by V.Perrin. I-XI vol. – London : Heinemann ; Cambridge : University Press, 1968. – Vol. VII-IX. – X+619 p.; Плутарх Херонейский. Сравнительные жизнеописания / Плутарх Херонейский. – М. : Изд-во АН СССР 1961-1964. – Т. I-III. – 752 с.
 26. Polybii. *Historiarum guidguid superset* / Polybii ; editio nova. – Oxonii : W.Baxter, 1823. – Т. II. – Lib. IV-IX. – 541 p.; Полибий. Всеобщая история в сорока книгах : в 3 т. / Полибий ; пер. Ф.Г.Мищенко. – СПб. : Наука, 1994-1995. – Т. I-III. – 765 с.
 27. Ptolemaeus Claudius. *Geographia* / Ptolemaeus Claudius. – Amsterdam : Theatrum Orbis Terrarum, 1966. – XXIII+195 p.; Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Птолемей Клавдий ; пер. К.Апта и В.Латышева // Античная география. – М. : Географиздат, 1953. – С.218-223.
 28. *Res gestae divi Augusti* / with an engl. transl. by P.A.Brunt and J.M.Moore. – Bristol, 1978. – 90 p.; Деяния божественного Августа / пер. И.Ш.Шифмана // Цезарь Август. – Ленинград : Наука, 1990. – С.166-176.

29. *Scriptores Historiae Augustae* / ed. E.Hohl. – Lipsiae : Teubner, 1965. – Vol. I. – 310 p.; Vol. II. – 308 p.; Авторы жизнеописаний Августов / пер. С.П. Кондратьева, под ред. А.И.Доватура, прим. С.П.Кондратьева, пер. стихов Ф.А.Петровского // ВДИ. – 1957. – № 1. – С.257-269; № 2. – С.243-262; № 3. – С.223-241; № 4. – С.205-214; 1958. – № 1. – С.253-287; № 2. – С.265-293; № 3. – С.239-261; № 4. – С.177-185; 1959. – № 1. – С.225-245; № 2. – С.235-245; № 3. – С.229-244; № 4. – С.217-240; 1960. – № 1. – С.213-239; № 2. – С.181-211.
30. *Sexti Aurelii Victoris liber de Cesaribus: Praecedunt origo gentis romanae et liber de viribus illustribus urbis Romae. Subsequitur epitome de Caesaribus* / Aurelius Victor Sextus ; rec. F.Pichlmayr, ed. collegit et adiecit R.Cruendel. – Lipsiae, 1966. – XXIV+226 p.; Секст Аврелий Виктор. История Рима. О Цезарях. Извлечения о жизни и нравах Римских императоров. Происхождение Римского народа. О знаменитых людях / Секст Аврелий Виктор ; пер. и вступ. стат. В.С.Соколова // ВДИ. – 1963. – № 4. – С.215-257; 1964. – № 1. – С.229-252; № 2. – С.199-240.
31. *Strabo. Geographica* / Strabo. – Berolini : Libraria Friderici Nicola, 1844-1852. – Vol. I. – XCIV+470 p.; Vol. II. – 612 p.; Vol. III. – 683 p.; Vol. IV – 547 p.; Vol. VII. – 697 p.; Страбон. География / Страбон ; пер. Г.А.Стратановского. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 639 с.
32. *Suetonii Tranquilli. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis* / Suetonii Tranquilli. – Lipsiae : Caroli Tauchnitii, 1845. – 388 p.; Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей / Светоний Гай Транквилл ; пер. М.Л.Гаспарова. – СПб. : Кристалл, 2000. – 639 с.
33. *Tacitus Cornelius. Annales* / Tacitus Cornelius. – London : Francis & John Rivington, 1852. – Part I. – XXVIII+336 p.; 1853. – Part II. – XVI+280 p.; Тацит Корнелий. Анналы. Малые произведения. История / Тацит Корнелий ; пер. А.С.Бобовича. – М. : АСТ, 2001. – 992 с.
34. *Tacitus. Historias et libros minores continens* / Tacitus ; ed. stereotypa. – Lipsiae : V.G.Teubneri, 1901. – 396 p.; Тацит Корнелий. Сочинения: в 2 т. / Тацит Корнелий ; отв. ред. С.Л.Утченко. – Ленинград : Наука, 1969. – Т. 1. – 444 с.; Т. 2. – 370 с.
35. *Vegetius Renatus Flavius. Epitoma rei militaris* / Vegetius Renatus Flavius. – Oxford : University Press ; New York : Clarendon Press, 2004. – LX+180 p.; Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела / Флавий Вегеций Ренат ; пер. С.П.Кондратьева // ВДИ. – 1940. – № 1. – С.231-276.
36. *Velleius Paterculus. The Tiberian narrative (2.94-131)* / Velleius Paterculus ; ed. with an introd. and comm. by A.J.Woodman. – Cambridge : University Press, 1977. – XIX+292 p.; Vellei Paterculi. *Historiae Romanae* / Vellei Paterculi. – Lipsiae : V. G.Teubneri, 1863. – XII+124 p.; Веллей Патеркул. Римская история / Веллей Патеркул ; пер. А.И.Немировского и М.Ф.Дашковой. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 212 с.
37. *Virgile. Les georgiques* / Virgile ; texte etabli et traduit par H.Goelzer. – Paris [1885?]. – XXXII+182 p.; *Virgile. Eneide. Livres I-VI* / Virgile ; texte etabli et traduit par H.Goelzer et A.Bellessort. – Paris [1886?]. – XXXII+197 p.; *Virgil. Aeneid. Book 8* / Virgil. – Cambridge : University Press, 1976. – X+201 p.; Вергилий Марон. Буколики. Георгики. Энеида / Вергилий Марон. – М. :

Наука, 1979. – 171 с.

38. Древние германцы : сборник документов / под ред. А.Д.Удальцова. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1937. – 437 с.
39. Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи / подбор, пер. и коммент. Е.М.Штаерман, под ред. Ф.А.Петровского // ВДИ. – 1955. – № 2. – С.219-260; № 3. – С.223-268; № 4. – С.207-234; 1956. – № 1. – С.195-268; № 2. – С.187-232; № 3. – С.169-264; № 4. – С.175-218; 1957. – № 1. – С.199-230.

II. Монографії і статті

40. Абрамзон М.Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М.Г.Абрамзон. – М. : Изд-во Магнитогорского дома печати, 1995. – 656 с.
41. Античный полис. Проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества / под ред. Э.Д.Фролова // Межвузовские статьи. – СПб., 1995. – С.125-197.
42. Археология Венгрии : у 2 т. : Т. II : Конец II тыс. до н.э. – I тыс. н.э. / отв. ред. В.С.Титов, И.А.Эредели. – М. : Наука, 1986. – С.261-345.
43. Балагури Э.А. Бронзовый век / Э.А.Балагури // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991. – С. 235-247.
44. Бандровский А.Г. Этническая ситуация Карпатского региона в период исторических контактов с Римской империей (I-III вв. н.э.) / А.Г.Бандровский // Вестник Московского ун-та. Серия 8 : История. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1985. – № 2. – С.77-88.
45. Бандровський О. “Дакійська політика” Римської імперії від Доміціана до Траяна / О.Бандровський, Я.Онищук // Carpatica-Карпатика. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 2007. – Вип. 36. – С.125-151.
46. Бандровський О. “Лімесна” політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I-III ст. н.е. / О.Бандровський // Carpatika-Карпатика. Давня історія українців і суміжних регіонів. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 2001. – Вип. 13. – С.159-167.
47. Бандровський О. Зовнішня політика Августа та Тіберія у сучасній англо-американській історіографії / О.Бандровський, О.Петречко // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів : Вид-во «Світ», 1996. – Вип. 31. – С.3-9.
48. Бандровський О. Зовнішня політика Римської імперії та етнічна ситуація в карпатському регіоні в добу правління династії Антонінів (96-192 pp.) / О. Бандровський // Okres latenski i rzymski w Karpatach polskich. – Krosno, 2004. – С.610-622.
49. Бандровський О. Зовнішня політика Римської імперії у I ст. н.е. за творами Таціта / О.Бандровський // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Історія. – Дрогобич : Вимір, 2005. – Вип. 16. – С.104-113.

50. Бандровський О. Початки державотворення у Південно-Східній та Центральній Європі / О.Бандровський // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – Вип. 35-36. – С.32-42.
51. Бандровський О. Римська імперія і племена Карпатського регіону / О. Бандровський // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. З історії стародавності і середньовіччя. – Львів : Вид-во при ЛДУ видавничого об'єднання «Вища школа», 1988. – Вип. 24. – С.26-36.
52. Бандровський О. Свідчення про перебування римських допоміжних з'єднань у Подністрів'ї / О.Бандровський // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів : Вид-во при ЛДУ ім. І.Франка, 1992. – Вип. 2. – С.43-45.
53. Белова Н.Н. О формах зависимости в сельском хозяйстве римской Галлии I-III вв. (по эпиграфическим и археологическим данным) / Н.Н.Белова // ВДИ. – 1970. – № 1. – С.121-142.
54. Белова Н.Н. Социальные движения в Галлии в I-II вв. н.э. / Н.Н.Белова // ВДИ. – 1952. – № 4. – С.45-56.
55. Белова Н.Н. К вопросу о кризисе в Римской империи в III в. / Н.Н.Белова, М. Я.Сюзюмов // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1978. – Сб. 15. – С.6-19.
56. Бідзілля В.І. Поселення Галіш-Ловачка / В.І.Бідзілля // Зб. «Археологія» / відпов. ред. С.М.Бібіков. – К. : Наукова думка, 1964. – Т. XVII. – С.92-143.
57. Бокщанин А.Г. Источниковедение Древнего Рима : [учебник] / А.Г.Бокщанин. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 159 с.
58. Бокщанин А.Г. Парфия и Рим (исследование о развитии международных отношений позднего периода истории античного мира) / А.Г.Бокщанин. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – Ч. I; 1966. – Ч. II. – 300 с.
59. Бокщанин А.Г. Социальный кризис Римской империи в I в. н.э. / А.Г. Бокщанин. – М. : Изд-во МГУ, 1954. – 245 с.
60. Болтинская Л.В. Выступление паннонских и германских легионов в период правления Тиберия / Л.В.Болтинская // Из истории древнего мира и средних веков. – Красноярск : Изд-во Красноярского гос. пед. инс-та, 1967. – С.25-37.
61. Болтинская Л.В. Положение солдат римских легионов в период правления династии Юлиев-Клавдиев / Л.В.Болтинская // Вопросы всеобщей истории. – Красноярск : Изд-во Красноярского гос. пед. инс-та, 1967. – Вып. 4. – С.3-12.
62. Бондарь Р.Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса / Р.Д. Бондарь // ВДИ. – 1973. – № 3. – С.144-155.
63. Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов / В.П. Буданова. – М. : Наука, 2000. – 544 с.
64. Буданова В.П. Великое переселение народов: этнополитические и социальные аспекты / В.П.Буданова, А.А.Горский, И.Е.Ермолова. – М. : Наука, 1999. – 323 с.
65. Вержбицкий К.В. Развитие системы принципата при императоре Тиберии (14-37 гг. н.э.) / К.В.Вержбицкий. – СПб. : Мидгардт, 2002. – 280 с.
66. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Лидия Винничук ; пер. с польск. В.К.Ронина. – М. : Высш. шк., 1988. – 496 с.

67. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VIII-I вв. до н.э. : историко-эпиграфическое исследование / Ю.Г.Виноградов. – М. : Наука, 1989. – 345 с.
68. Винокур І. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя: від кам'яного віку до середньовіччя / І.Винокур. – К. : Наук. думка, 1985. – 320 с.
69. Виппер Р.Ю. Рим / Р.Ю.Виппер. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1995. – 345 с.
70. Виппер Р.Ю. Очерки истории Римской империи. Рим и раннее христианство / Р.Ю.Виппер. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 480 с.
71. Власть, человек, общество в античном мире / под. ред. В.М.Тюменева – М. : АСТ, 1997. – 375 с.
72. Вольфрам Х. Готы / Х.Вольфрам ; пер. Б.П.Миловидова и М.Ю.Некрасова. – СПб. : Издательский Дом Ювента, 2003. – 432 с.
73. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи. Закат и падение Римской империи : в 7 т. / Э.Гиббон ; пер. с англ. В.Н.Неведомского. – СПб. : Наука, 1997. – Т. 1. – 428 с.
74. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / П.Гиро. – СПб. : Наука, 1995. – 435 с.
75. Гиро П. Быт и нравы древних римлян / П.Гиро. – Смоленск : Русич, 2002. – 576 с.
76. Гольженков И.А. Армия императорского Рима I-II вв. н.э. / И.А.Гольженков. – М. : АСТ, 2000. – 48 с.
77. Гольденберг В.А. Очерки по истории Римской империи в I веке н.э. Гражданская война 69 года н.э. / В.А.Гольденберг. – Х. : Изд-во Харьковского ун-та, 1958. – 119 с.
78. Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов / Б.Н.Граков // ВДИ. – 1947. – № 3. – С.100-121.
79. Грант М. Двенадцать цезарей / М.Грант. – М. : Наука, 1998. – 223 с.
80. Грант М. Римляне / М.Грант ; пер. с англ. И.Ю.Мартьянова. – М. : Центрполиграф, 2005. – 397 с.
81. Грант М. Римские императоры / М.Грант. – М. : Наука, 1998. – 254 с.
82. Грант М. Цивилизация Древнего Рима / М.Грант. – М. : Центрполиграф, 2003. – 345 с.
83. Гревс И.М. Очерки из истории римского землевладения (преимущественно во время Империи) / И.М.Гревс. – СПб. : Наука, 1988. – Т. I. – 390 с.
84. Гримм Э.Д. Исследования по истории развития римской императорской власти / Э.Д.Гримм. – СПб. : Наука, 1900. – Т. I. – 457 с.
85. Данилов Е. Военная разведка и политический шпионаж при Октавиане Августе / Е.Данилов // Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. – С.83-89.
86. Данилов Е. Римская военная контрразведка / Е.Данилов // Научные ведомости БелГУ. Серия : История, политология, экономика. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. – № 2. – С.22-30.
87. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории : в 2 т. / Г.Дельбрюк ; пер. с нем. В.И.Авдиева ; под ред. А.Б.Егорова. – СПб. :

- Наука, 2001. – Т. I. Античный мир. – С.225-320.
88. Дмитриев А.Д. Народные движения в восточноримских провинциях в период дунайских войн (236-278 гг.) / А.Д.Дмитриев // Византийский временник. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. VIII. – С.97-126.
 89. Дмитриев А.Д. Падение Дакии / А.Д.Дмитриев // ВДИ. – 1949. – № 1. – С.76-85.
 90. Дмитриенко В.В. Властители Рима: время правления Октавиана Августа и династии Юлиев-Клавдиев / В.В.Дмитриенко. – М. : АСТ, 2004. – 781 с.
 91. Доватур А.И. Историк Геродиан / А.И.Доватур // ВДИ. – 1972. – № 1. – С.237-258.
 92. Доватур А.И. Обзор новейших работ по «Истории» Геродиана / А.И.Доватур // ВДИ. – 1975. – № 1. – С.205-217.
 93. Донеvські П. Про табір XI легіону в Дуросторуме / П.Донеvські // *Balkanica Rosnaniensia*. – 1995. – Т. VII. – С.256-275.
 94. Драгоманов М. Император Тиберий / М.Драгоманов // Университетские известия. – К., 1864. – № 1. – С.4-34; № 2. – С.1-57.
 95. Древний Рим. История. Быт. Культура: из книг современных ученых. – М. : Наука, 1997. – 540 с.
 96. Дьяков В.Н. История римского народа в античную эпоху. Ч. I : Возникновение классового общества и государства в Риме / В.Н.Дьяков // Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина. – М. : Издание МГПИ им. Ленина, 1947. – Т. XVI. – Вып. 2. – С. 25-32.
 97. Дьяков В.Н. Начало политического кризиса Римской империи (180-235 гг.) / В.Н.Дьяков // Ученые записки МГПИ им. Ленина ; под. ред. проф. В.Ф. Семенова. – М. : Издание МГПИ им. Ленина, 1957. – Т. CIV. – Вып. 5. – С.45-67.
 98. Дьяков В.Н. Социальная и политическая борьба в Римской империи в середине III в. / В.Н.Дьяков // ВДИ. – 1961. – № 1. – С.84-107.
 99. Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации / В.Н.Дьяков // Ученые записки МГПИ им. Ленина. – М. : Издание МГПИ им. Ленина, 1942. – Т. XXVIII. – Вып. 1. – С. 45-57.
 100. Дьяков В.Н. Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мезия / В.Н.Дьяков // ВДИ. – 1940. – № 3-4. – С.71-89.
 101. Евсеенко Т.П. Военный фактор в государственном строительстве Римской империи эпохи раннего принципата / Т.П.Евсеенко. – Ижевск : Изд-во Удмуртского гос. ун-та, 2001. – 186 с.
 102. Егер О. Древний мир / О.Егер. – М. : Наука, 2000. – 457 с.
 103. Егоров А.Б. Политическое развитие системы принципата при Тиберии / А.Б.Егоров // Социальная структура и политическая организация античного общества. – Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А.А.Жданова, 1982. – С.135-168.
 104. Егоров А.Б. Рим на грани эпох: проблемы рождения и формирования принципата / А.Б.Егоров. – Ленинград: Изд-во ЛГУ им. А.А.Жданова, 1985. – 224 с.
 105. Еременко В.Е. Кимвры, тевтоны, кельтоскифы и некоторые вопросы хронологии рубежа среднего и позднего латена / В.Е.Еременко, М.Б.Щукин // Проблемы эпохи латена и римского времени. – СПб. : Изд-во СПб ун-та им. А

- .А.Жданова, 1992. – С.80-115.
106. Ешевский С.В. Центр римского мира и его провинции / С.В.Ешевский // Вестник Европы. – 1866. – № 3. – С.11-56.
107. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії / Л.О.Зашкільняк. – Львів : Вид-во ЛОНМІО, 1996. – 95 с.
108. Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності / Л.О. Зашкільняк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1999. – 228 с.
109. Зелинский Ф.Ф. Императорский Рим / Ф.Ф.Зелинский. – СПб. : Алетейя, 1999. – 421 с.
110. Зелинский Ф.Ф. Римская империя / Ф.Ф.Зелинский. – СПб.: Алетейя, 1999. – 486 с.
111. Златковская Т.Д. Мезия в I и II веках нашей эры / Т.Д.Златковская. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 136 с.
112. Златковская Т.Д. Племенной союз гетов под руководством Биребисты (I в. до н.э.) / Т.Д.Златковская // ВДИ. – 1955. – № 2. – С.73-97.
113. Зомбор І.Т. Завоювання Паннонії Римом / І.Т.Зомбор // Carpatika-Karpatika. Давня історія українців і суміжних регіонів. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 2001. Вип. 13. – С.140-144.
114. Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя: очерки по военно-политической истории / В.М.Зубарь. – К. : Наукова думка, 1994. – 385 с.
115. Игнатенко А.В. Древний Рим: от военной демократии к военной диктатуре (историко-правовое исследование) / А.В.Игнатенко. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1988. – 345 с.
116. Игнатенко А.В. Армия в Риме в период кризиса III в. (политическая роль армии и изменение ее организационно-правовых основ) / А.В.Игнатенко // Правовые идеи и государственные учреждения. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1980. – С.20-31.
117. История Европы : в 8 т. / под. ред. Е.С.Голубцовой. – М. : Наука, 1988. – Т. I. Древняя Европа. – 703 с.
118. Кареев Н.И. Монархии древнего Востока и греко-римского мира / Н.И. Кареев. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 1904. – 280 с.
119. Карышковский П.О. Древний город Тира / П.О.Карышковский, И.Б. Клейман. – К. : Наукова думка, 1985. – 234 с.
120. Кехедьї М. Район первого поселения языгов в Венгрии / М.Кехедьї // A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. – Szeged, 1975. – Т. 1. – С.323-325.
121. Кнабе Г.С. Древний Рим: история и повседневность. Очерки / Г.С.Кнабе. – М. : Искусство, 1986. – 206 с.
122. Кнабе Г.С. Римское общество в эпоху ранней империи / Г.С.Кнабе // История древнего мира. – М. : Наука, 1989. – Т. 3. – С.112-140.
123. Кнабе Г.С. Римская биография и «Жизнеописание Агриколы» Тацита / Г.С. Кнабе // ВДИ. – 1980. – № 4. – С.53-74.
124. Кнабе Г.С. Метафизика тесноты: Римская империя и проблема отчуждения / Г.С.Кнабе // ВДИ. – 1997. – № 3. – С.66-79.
125. Ковалев С.И. Опыт периодизации римской истории / С.И.Ковалев // ВДИ. – 1955. – № 4. – С.108-116.

126. Колобов А.В. Всегда ли лимес являлся границей Римской империи? / А.В. Колобов // ANTIQVITAS AETERNA : Поволжский антиковедческий журнал. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2007. – Вып. 2. Война, армия и военное дело в античном мире. – С.194-202.
127. Колобов А.В. Династическая пропаганда на знаменах и боевых наградах римских легионов (первый век Империи) / А.В.Колобов // Проблемы истории, филологии, культуры. – Москва : Изд-во МГУ им. М.В.Ломоносова ; Магнитогорск : Изд-во Магнитогорского ун-та, 1999. – Вып. 8. – С.129-136.
128. Колобов А.В. Новейшие исследования по римско-провинциальной просопографии и ономастики в изданиях Познанского университета / А.В. Колобов // Межвуз. сб. науч. стат. «Античность и средневековые Европы» / под ред. И.Л.Маяк и А.З.Нюркаевой. – Пермь : Пермский ун-т, 1996. – С.254-272.
129. Колобов А.В. Римские легионы вне полей сражений (эпоха раннего принципата) / А.В.Колобов. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1999. – 128 с.
130. Колобов А.В. Римское военное снаряжение в Восточной Европе: проблемы интерпретации / А.В.Колобов // Новый Гиперборей : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь : Пермский ун-т, 2004. – С.91-97.
131. Колобов А.В. Экономические аспекты римской оккупации Рейнско-Дунайского пограничья в эпоху Юлиев-Клавдиев / А.В.Колобов // Межвуз. сб. науч. стат. «Античность Европы» / под ред. И.Л.Маяк и А.З.Нюркаевой. – Пермь : Пермский ун-т, 1992. – С.38-47.
132. Колобов А.В. Эпитафии легионеров как источник по истории раннего принципата / А.В.Колобов // Межвуз. сб. науч. стат. «Античность и средневековые Европы» / под ред. И.Л.Маяк и А.З.Нюркаевой. – Пермь : Пермский ун-т, 1994. – С.106-114.
133. Колосовская Ю.К. Дунайские племена и их войны с Римом / Ю.К. Колосовская // История Европы : в 8 т. Т. 1. Древняя Европа. – М. : Наука, 1998. – С.605-647.
134. Колосовская Ю.К. Завоевание Паннонии Римом / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1961. – № 1. – С.60-84.
135. Колосовская Ю.К. К вопросу о романизации Дакии / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1957. – № 1. – С.81-101.
136. Колосовская Ю.К. К вопросу о социальной структуре римского общества I-III вв. н.э. (Collegia Veteranorum) / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1969. – № 4. – С.122-129.
137. Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакии / Ю.К. Колосовская // ВДИ. – 1955. – № 3. – С.61-84.
138. Колосовская Ю.К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1996. – № 2. – С.146-166.
139. Колосовская Ю.К. Новые публикации эпиграфических памятников по истории дунайских провинций / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1978. – № 4. – С.165-184.

140. Колосовская Ю.К. Паннония в I-III веках н.э. / Ю.К.Колосовская. – М. : Наука, 1973. – 367 с.
141. Колосовская Ю.К. Проблема “Рим и варвары“ в советской историографии античности последних десятилетий / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1980. – № 3. – С.180-192.
142. Колосовская Ю.К. Рабство в дунайских провинциях / Е.М.Штаерман, Н.Н. Белова, Ю.К.Колосовская // Рабство в западных провинциях Римской империи в I-III вв. – М. : Наука, 1977. – С.120-209.
143. Колосовская Ю.К. Рабство в дунайских провинциях Римской империи / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1962. – № 3. – С.186-197.
144. Колосовская Ю.К. Рим и племена на Дунае в I-IV вв. н.э. / Ю.К. Колосовская. – М.: Наука, 2000. – 288 с.
145. Колосовская Ю.К. Римский наместник и его роль во внешнеполитической истории Дакии / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1988. – № 4. – С.20-37.
146. Колосовская Ю.К. Роль италийских отпущенников в романизации Паннонии / Ю.К.Колосовская // ВДИ. – 1971. – № 2. – С.57-77.
147. Котигорошко В.Г. Вопросы происхождения и этно-культурной принадлежности населения Верхнего Потисья римского времени / В.Г. Котигорошко // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. – Nitra, 1986. – С.227-238.
148. Котигорошко В.Г. Культуры римского времени / В.Г.Котигорошко // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов : Изд-во Львовского ун-та им. И. Франко, 1991. – С.145-161.
149. Котигорошко В.Г. Население Верхнего Потисья и римские провинции Паннония и Дакия / В.Г.Котигорошко // Carpatika-Карпатики. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1998. – Вип. 5. – С.141-153.
150. Котигорошко В.Г. Проблеми етно-культурних процесів в Карпато-Дунайському басейні I ст. до н.е. – III ст. н.е. / В.Г.Котигорошко // Археологія. – 1991. – № 4. – С.10-17.
151. Котигорошко В.Г. Римские импорты и выделение экономических районов в Верхнем Потисье / В.Г.Котигорошко // ВДИ. – 1993. – № 3. – С.121-136.
152. Котигорошко В.Г. Фракийцы Верхнего Потисья / В.Г.Котигорошко. – Ужгород : Изд-во Ужгородского ун-та, 1995. – 131 с.
153. Котигорошко В.Г. Этно-политические аспекты истории Верхнего Потисья I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. / В.Г.Котигорошко // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Saty Mare, 1999. – С.101-118.
154. Крист К. История времён римских императоров от Августа до Константина : в 2 т. / К.Крист. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – Т.1. – 576 с.; Т.2. – 509 с.
155. Кругликова И.Т. Дакия в эпоху римской оккупации / И.Т.Кругликова. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 168 с.
156. Кудрявцев О.В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории / О. В.Кудрявцев. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 411 с.

157. Кулаковский Ю. Армия в Римской империи / Ю.Кулаковский. – К., 1894. – 24 с.
158. Кулаковский Ю. Надел ветеранов землей и военные поселения в Римской империи: эпиграфическое исследование / Ю.Кулаковский. – К., 1881. – 45 с.
159. Ле Бозк Я. Римская армия эпохи Ранней Империи / Я.Ле Бозк ; пер. с фр. М. Н.Челинцевой. – М. : РОССПЭН, 2001. – 400 с.
160. Лозинська С.О. Етапи розбудови дакійського лімесу / С.О.Лозинська // Carpatika-Karpatika. Давня історія українців і суміжних регіонів. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 2001. – Вип. 13. – С.168-175.
161. Лозинська С.О. Римський обіг грошей в зоні дунайського лімесу / С.О. Лозинська // Наук. вісник Ужгородського ун-ту. Серія : Історія. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 2004. – Вип. 11. – С.3-10.
162. Марков К.В. К вопросу о хронологии работы Диона Кассия над «Римской историей» / К.В.Марков // ВДИ. – 2008. – № 2. – С.142-155.
163. Махлаюк А.В. Военное товарищество и корпоративность римской императорской армии / А.В.Махлаюк // ВДИ. – 1996. – № 1. – С.18-30.
164. Махлаюк А.В. «Между заискиванием и суровостью» (о некоторых аспектах римской воинской дисциплины) / А.В.Махлаюк // ВДИ. – 1998. – № 1. – С.286-301.
165. Махлаюк А.В. Scientia rei militaris (к вопросу о «профессионализме» высших военачальников римской армии) / А.В.Махлаюк // Вестник Нижегородского ун-та им. Н.И.Лобачевского. Серия : История. – Нижний Новгород : Изд-во НГУ, 2002. – Вып. 37. – С.13-31.
166. Махлаюк А.В. Армия Римской империи: очерки традиций и ментальности / А.В.Махлаюк. – Нижний Новгород : Изд-во НГУ, 2000. – 235 с.
167. Махлаюк А.В. Войсковая клиентела в позднеереспубликанском и раннеимперском Риме / А.В.Махлаюк // ВДИ. – 2005. – № 3. – С.36-57.
168. Махлаюк А.В. Идеи и подходы исторической антропологии в изучении римской армии / А.В.Махлаюк // Древнее Средиземноморье: религия, общество, культура. – М. : ИВИ РАН, 2005. – С.83-113.
169. Махлаюк А.В. Подвластный сын на военной службе patria potestas, peculium castrense и социальный статус римских легионеров в эпоху Империи / А.В.Махлаюк // ВДИ. – 2007. – № 1. – С.130-143.
170. Махлаюк А.В. Римская императорская армия в контексте социальной истории / А.В.Махлаюк // ВДИ. – 2002. – № 3. – С.130-154.
171. Махлаюк А.В. Римские войны: под знаком Марса / А.В.Махлаюк. – М. : Ладомир, 2003. – 423 с.
172. Махлаюк А.В. Солдаты Римской империи: традиции военной службы и воинская ментальность / А.В.Махлаюк. – СПб. : Изд-во СПбГУ-Акра, 2006. – 440 с.
173. Машкин Н.А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность / Н.А.Машкин. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949. – 687 с.
174. Межеричкий Я.Ю. «Республиканская монархия»: метаморфозы идеологии и политики императора Августа / Я.Ю.Межеричкий. – Москва ; Калуга : Изд-во Калужского гос. ун-та им. К.Э.Циолковского, 1994. – 442 с.

175. Мерчинг Г. Император Тиберий / Г.Мерчинг. – Варшава, 1881. – 112 с.
176. Мішко С. Нарис ранньої історії Руси-України / С.Мішко. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1981. – 345 с.
177. Моммзен Т. История Рима: в 5 т. / Т.Моммзен ; пер. с нем. под. ред. С. Ковалева и Н.Машкина. – М. : АСТ-Фолио, 2001. – Т. I. – 523 с.; 1993. – Т. III. – 520 с.; 2002. – Т. IV. – 574 с.; 2002. – Т. V. – 749 с.
178. Моммзен Т. История римских императоров / Т.Моммзен ; пер. с нем. Т.А. Орестовой. – СПб. : Ювента, 2002. – 628 с.
179. Мочи А. К вопросу о периодизации раннесарматской эпохи / А.Мочи // *Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae*. – 1954. – № 4. – С. 121-134.
180. Неedly З. История чешского народа : в 2 т. / З.Неedly. – М. : Учпедгиз, 1952. – Т. 1. Чехия в древнейшие времена. – С.207-236.
181. Нетушиль И.В. Краткое обозрение разработки римской истории / И.В. Нетушиль // Записки имп. Харьковского ун-та, 1916. – X., 1916. – 376 с.
182. Парфенов В.Н. Император Цезарь Август: армия, война, политика / В.Н. Парфенов. – СПб. : Алетей, 2001. – 278 с.
183. Парфенов В.Н. Рим от Цезаря до Августа: очерки социально-политической истории / В.Н.Парфенов ; под ред. В.Г.Боруховича. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 147 с.
184. Петречко О.М. Зовнішня політика Римської імперії в I ст. н.е. / О.М. Петречко. – Львів : Вид-во ЛДУ ім. І.Франка, 1998. – 102 с.
185. Петречко О. Оцінка Тіберія у творчості Михайла Драгоманова / О. Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип. II. – С.103-107.
186. Петречко О. Розвиток політичної системи Римської імперії в епоху зародження християнства / О.Петречко // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України. – Острог, 1996. – Кн. 2. – С. 87-92.
187. Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від “відновленої” Республіки до сенатської монархії / О.М. Петречко. – Львів : Вид-ий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.
188. Попова Т.М. Проблема формирования историографии как научной дисциплины: традиционные подходы и новые модели / Т.М.Попова // Записки исторического факультета Одесского гос. ун-та. имени И.И.Мечникова. Историография и специальные исторические дисциплины. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С.3-45.
189. Протасова С.И. Плутарх «Избранные биографии» / С.И.Протасова // ВДИ. – 1946. – № 1. – С.161-166.
190. Прохненко И.А. Дакийское войско I в. до н.э. – начала II в. н.э. / И.А. Прохненко // *Sarmatika-Karpatika*. – Давня історія українців і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С.124-128.
191. Разин Е.А. История военного искусства XXXI в. до н.э. – VI в. н.э. / Е.А. Разин. – СПб. : Полигон, 1999. – 560 с.
192. Ранович А.Б. Восточные провинции Римской империи в I-III вв. / А.Б. Ранович. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1949. – 264 с.

193. Рафалович И.А. Славяне VI-IX вв. Днестровско-Карпатских землях в освещении зарубежной историографии / И.А.Рафалович // Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван. – Кишинев, 1983. – С.35-47.
194. Ременников А.М. Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275-279 гг. н.э. / А.М.Ременников // ВДИ. – 1964. – № 4. – С.131-138.
195. Ременников А.М. Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н.э. / А.М.Ременников // Античное общество ; под ред. Т.В.Блаватской и др. – М. : Изд-во АН СССР, 1967. – С.54-69.
196. Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н.э. / А.М.Ременников. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С.188-201.
197. Ременников А.М. Вестготы и Римская империя накануне нашествия гуннов / А.М.Ременников // ВДИ. – 1967. – № 1. – С.95-106.
198. Рикман Э. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры / Э.Рикман. – М. : Наука, 1975. – 275 с.
199. Римские древности / под ред. И.В.Алферовой. – Смоленск : Русичи, 2001. – 470 с.
200. Рожанский И.Д. История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи / И.Д.Рожанский. – М. : Наука, 1988. – 448 с.
201. Ростовцев М.И. Общество и хозяйство Римской империи : в 2 т. / М.И. Ростовцев, пер. с нем. – СПб. : Наука, 2000. – Т. I. – 400 с.; 2001. – Т. II. – 413 с.
202. Ростовцев М.И. Рождение Римской империи / М.И.Ростовцев. – М. : Книжная находка, 2003. – 160 с.
203. Ростовцев М.И. Эллинизация и иранство на юге России / М.И.Ростовцев. – Петроград, 1918. – 185 с.
204. Рубцов С.М. Легионы Рима на Нижнем Дунае: военная история римско-дакийских войн / С.М.Рубцов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2003. – 256 с.
205. Сапрыкин С.Ю. Из истории Понтийского царства Полемонидов (по данным эпиграфики) / С.Ю.Сапрыкин // ВДИ. – 1993. – № 2. – С.25-49.
206. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: государство греков и варваров в Причерноморье / С.Ю.Сапрыкин. – М. : Наука, 1996. – 320 с.
207. Свиридова И.Н. Восстание 34-33 гг. до н.э. на Среднем Дунае / И.Н. Свиридова // Из истории античного общества. – Горький : Изд-во Горьковского гос. ун-та, 1979. – С.110-121.
208. Свиридова И.Н. Иллирийские племена в конце I века до н.э. – в начале I века н.э. / И.Н.Свиридова // Учёные записки МГПИ им. В.И.Ленина. Из истории древнего мира. – М. : Издание МГПИ им. Ленина, 1960. – № 153. – С. 31-44.
209. Севастьянова О.И. Аппиан и его «Римская история» / О.И.Севастьянова // ВДИ. – 1950. – № 2. – С.253-263.
210. Сергеев В.С. История древнего Рима: культурно-исторический очерк в научно-популярном изложении / В.С.Сергеев. – М. : ОГИЗ, 1922. – 345 с.

211. Сергеев В.С. Очерки по истории древнего Рима : в 2 ч. / В.С.Сергеев. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 829 с.
212. Сергеев В.С. Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме / В.С.Сергеев // ВДИ. – 1940. – № 2. – С.78-85.
213. Сергеев И.П. О “классификации” правителей Римской империи периода кризиса III в. / И.П.Сергеев // Вісник Харківського ун-ту. – 2000. – № 485. – С. 32-39.
214. Сергеев И.П. Образ римского императора Галлиена в его жизнеописании и в историографии / И.П.Сергеев // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. Харківський історіографічний збірник. – Х. : НМЦ «СД», 2003. – Вип. 6. – С.72-75.
215. Сергеев И.П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории / И.П.Сергеев. – Х. : Майдан, 1999. – 224 с.
216. Сергеев И.П. Советская историография 50-80-х годов о кризисе III века в Римской империи / И.П.Сергеев // Вестник Харьковского ун-та. Серия : История. – Вып. 22 (№ 316). – Х. : Изд-во при ХГУ издательского объединения «Вища школа», 1988. – С.85-91.
217. Сергеенко М.Е. О Плинии Младшем / М.Е.Сергеенко // Письма Плиния Младшего. – М. : Наука, 1984. – С.274-282.
218. Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего / М.В.Скржинская. – К. : Наукова думка, 1977. – 126 с.
219. Стратановский Г.А. Страбон и его «География» / Г.А.Стратановский // Страбон. География. – М. : Олма-Пресс Инвест, 2004. – С.5-22.
220. Стручалина К.А. Социально-политический кризис Римской империи: (конец II в. н.э.) / К.А.Стручалина. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1979. – 245 с.
221. Суровенков Д.И. Nermus или Thermodon? (по поводу одного фрагмента у Помпония Мелы: De Chorogr. I.89) / Д.И.Суровенков // ВДИ. – 2007. – № 2. – С.185-190.
222. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В.Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С.85-91.
223. Тюменев А.И. История античных рабовладельческих обществ / А.И. Тюменев. – Москва ; Ленинград : ОГИЗ, 1935. – 124 с.
224. Утченко С.Л. Древний Рим: события, люди, идеи / С.Л.Утченко. – М. : Наука, 1969. – 295 с.
225. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики / С.Л.Утченко. – М. : Наука, 1965. – 287 с.
226. Утченко С.Л. Племена Западной и Юго-Восточной Европы (VI-I вв. до н.э.) / Т.В.Блаватская, С.Л.Утченко, Е.М.Штаерман // Всемирная история : в 10 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 2. – С.141-148.
227. Утченко С.Л. Римская армия в I веке до н.э. / С.Л.Утченко // ВДИ. – 1962. – № 4. – С.30-48.
228. Утченко С.Л. Становление Римской империи и проблема социальной революции / С.Л.Утченко // ВДИ. – 1964. – № 7. – С.45-58.

229. Утченко С.Л. Факт и миф в истории / С.Л.Утченко // ВДИ. – 1998. – № 4. – С.4-15.
230. Утченко С.Л. Юлий Цезарь / С.Л.Утченко. – М. : Мысль, 1976. – 365 с.
231. Федоров Г.Б. Археология Румынии / Л.Л.Полевой, Г.Б.Федоров. – М. : Высш. шк., 1973. – 411 с.
232. Федоров Г.Б. Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. / Г.Б.Федоров. – М. : Наука, 1960. – 342 с.
233. Федоров Г.Б. "Царства" Буребисты и Децебала: союзы племен или государства? (I в. до н.э. – начало II в. н.э.) / Г.Б.Федоров, Л.Л.Полевой // Вопросы истории. – 1984. – № 7. – С.59-80.
234. Федорова Е.В. Императорский Рим в лицах / Е.В.Федорова. – М. : Изд-во МГУ им. М.В.Ломоносова, 1979. – 462 с.
235. Федорова Е.В. Латинские надписи / Е.В.Федорова. – М. : Изд-во МГУ им. М.В.Ломоносова, 1976. – 178 с.
236. Ферреро Г. Величие и падение Рима : в 4 т. / Г.Ферреро ; пер. с франц. А.А. Захарова. – М. : Наука, 1998-1999. – 975 с.
237. Ферреро Г. Юлий Цезарь / Г.Ферреро ; пер. с итал. А.Захарова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 576 с.
238. Фиц Й. Римская Паннония / Й.Фиц // Археология Венгрии. – М. : Наука, 1986. – С.237-277.
239. Фрейберг Л.А. «Моралии» Плутарха / Л.А.Фрайберг // ВДИ. – 1976. – № 3. – С.217-230.
240. Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки / Э.Д.Фролов. – СПб. : Изд-во СПбГУЭ, 1999. – 144 с.
241. Холонюк Т.В. Германські племена та їх взаємовідносини з Римською імперією в I-II ст. н.е. / Т.В.Холонюк // Carpatika-Карпатика. Давня історія українців і суміжних регіонів. – Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 2001. – Вип. 13. – С.176-183.
242. Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (племена липицької культури) / В.М.Цигилик. – К. : Наукова думка, 1975. – 215 с.
243. Чаплыгина Н.А. Население днестровско-карпатских земель и Рим в II – начале III вв. н.э. / Н.А.Чаплыгина. – Кишинев : Штиинца, 1990. – 153 с.
244. Чаплыгина Н.А. Римляне на Дунае (I-III века нашей эры) / Н.А.Чаплыгина. – Кишинев : Штиинца, 1990. – 115 с.
245. Шифман И.Ш. Цезарь Август / И.Ш.Шифман. – Ленинград : Наука, 1990. – 200 с.
246. Штаерман Е.М. «Scriptores Historiae Augustae» как исторический источник / Е.М.Штаерман // ВДИ. – 1957. – № 1. – С.233-245.
247. Штаерман Е.М. Кризис III века в Римской империи / Е.М.Штаерман // Вопросы истории. – 1977. – № 5. – С.142-156.
248. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи / Е.М.Штаерман. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 512 с.
249. Штаерман Е.М. Латинские надписи, опубликованные в 1949-1954 годах / Е.М.Штаерман // ВДИ. – 1956. – № 2. – С.111-127.

250. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в эпоху империи / Е.М.Штаерман // История Европы. Древняя Европа. – М. : Наука, 1989. – Т. I. Древняя Европа. – С.575-587.
251. Штаерман Е.М. Светоний и его время / Е.М.Штаерман // Светоний. Жизнь двенадцати цезарей. – М. : Наука, 1993. – С.11-17.
252. Штаерман Е.М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае / Е.М.Штаерман // ВДИ. – 1946. – № 3. – С.256-269.
253. Шустов В.Е. Войны и сражения древнего мира / В.Е.Шустов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 350 с.
254. Эк В. Император как глава войска: военные дипломы и императорское управление / В.Эк // ВДИ. – 2004. – № 3. – С.28-58.
255. Alföldi A. Die Roxolanen in der Walachei / A.Alföldi // Bericht über den VI intern. Kongress für Archäologie. – Berlin, 1939-1940. – S.54-78.
256. Alföldi A. Zur Geschichte des Karpalenbeckens im I. Jahrhundert vor Chr. / A. Alföldi. – Berlin ; Leipzig : Springer, 1942. – S.525-567.
257. Alföldi A. Hasta-Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereignty in Rome / A.Alföldi // American Journal of Archeology. – 1959. – Vol. 63. – № 1. – P.1-27.
258. Alföldi G. Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior / G. Alföldi // Epigraphische Studien. – Düsseldorf, 1964. – Bd. 6. – S.76-93.
259. Alföldi G. Die Legionslegaten der Römischen Rheearmeen / G.Alföldi // Epigraphische Studien. – Köln ; Graz, 1967. – Bd. 5. – S.107-119.
260. Alföldi G. Noricum / Géza Alföldi. – London ; Boston : Ginn & Co., 1974. – 234 p.
261. Alföldi G. Das Heer in der Socialstruktur des roemisches Kaiserreiches / Géza Alföldi // Roemische Heeresgeschichte. – Amsterdam : Gieben, 1987. – P.123-147.
262. Alföldi G. De Statu Praesenti Corporis Incriptionum Et De Laboribus Futuris Ad Id Petrinentibus / Géza Alföldi // Epigraphica. – 1995. – Vol. LVII. – P.292-295.
263. Alföldi G. Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen / Géza Alföldi. – Bonn : Rhein-Fried Wilhelms Universitat, 1977. – 344 S.
264. Balla L. Some problems of the history of Dacia in Severian age / L.Balla // Acta Classica Universitatis Debreceniensis. – Debrecen, 1970. – Vol. 6. – P.41-50.
265. Benea D. Din istoria militara a Moesiei Superior si a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia si legiunea IV-a Flavia / D.Benea. – Cluj-Napoca : Universitatea Babeş-Bolyai, 1983. – 256 p.
266. Bernstein I. Flavius Josephus, his time and his critics / I.Bernstein. – New York : The Macmillan Company, 1938. – XVI+366 p.
267. Betz A. Untersuchungen zur Militaergeschichte der roemischen Provinz Dalmatien / A.Betz. – Wien : Beck, 1938. – 285 S.
268. Betz A. Aus osterreich romischer vergangenheit / A.Betz, E.Weber. – Wien : Heyne, 1990. – 324 S.
269. Biernacka-Lubanska M. The Roman and Early – Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace / M.Biernacka-Lubanska. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1982. – 247 s.

270. Birley A.R. *The fasti of Roman Britain* / A.R.Birley. – Oxford : Blackwell, 1982 . – 432 p.
271. Birley A.R. *Hadrian: the restless emperor* / A.R.Birley. – London ; New York : New English Library ; New American Library, 1999. – 398 p.
272. Birley E. *Senators in the Emperor's Service* / Eric Birley. – London : Proceedings of the British Academy, 1953. – 280 p.
273. Birley E. *The Roman Army* / Eric Birley. – Amsterdam : Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1988. – 457 p.
274. Campbell J.B. *The Emperor and the Roman Army* / J.B.Campbell. – Oxford : Oxford University Press, 1984. – 490 p.
275. Campbell J.B. *The Roman Army, 31 BC – AD 337 a sourcebook* / J.B.Campbell . – London : Routledge, 1994. – XIX+272 p.
276. Campbell J.B. *Who were the "viri militares"?* / J.B.Campbell // *Journal of the Roman Studies*. – 1975. – № 65. – P.11-31.
277. Campbell J.B. *War and Society in Imperial Rome, 31 BC – AD 284* / J.B. Campbell. – London ; New York : Routledge, 2002. – 224 p.
278. Crişan I.H. *Burebista and his time* / I.H.Crişan. – Bucureşti : Editura Universitatea din Bucureşti, 1978. – 531 p.
279. Daicoviciu C. *Burebista: roi des Daces* / C.Daicoviciu // *Revue Roumaine d' Histoire*. – 1980. – Vol. XIX, 2-3. – P.142-154.
280. Daicoviciu C. *Dacia de la Burebista la cucerirea Romana* / C.Daicoviciu. – Cluj-Napoca : Editura Universitatea din Babeş-Bolyai, 1972. – 234 p.
281. Daicoviciu C. *Dacia capta: Zur Frage der Eroberung und und ursprünglichen Organisation Dakiens* / C.Daicoviciu // *Klio*. – 1960. – Bd. 38. – S.172-185.
282. Davidson J.K. *The Barracks of the Roman Army* / J.K.Davidson // *Bonner Jahrbuecher*. – 1992. – № 192. – P.653-659.
283. Davies R. *Joining the Roman Army* / R.Davies // *Bonner Jahrbuecher*. – 1969. – № 170. – P.208-233.
284. Davies R. *Service in the Roman Army* / R.Davies. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 1989. – 224 p.
285. *Der römische Limes in Ungarn* / red. J.Fitz. – Szekesfehervar : Intermix, 1976. – 345 S.
286. Devijver H. *Prosopographia militarium equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Vol. I-III* / H.Devijver. – Leuven : Katholieke Universiteit Leuven, 1976. – 297 p.
287. *Die Germanen: Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Bd. 1. Von der Anfängen bis zum 2 Jahrhundert unserer Zeitrechnung*. – Berlin : Springer, 1978. – 435 S.
288. Dobias J. *King Marobodus as a Politician* / J.Dobias // *Klio*. – 1960. – Bd. 38. – S.154-167.
289. Dobias J. *Wo lagen die Wohnsitze der Markomannen* / J.Dobias // *Historia*. – Praha, 1960. – Bd. 11. – S.160-173.
290. Dobó Á. *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinciale Verwaltung* / Dobó Árpád. – Budapest : Budapestini Academia Scientiarum Hungaricae, 1968. – 168 p.

291. Dobó Á. *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes* / Dobó Árpád. – Budapest : Budapestini Academia Scientiarum Hungaricae, 1975. – 191 p.
292. Dobson B. *Die Primipilares* / B.Dobson. – Koeln ; Bonn : März, 1978. – 185 S.
293. Dobson B. *The "Rangordnung" of the Roman Army* / D.Breeze, B.Dobson. *Roman Officers and Frontiers*. – Stuttgart : Franz Steiner, 1993. – S.129-142.
294. Domaszewski A. *Die Rangordnung des roemischen Heeres* / A.Domaszewski. – Koeln ; Graz : Klaus Wagenbach Publishers, 1967. – 210 S.
295. Domaszewski A. *Die Tierbilder der Signa* / A.Domaszewski // *Abhandlungen zur Roemischen Religion*. – Leipzig ; Berlin : W.Kohlhammer, 1909. – S.1-16.
296. Domaszewski A. *Geschichte der Römischen Kaiser* / A.Domaszewski. – Leipzig : Teubner, 1914. – 165 S.
297. Eck W. *Senatoren von Vespasian bis Hadrian* / W.Eck. – München ; Köln : Beck, 1970. – 235 S.
298. Ferenczi S. *Cercetari si rezultate noi pe limesul Daciei Intercarpaticice* / S. Ferenczi // *Apulum*. – 1973. – T. 11. – P.123-222.
299. Ferenczi S. *Neue Forshunsergebnisse uber den Limes des Interkarpatishen Daziens* / S.Ferenczi // *Dacia*. – 1974. – T. 18. – P.127-136.
300. Filip J. *Die keltische Zivilization und ihre Erbe* / J.Filip. – Praha : Academia, 1961. – 341 s.
301. Filip J. *Keltové ve Středni Evropě* / J.Filip. – Praha : Academia, 1956. – 552 s.
302. Fink R.O. *Roman Military Documents of Papyrus* / R.O.Fink. – Cleveland : The Lawbook Exchange, 1971. – 452 p.
303. Fink R.O. *Hunts Pridianum: British Museum Papyrus 2851* / R.O.Fink // *Journal of the Roman Studies*. – 1958. – № 48, 1/2. – P.97-115.
304. Fitz J. *A Military history of Pannonia from Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180-233)* / J.Fitz // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Budapest, 1962. – T. 14/1. – P.98-175.
305. Fitz J. *Pannonien und Klientel-Staaten an den Donau* / J.Fitz // *Alba Regia*. – Székesfehérvár : Intermix, 1963-1964. – S.73-98.
306. Fitz J. *Honorific titles of Roman military units in the 3 century* / J.Fitz. – Bonn : Rhein-Fried Wilhelms Universitat, 1983. – 327 S.
307. Forni G. *Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei prime tre secoli dell'Impero* / G.Forni // *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 1. – Rome : The Roman Mail Office, 1961. – P.339-391.
308. Forni G. *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano* / G.Forni. – Milano ; Roma : L'Erma di Bretschneider, 1953. – 276 p.
309. Franke T. *Die Legionslegaten der roemischen Armee in der Zeit von Augustus bis Traian* / T.Franke. – Bochum : Peter Hammer Verlag, 1991. – 350 S.
310. Gerov B. *Zwei neugefundene Militaridiplome aus Nordbulgarien* / B.Gerov // *Klio*. – 1959. – Bd. 37. – S.203-221.
311. Gnirs A. *Beitrage zur Geschichte und Geographi Bohmens und Mahrens in der Zeit des Imperium Romanum* / A.Gnirs. – Bonn ; Badgodesberg : Rhein-Fried Wilhelms Universitat, 1976. – 255 S.

312. Gobl R. Der römische Geldverkehr im Limesbereich / R.Gobl // Der römische Limes in Österreich. – Wien : G&G, 1989. – S.29-42.
313. Graf A. Übersicht der antiken Geographie von Pannonien / A.Graf. – Budapest : Stock, 1936. – 241 S.
314. Gruen E.S. The Imperial Policy of Augustus / E.S.Gruen // Between republic and empire: interpretations of Augustus and his principate ; ed. K.Raaflaub and M. Toher. – Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 1990. – P.411-425
315. Gudea N. The Defensive System of Roman Dacia / N.Gudea // Britannia. – 1979 . – Vol. 10. – P.63-87.
316. Hachmann R. Die Germanen / R.Hachmann. – München : Beck, 1978. – 345 S.
317. Hantsch H. Die Geschichte Österreich / H.Hantsch. – Graz ; Wein ; Köln : Rüberhände, 1969. – Bd. 1. – 262 S.
318. Harl O. Vindobona. Das romische Wien / O.Harl. – Wien : G&G, 1979. – 143 S.
319. Harmatta J. Studies in history and language of the Sarmatians / J.Harmatta // Acta Antiqua et Archaeologica. – Budapest, 1970. – Vol. 13. – P.41-55.
320. Herzig H. Rzymskie kamienie milowe z Italii / H.Herzig. – Poznań : Poznańskie towarzystwo naukowe, 1996. – 231 s.
321. Hoffiler V. Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva / V.Hoffiler // Vjesnik za Historiju i Arheologiju Dalmatinsku. – 1910. – № 11. – S.145-240; 1912. – № 12. – S.16-123.
322. Ilakovac B. Burnum II. Der roemische Aquadukt Plavno Polje / B.Ilakovac. – Wien : Bertelsmann Springer S+B Media, 1984. – 375 S.
323. Isaac B. The limits of empire: the Roman army in the East / B.Isaac. – Oxford : At the Clarendon Press, 1990. – 492 p.
324. Istoria Romîniei. – Bucureşti : Editura Academiei Republicii Socialiste România , 1960. – Vol. I. – 620 p.
325. Izvoare privind istoria Romîniei / red. I.Crişan. – Bucureşti : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1964. – Vol. I. – 791 p.
326. Jaczynowska M. Historia starożytnego Rzymu / M.Jaczynowska. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1986. – 416 s.
327. Jobst W. Privinzhauptstadt Carnuntum / W.Jobst. – Wien : Libro, 1983. – 247 S.
328. Junkelmann M. Die Legionen des Augustus. Der roemische Soldat im archaeologischen Experiment / M.Junkelmann. – Mainz : Rimbaud, 1986. – 235 S.
329. Keppie L. Colonisation and Veteran Settlement in the First Century A.D. / L. Keppie // Papers of the British School at Rome. – 1984. – Vol. 7. – P.106-114.
330. Kiepert H. Formae orbis antiqui / H.Kiepert. – Berlin : W.Kohlhammer, 1893-1914. – Bd. I-II. – 437 S.
331. Klauss M. Untersuchungen zu den principales des roemische Heeres von Augustus bis Dioclezian / M.Klauss. – Bochum : Phonix und Thalia, 1973. – 452 S.
332. Kloss J. Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und Rechtlichen Stellung im 1 und 2. Jahrhundert n. Chr. / J.Kloss. – Brceslau : Verbrecher, 1934. – 243 S.
333. Koestermann E. Die Feldzuge des Germanicus im 14-16 Jhr. n. Chr. / E. Koestermann // Historia. – 1957. – Bd. VI. – S.429-478.

334. Koestermann E. Die Mission des Germanicus in Orient / E.Koestermann // *Historia*. – 1958. – Bd. VII. – S.331-375.
335. Koestermann E. Die unsichtbaren Grenzen des Römischen Kaiserreiches / E. Koestermann // *Staaten-Völker-Mannar aus der Geschichte des Altertums*. – Leipzig : Das Wunderhorn, 1934. – S.96-116.
336. Koestermann E. Römische Geschichte / E.Koestermann. – Stuttgart : Franz Steiner, 1977. – Bd. II. – 279 S.
337. Koestermann E. Der Pannonisch-dalmatische Krieg der Jahre 6-9 n. Chr. / E. Koestermann // *Klio*. – 1925. – Bd. 19. – S.313-346.
338. Kolnik T. Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum / T.Kolnik // *Slovenská Archeologia*. – 1963. – № 11. – S. 335-352.
339. Kolnik T. Doba rimska a doba stachovania narodov / T.Kolnik // *Slovenská Archeologia*. – 1980. – № 28. – S.197-212.
340. Kraft K. Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau / K.Kraft. – Bern : Universität Bern, 1951. – 264 S.
341. Ladamirski A. Stosunki dacko-rzymskie w epoce wczesnego cesarstwa / A. Ladamirski // *Acta Universitatis Wratislaviensis*. – 1963. – № 11. – S.27-89.
342. Le Bohec Y. La troisième légion Auguste / Y.Le Bohec. – Paris : CNRS, 1989. – 632 p.
343. Le Bohec Y. The Imperial Army / Y.Le Bohec. – London : Routledge, 2000. – 304 p.
344. Lenguel A. The Archeology of Roman Pannonia / A.Lenguel. – Lexington ; Budapest : Budapestini Academia Scientiarum Hungarica, 1980. – 314 p.
345. Lennartz K. Zwischeneuropa in den Geographischen Vorstellungen und Kriegführung der Römer in der Zeit von Caesar bis Marcus Aurelius / K.Lennartz. – Bonn : Rhein-Friedrich-Wilhelms-Universität, 1969. – 282 S.
346. Luttwak E.N. The Grand Strategy of the Roman Empire: from the First Century A.D. to the Third / E.N.Luttwak. – Baltimore ; London : The Johns Hopkins University Press, 1976. – XIV+255 p.
347. MacMullen R. The Roman Legion as a Society / R.MacMullen // *Historia*. – 1984. – Bd. 33. – S.440-456.
348. MacMullen R. Soldier and Civilian in the Late Roman Empire / R.MacMullen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1963. – 221 p.
349. Macrea M. Burebista 51 celti de la Dunarea de mijloc / M.Macrea // *Studia Źródłoznawcze*. – 1956. – № 1-2. – P.107-121.
350. Macrea M. Viăta în Dacia Romana / M.Macrea. – București : Editura Universitatea din București, 1969. – 211 p.
351. Mann J. Honesta missio from the Legions / J.Mann // *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit* ; hg. G.Alföldy, B.Dobson, W.Eck. – Stuttgart : Stuttgart Universität, 2000. – S.152-167.
352. Mann J. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate / J. Mann. – Stuttgart : Stuttgart Universität, 1983. – 195 S.
353. Marquardt J. Römische Staatsverwaltung / J.Marquardt. – Leipzig : Teubner, 1876. – Bd. II. – 547 S.

354. Marsh F.B. *The Reign of Tiberius* / F.B.Marsh. – London : K.Paul, Trench, Trubner & Co., 1931. – VII+329 p.
355. Meduna J. *Das keltische Oppidum Stare Hradisko in Mähren* / J.Meduna // *Germania*. – 1970. – Bd. 48. – S.34-59.
356. Meyer Edm. *Untersuchungen über die Schlacht im Teutohurger Walds* / E. Meyer. – Berlin : W.Kohlhammer, 1893. – 212 S.
357. Meyer H.D. *Die Aussenpolitik des Augustus und die Augusteische Dichtung* / H.D.Meyer. – Köln : Mairisch, 1961. – 108 S.
358. Mierow C.C. *Two Roman Emperors* / C.C.Mierow // *The Classical Journal*. – XXXVI. – 1941. – № 5. – P.259-274.
359. Millar F. *A study of Cassius Dio* / Fergus Millar. – Oxford : At the Clarendon Press, 1964. – 239 p.
360. Millar F. *The Roman Empire and its neighbours* / Fergus Millar. – London : Humphrey Milford, 1967. – 472 p.
361. Mócsy A. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu Markommanenkriegen* / A. Mócsy. – Budapest : Academia Scientiarum Hungaricae, 1959. – 196 S.
362. Mócsy A. *Die Vorgeschichte Obermoesiens im hellenistisch römische Zeitalter* / A.Mócsy // *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1966. – № 14/1-2. – S.99-121.
363. Mócsy A. *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* / András Mócsy. – Budapest : Academia Scientiarum Hungaricae, 1970. – 230 S.
364. Mócsy A. *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman empire* / András Mócsy. – London ; Boston : Ginn & Co., 1974. – 453 p.
365. Mócsy A. *Zu den Auxiliarvici in Pannonien* / András Mócsy // *Studien zur antiken Sozialgeschichte*. – Köln ; Wien, 1980. – S.365-373.
366. Mócsy A. *Pannonia* / A.Mócsy // *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. – Stuttgart : J.B.Metzler, 1962. – Bd. IX. – Col. 531-708.
367. Mócsy A. *Pannonia* / A.Mócsy. – Budapest : Academia Scientiarum Hungaricae, 1959. – 340 p.
368. Mócsy A. *Pannonia régészeti kézikönyve* / A.Mócsy, J.Fitz. – Budapest : Academia Scientiarum Hungaricae, 1990. – 386 old.
369. Mommsen Th. *Die Conscriptionsordnung der roemischen Kaiserzeit* / Th. Mommsen // *Gesammelte Schriften*. – Berlin, 1910. – Bd. VI. – S.43-69.
370. Mommsen Th. *Die Oertlichkeit der Varusschlacht* / Th.Mommsen. – Berlin : W. Kohlhammer, 1885. – 350 S.
371. Mrozewicz L. *Arystokracja municipalna w rzymskich prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie wczesnego Cesarstwa* / Leszek Mrozewicz. – Poznań : Poznańskie towarzystwo naukowe, 1989. – 396 s.
372. Mrozewicz L. *Roman Military Settlements in Lower Moesia (I-III Cent.)* / Leszek Mrozewicz // *Archeologia*. – 1982. – № 33. – S.79-105.
373. Mrozewicz L. *Rozwoj ustroju municypalnego a postepy romanizacji w Mezji Dolnej* / Leszek Mrozewicz. – Poznań : Poznańskie towarzystwo naukowe, 1982. – 420 s.

374. Nack E. Germanien. Länder und Völker der Germanen / E.Nack. – Wien ; Heidelberg : Tropen, 1977. – 387 S.
375. Nelson N. The Value of Epigraphic Evidence in the interpretation of Latin Historical Literature / N.Nelson // *The Classical Journal*. – XXXVII. – 1942. – № 5. – P.281-290.
376. Niese B. Zur Chronologie des Josephus II. Die römischen Kaiserjahre / B.Niese // *Hermes*. – XXVIII. – 1893. – S.208-216.
377. Oliva P. Pannonie a počátky krize Rímskeho imperia / P.Oliva. – Praha : Academia, 1959. – 332 s.
378. Parker H.D. The Roman Legions / H.D.Parker. – New York : Meridian books, 1958. – 294 p.
379. Pârvan V. Getica. O protoistorie a Daciei / V.Pârvan. – București : Editura Academiei Române, 1926. – 195 p.
380. Patsch C. Beiträge zur Völkerkunde von Süd-osteuropa: der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan / C.Patsch // *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften : philosoph., hist. kl.* – Wien ; Leipzig, 1937. – Bd. 217. – Abt. 1. – S.5-123.
381. Patsch C. Beiträge zur Völkerkunde von Süd-osteuropa: bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien / C.Patsch // *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften : philosoph., hist. kl.* – Wien ; Leipzig, 1932. – Bd. 211. – Abt. 1. – S.60-164.
382. Paulsen R. Die Münzprägung der Boier I / R.Paulsen. – Wien ; Leipzig : Das Wunderhorn, 1933. – 235 S.
383. Pelling C. Biographical History? Cassius Dio on the Early Principate / C.Pelling // *Portraits : biographical representation in the Greek and Latin literature of the Roman Empire* ; ed. by M.J.Edwards and S.Swain. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – VII+267 p.
384. Petit P. La Paix romaine / P.Petit. – Paris : Presses Universitaires de France, 1967. – 414 p.
385. Picard G.Ch. Los trophées romains / G.Ch.Picard. – Paris : Albin Michel, 1957. – 290 p.
386. Pippidi D. Tiberius Plautius Aelianus si frontiera Dunarii de Jos in sec. I e.n. / D. Pippidi // *Contribuții la istoria veche a României*. – București : Editura Universitatea din București, 1967. – P.559-561.
387. Planck D. Neue Forschungen zum obergermanischen und raetischen Limes / D. Planck // *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt : Principat*. – Berlin ; New York, 1979. – Bd. 5. – S.79-104.
388. Polaschek E. Oseriates / E.Polaschek // *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. – Stuttgart : J.B.Metzler, 1943. – Bd. XXXVI. – Col. 1579-1580.
389. Potter D.S. Empty Areas and Roman Frontier Policy / D.S.Potter // *American Journal of Philology*. – 1992. – 113 Summer. – P.259-277.
390. Press L. Valetudinarium at Novae and other Roman Danubian Hospitals / L. Press // *Archeologia*. – 1988. – № 34. – S.73-86.

391. Premerstein A. Der Daker- und Germanensieger M. Vinicius (cos. 19 v. Chr.) und seine Enkel (cos. 30 und 45 n. Chr.) / A. Premerstein // *Jahrasch efte des osterr. Archeolog. Instit. in Wien.* – 1904. – Bd. VI. – S.205-227.
392. *Prosopographia imperii Romani: saec. 1-3 / edita consilio et auctoritate Academiae litterarum borussicae* E. Klebs, H. Dessau, P. von Rhoden. – Berolini ; Lipsiae : apud Walter de Gruyter, 1933. – Pars I. – 375 p.
393. Ritterling E. *Legio / E. Ritterling // Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* – Stuttgart : J.B. Metzler, 1923. – Bd. XXIII. – Col. 1186-1328.
394. Ritterling E. *Die Kaiserlichen Beamten und Tropfenkoerper im Roemischen Deutschland unter dem Prinzipat / E. Ritterling, E. Stein.* – Wien : Goldmann, 1932. – 340 S.
395. Russu I. *Castrul si garnizoana romana de la Buciumi (raion Zalau). Contributie la istoria militara a Daciei / Ion Russu // Studii si cercetari de istorie veche.* – București : Editura Universitatea din București, 1959. – Vol. 10. – P.305-319.
396. Sallmann K.G. *Die Geographie des älterem Plinius in ihren Verhältnis zu Varro / K.G. Sallmann.* – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1971. – XII+296 s.
397. Sanders H.A. *Suetonius in the Civil Service under Hadrian / H.A. Sanders // American Journal of Philology.* – LXV. – 1944. – № 2. – P.112-124.
398. Sarnowski T. *Die ritterlichen Tribunen der Legio I Italica / T. Sarnowski // Prosopographica ; hrsg. L. Mrozewicz, K. Ilski.* – Poznań : Poznańskie towarzystwo naukowe, 1993. – S.71-85.
399. Sarnowski T. *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na polnocnym wybrzezu morza Czarnego / T. Sarnowski.* – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988. – 346 s.
400. Saxer R. *Untersuchungen zu den Vexillationen den römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diocletian / R. Saxer // Epigraphische Studien.* – Köln ; Graz, 1967. – Bd. XVIII. – S.20-39.
401. Schmitt M.T. *Die Römische Aussenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr.: friedenssicherung oder expansion? / M.T. Schmitt.* – Bonn : Rhein-Fried Wilhelms Universitat, 1969. – 214 S.
402. Sherk R.K. *The Roman Empire: Augustus to Hadrian / R.K. Sherk.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – 370 p.
403. Shotter D. *Tacitus, Tiberius and Germanicus / D. Shotter // Historia.* – 1968. – Bd. XVII. – S.194-214.
404. Shotter D. *Tiberius Caesar / David Shotter.* – London : Routledge, 2004. – Second ed. – XIII+109 p.
405. Shotter D. *Three notes on Tacitus, Ann., books 1 and 2 / D. Shotter // The Cambridge Ancient History.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1967. – Vol. LXII. – P.107-128.
406. Smith Chr.J. *Tiberius and the Roman Empire / Chr.J. Smith.* – Baton Rouge : Louisiana State University Press, 1942. – V+281 p.
407. Stahl M. *Zwischen Abgrenzung und Integration: die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau / M. Stahl // Chiron.* – 1989. – № 19. – S.285-319.

408. Stein A. Die Reichsbeamten von Dazien / A.Stein. – Budapest : Akademiai Kiado, 1944. – 128 S.
409. Stevenson G.H. The Army and Navy / G.H.Stevenson // The Cambridge Ancient History. – Cambridge : At the university press, 1934. – Vol. X. – P.218-238.
410. Suic M. Noviji natpisi iz Burnuma / M.Suic // Diadora. – 1970. – № 5. – S.3-14.
411. Swoboda E. Carnuntum: seine Geschichte und seine Denkmaler. 4 Ann. / E. Swoboda. – Köln ; Graz : Stroemfeld, 1964. – 290 S.
412. Syme R. Danubian papers / Ronald Syme. – București : Editura Universitatea din București, 1971. – 154 p.
413. Syme R. Lentulus and the Origin of Moesia / R.Syme // Journal of the Roman Studies. – 1934. – Vol. XXIV. – P.105-123.
414. Syme R. Military Geography at Rome / Ronald Syme // Journal of the Roman Studies. – 1988. – Vol. VII. – № 2. – P.227-251.
415. Syme R. Tacitus / R.Syme. – Oxford : At the Clarendon Press, 1958. – Vol. I. – XII+464 p.; Vol. II. – XII+856 p.
416. Syme R. The Augustan Aristocracy / Ronald Syme. – Oxford : At the Clarendon Press, 1986. – 453 p.
417. Syme R. The Lower Danube under Trajan / R.Syme // Journal of the Roman Studies. – 1959. – Vol. XLIX. – P.26-133.
418. Syme R. The northern frontiers under Augustus / R.Syme // The Cambridge Ancient History. – Cambridge : At the university press, 1934. – Vol. X. – P.368-381.
419. Syme R. The Roman Revolution / R.Syme. – Oxford : At the Clarendon Press, 1939. – XI+568 p.
420. Szilagyi J. Les variations des centres de preponderance militaire dans les provinces frontieres de l'empire Romain / J.Szilagyi // Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1953. – № 2. – P.10-129.
421. *Tabula Imperii Romani: Naissus-Dyrrhachion-Scupi-Serdica-Thessalonike. K 34. – Ljubljana : Academia operosorum Labacensis, 1976.*
422. *Tabula Imperii Romani: Aquincum-Sarmizegethusa-Sirmium. L 34. – Budapest : Budapestini Academia Scientiarum Hungaricae, 1968.*
423. *Tabula Imperii Romani: Romula-Durostorum-Tomis. L 35. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969.*
424. Tafel G.L.F. De viae romanorum militaris. Egnatiae parte orientali / G.L.F.Tafel. – Tübingen : Mohr, 1841. – 197 S.
425. Tarn W.W. The War of the East against West / W.W.Tarn, M.P.Charlesworth // The Cambridge Ancient History. – Cambridge : At the university press, 1934. – Vol. X. – P.66-111.
426. Thomson E. The early Germans / E.Thomson. – Oxford : Oxbow books, 1965. – 276 p.
427. Timpe D. Arminius Studien / D.Timpe. – Heidelberg : Heyne, 1970. – 342 S.
428. Točík A. K otazke osidlenia juhozápadneho Slovenska na zlome letopoštu / A. Točík // Slovenská Archeologia. – 1959. – № 11. – Z. 6. – S.800-874.
429. Todd M. The Northern Barbarians 100 BC – AD 300 / M.Todd. – London : UCL Press, 1987. – 255 p.

430. Toth E. Beiträge zur Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus / E. Toth, G.Vekony // *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1970. – Vol. XXII. – № 1-4. – S.126-139.
431. Tudor D. *Corpus Equitum Donaviarum* / D.Tudor. – Leiden : Brill Academic Publishers, 1969-1976. – Vol. I-II. – 873 S.
432. Tudor D. Podurile romane de la Dunarea de Jos / D.Tudor. – București : Editura Universitatea din București, 1971. – 217 p.
433. Tudor D. Sucidava. Une cite daco-romaine et byzantine en Dacie / D.Tudor. – Bruxelles ; Berchem : L'Université libre de Bruxelles, 1965. – 225 S.
434. Tymieniecki K. Państwo swewskie i Słowianie na szerzym tle zagadnień słowiańskich / K.Tymieniecki // *Slavia Antiqua*. – 1960. – Vol. VII. – S.51-65.
435. Ullman B.L. Sine ira et studio / B.L.Ullman // *The Classical Journal*. – Vol. XXXVIII. – 1943. – № 7. – P.417-439.
436. Vetters H. Der römische Limes in Österreich / H.Vetters. – Wien : Libro, 1986. – 265 S.
437. Visy Z. The Border defence of Pannonia / Z.Visy // *Hungarian archeology at the turn of the millenium*. – Budapest : Academiai, 2003. – P.209-215.
438. Vittinghof F. Roemische Kolonisation und Buergerrechtspolitik unter Caesar und Augustus / F.Vittinghof. – Wiesbaden : Blumenbar, 1952. – 320 S.
439. Vladescu C. Armăta romana în Dacia Inferior / C.Vladescu. – București : Editura Universitatea din București, 1983. – 303 p.
440. Vulpe R. La Valachie et la Basse-Moldavie soules Romains / R.Vulpe // *Dacia*. – 1961. – № 5. – P.357-379.
441. Vulpe R. Les getes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains / R.Vulpe // *Dacia*. – 1960. – № 4. – P.313-342.
442. Vulpe R. Munlenia si Moldova de Jos in timpul li Traian in lumina unei noi lecturi a papiriului Hunt / R.Vulpe // *Studii clasice*. – București : Editura Universitatea din București, 1960. – Vol. II. – P.337-353.
443. Wagner W. Die Dislokation der romischen Auxilliaformation in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus / W.Wagner . – Berlin : Walter de Gruyter, 1938. – 226 S.
444. Waters K.H. The Reigh of Traian and its place in contemporary Scholarship (1960-1972) / K.H.Waters // *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt : 2 Principat*. – New York : Penguin books, 1973. – Bd. 2. – P.410-428.
445. Webster Gr. *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.* / Gr.Webster. – Totowa : Barnes & Noble books, 1985. – 343 p.
446. Wellesley K. Tacitus as military historian / K.Wellesley // *Tacitus* ; ed. T.A. Dorey. – London : A. & C. Black Ltd., 1969. – P.75-92.
447. Wheeler E. Methodological Limits and the Mirage of Roman Strategy / Eweret Wheeler // *Journal of Military History*. – 1993. – Vol. 57. – Part I. – № 1. – P.7-41; Part II. – № 2. – P.215-240.
448. Wheeler E. *The Army and the Limes in the East* / Eweret Wheeler // *A companion to the Roman army*. – Oxford : Osprey Publishing, 2007. – P.235-266.
449. Wielowiejski J. Die Kontakte Noricum und Pannoniens mit der nördlichen Völkern im Lichte der römischen Importe / J.Wielowiejski // *Römer und Germanen*

- in Mitteleuropa. – Berlin : Merve, 1976. – S.69-136.
450. Wierschowski L. Die historische Demographie – ein Schlüssel zur Geschichte? Bevölkerungsrückgang und Krise des Römischen Reiches im 3. Jh. n. Chr. / L. Wierschowski // Klio. – Bd. 76. – 1994. – S.355-380.
451. Wilkes J. Boundary Stones in Roman Dalmatia / J.Wilkes // Arheoloski Vestnik. – 1974. – № 25. – P.258-274.
452. Wilkes J. Dalmatia / J.Wilkes. – London : Batsford, 1969. – 198 p.
453. Winkler G. Noricum und Rom / G.Winkler. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1977. – 223 S.
454. Woźniak Z. Osadnictwo celtske w Polsce / Zenon Woźniak. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1970. – 256 s.
455. Woźniak Z. Die Puchov-Kultur. Nitra, 1982 / Z.Woźniak, K.Pieta // Acta Archaeologica Carpathica. – 1985. – Vol. XXIV. – S.227-238.
456. Zajac J. Od Wenetow do Rzymian. Studium epigraphiczno-antropomasticzne (I w. p. n.e. – I w. n.e.) / J.Zajac. – Torun : Książnica, 1991. – 345 s.
457. Zaninovic M. Rimska vojska u razvitku antike na nasoj obali / M.Zaninovic // Materiali IX Kongresu arheologuv Jugoslavije. – Zadar : Sveučilište u Zadru, 1976. – S.169-184.
458. Zyromski M. Untermoesische Legionslegaten im Prinzipat im Vergleich zu anderen Gebieten des Kaiserreiches / M.Zyromski // Prosopographica ; hrsg. L. Mrozewicz, K.Ilski. – Poznań : Towarzystwo naukowe, 1993. – S.32-45.

III. Автореферати дисертацій

459. Бандровский А.Г. Взаимоотношения Римской империи с племенами Карпатского региона в I-III вв. н.э. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / А.Г.Бандровский. – М., 1988. – 14 с.
460. Бобровникова Т.А. Географические книги Плиния Старшего как исторический источник : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / Т.А. Бобровникова. – М., 1986. – 14 с.
461. Великанова Е.Н. Государственно-правовая система принципата при первых преемниках Августа (принципат Тиберия и Калигулы) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / Е.Н.Великанова. – Ярославль, 2007. – 20 с.
462. Вержбицкий К.В. Развитие системы принципата при императоре Тиберии (14-37 гг. н.э.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / К.В. Вержбицкий. – СПб., 2000. – 20 с.
463. Грацианская Л.И. «География» Страбона как исторический источник : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / Л.И.Грацианская. – М., 1982. – 20 с.
464. Евтушенко А.А. Роль армии в романизации провинции Дакия, II-III в. н.э. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03

- «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / А.А.Евтушенко. – М., 1996. – 18 с.
465. Егоров А.Б. Становление и развитие системы принципата : автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / А.Б.Егоров. – СПб., 1992. – 27 с.
466. Князев П.А. Внутренняя и внешняя политика Рима в период правления Тиберия : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / П.А.Князев. – Казань, 2000. – 20 с.
467. Марков К.В. Концепция идеальной монархии в «Римской истории» Диона Кассия : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / К.В.Марков. – Нижний Новгород, 2007. – 20 с.
468. Петречко О.М. Еволюція внутрішньої та зовнішньої політики Римської імперії в I ст. н.е. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.М.Петречко. – Львів, 1998. – 24 с.
469. Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на початку III ст. н.е.: від "відновленої" Республіки до сенатської монархії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О.М.Петречко. – Ужгород, 2010. – 37 с.
470. Попов М.В. Легионы Римской Дакии во II-III вв. н.э. (аспекты организации обороны, участия в провинциальном управлении и строительной деятельности) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / М.В.Попов. – Челябинск, 2007. – 25 с.
471. Рацэ Г.Г. Эвакуация римской провинции Дакия и ее последствия : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / Г.Г.Рацэ. – М., 2002. – 19 с.
472. Самохина Г.С. Полибий: эпоха, судьба, труд : автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего мира) / Г.С.Самохина. – М., 1997. – 51 с.
473. Сердюкова С.Г. Римское общество и императорская власть в эпоху Антонинов : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / С.Г.Сердюкова. – СПб., 2003. – 18 с.
474. Смирнова Е.Л. Принципат Флавиев: императорская власть и римское общество в последней трети I в. н.э. (69-96 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / Е.Л.Смирнова. – СПб., 2002. – 20 с.
475. Ушаков Ю.А. Преторианская гвардия в политической жизни Римской империи в I в. н.э. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / Ю.А.Ушаков. – М., 1992. – 19 с.
476. Федченков Д.А. От Антонинов к Северам: система принципата на рубеже II-III вв. н.э. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец.

07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / Д.А.Федченков. – Великий Новгород, 2006. – 20 с.

477. Щетинин М.Н. Провинциальная политика раннего принципата : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» (История Древнего Рима) / М.Н.Щетинин. – Великий Новгород, 2001. – 20 с.

IV. Довідкова література, підручники, навчальні посібники

478. Балух В.О. Історія Стародавнього Риму : [курс лекцій] / В.О.Балух, В.П. Коцур. – Чернівці : Книги ХХІ, 2005. – 680 с.
479. Балух В.О. Історія античної цивілізації : [підручник] : у 3 т. : Т. II. Стародавній Рим / В.О.Балух. – Чернівці : ТОВ «Наші книги», 2008. – 848 с.
480. Балух В.О. Історичні портрети античності та середньовіччя : [підручник] / В.О.Балух, І.П.Возний, В.П.Коцур. – Чернівці : Книги ХХІ, 2007. – 502 с.
481. Баррелл Р. Все войны Древности: от Каменного века до падения Рима / Рой Баррелл ; ил. Питера Коннолли ; пер. с англ. Н.Эдельмана. – М. : Эксмо, 2009. – 320 с.
482. Бикерман Э. Хронология древнего мира: Ближний Восток и Античность / Э .Бикерман. – М. : Наука, 1975. – 257 с.
483. Брей У. Археологический словарь / У.Брей, Д.Трамп ; пер. с англ., ответств . ред. В.П.Алексеев. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
484. Властелины Рима. Биография римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С.П.Кондратьева, под ред. А.И.Доватура. – СПб. : Алетея , 2001. – 384 с.
485. Военная энциклопедия : в 8 т. / сост. под ред. К.И.Величко, В.Ф.Новицкого и др. – М. : Воениздат, 1994. – Т. 1. – 639 с.; 1995. – Т. 2. – 538 с.; 1997. – Т. 3. – 543 с.; 1999. – Т. 4. – 583 с.
486. Военный энциклопедический словарь / ред. Ю.Т.Аверьянов, Т.А.Арсенюк, В.И.Бормотова, Г.А.Вожжов, В.И.Волкова. – М. : Эксмо. – 2007. – 1024 с.
487. Воронков А.И. Древняя Греция и древний Рим. Библиографический указатель изданий, вышедших в СССР (1895-1959) / А.И.Воронков. – М. : Изд -во АН СССР, 1961. – 265 с.
488. Вэрри Д. Войны античности от Греко-персидских войн до падения Рима / Д .Вэрри ; пер. с англ. Т.П.Баракиной и др. – М. : Эксмо, 2004. – 224 с.
489. Грант М. Римские императоры: биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н.э. – 476 г. н.э. / М.Грант. – М. : Ладомир, 1998. – 250 с.
490. Довідник з історії України (А-Я) : посібн. для навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р.Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
491. Зварич В. Нумізматика. Довідник / В.Зварич, Р.Шуст. – Тернопіль ; Львів : Вид-во “Тернопіль”, 1998. – 464 с.
492. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / за ред. В.М. Литвина та ін. – К. : Вищ. шк., 2002. – 430 с.
493. Історіографічний словник / за ред. С.Посохова. – Х. : Майдан, 2004. – 319 с.

494. Историография античной истории : [учебное пособие] / под ред. В.И. Кузищина. – М. : Высшая школа, 1980. – 416 с.
495. История древнего мира : [учебник] / под ред. В.Дьякова и С.Ковалева. – М. : Учпедгиз, 1956. – 345 с.
496. История древнего мира : [учебник] : в 3 т. / под ред. И.М.Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С.Свенцицкой. – М. : Наука, 1982. – Т. 1: Ранняя древность. – 390 с.; Т. 2: Расцвет древних обществ. – 576 с.; Т. 3: Упадок древних обществ. – 303 с.
497. История древнего Рима : [учебное пособие] / под ред. В.И.Кузищина : 4-е изд. – М. : Высшая школа, 2000. – 335 с.
498. История древнего Рима : [учебное пособие] / сост. К.В.Паневин. – СПб. : Наука, 1998. – 580 с.
499. Клейн Л.С. Археологические источники : [учебное пособие] / Л.С.Клейн. – Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А.А.Жданова, 1978. – 119 с.
500. Ковалев С.И. История Рима : [курс лекций] / С.И.Ковалев ; под общ. ред. Э. Д.Фролова. – Изд. 3-е, исправ. и допол. – СПб. : Изд-во СПбГУ им. А.А. Жданова, 2003. – 345 с .
501. Коннолли П. Греция и Рим: энциклопедия военной истории / Питер Коннолли ; пер. с англ. С.Лопуховой и А.Хромовой. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 320 с.
502. Кравчук А. Галерея римских императоров: Принципат / Александр Кравчук ; пер. с польск. В.С.Селивановой. – Екатеринбург : У-Фактория ; Москва : Астрель, 2010. – 508 с.
503. Кругликова И.Т. Античная археология : [учебное пособие] / И.Т. Кругликова. – М. : Наука, 1984. – 216 с.
504. Кто есть кто в античном мире. Справочник / авторизованный пер. с англ. Редис Бэтти. – М. : Детская книга, 1993. – 319 с.
505. Лисовый И.А. Античный мир в терминах, именах и названиях: словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима / И.А.Лисовый, К. А.Ревяко ; под ред. А.И.Немировского. – Минск : Изд-во Белорусского гос. ун-та, 1997. – 215 с.
506. Лісовий І.А. Античний світ у термінах, іменах і назвах: довідник з історії та культури Стародавньої Греції і Риму / І.А.Лісовий. – Львів : Вид-во при ЛДУ видавничого об'єднання «Вища школа», 1988. – 199 с.
507. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей : в 3 т. / Ф.Любкер. – М. : Астрель, 2001. – 975 с.
508. Машкин Н.А. История древнего Рима : [учебник] / Н.А.Машкин. – М. : Госполитиздат, 1956. – 611 с.
509. Машкин Н.А. История Римской империи : [учебное пособие] / Н.А. Машкин. – М. : Учпедгиз, тип. Изд-ва АН СССР, 1949. – 72 с.
510. Муригіна Н.Ф. Джерела з історії Стародавнього Риму / Н.Ф.Муригіна // Історія стародавнього світу : [підручник]. – К. : Вища школа, 1976. – Ч. 2. – С. 193-204.
511. Немировский А.И. Историография античности : [учебное пособие] / А.И. Немировский. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – 211 с.

512. Очерки по античной историографии : [учебное пособие] / под ред. К.М. Колобовой и Э.Д.Фролова. – Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А.А.Жданова, 1967. – Вып. 1. – 144 с.
513. Рыжов К. Все монархи мира. Греция. Рим. Византия / К.Рыжов. – М. : Ладомир, 1999. – 240 с.
514. Словарь античности / состав. И.Ирмшер и Р.Ионе ; пер. с нем. В. Горбушина и др., ответств. ред. В.Кузицин. – М. : Прогресс, 1989. – 704 с.
515. Советская военная энциклопедия : в 8 т. / глав. ред. комис. Н.В.Огарков, под общей ред. А.А.Гречко. – М. : Воениздат, 1976. – Т. 1. – 543 с.; Т. 5. – 687 с.
516. Советская историческая энциклопедия : в 16 т. / глав. ред. Е.М.Жуков. – М. : Гос. науч. изд-во «Советская Энциклопедия», 1961-1976. – 1963. – Т. 4. – 1072 столб.
517. Советский энциклопедический словарь / глав. ред. А.М.Прохоров. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 1632 с.
518. Суров Е.Г. История древнего Рима : [учебное пособие] / Е.Г.Суров. – Свердловск : Изд-во Уральского гос. ун-та им. А.М.Горького, 1970. – 163 с.
519. Тюменцева Н.Е. Источниковедение истории древней Греции и Рима : [учебное пособие] / Н.Е.Тюменцева, И.О.Тюменцев. – Волгоград : Изд-во Волгоградского ун-та, 2002. – 28 с.
520. Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику : [учебное пособие] / Е.В. Федорова. – М. : Изд-во МГУ им. М.В.Ломоносова, 1982. – 255 с.
521. Фролов Э. Политические деятели античности, средневековья и нового времени / Э.Фролов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ им. А.А.Жданова, 1963. – 246 с.
522. Хафнер Г. Выдающиеся портреты античности: 337 портретов в слове и образе / Г.Хафнер ; пер. с нем., предисл. и ред. Г.Б.Федорова. – М. : Прогресс, 1984. – 311 с.
523. Цаплин М.Н. Всемирная история цивилизаций. Хронологические таблицы: Древний мир. Европа / М.Н.Цаплин. – Ростов-на-Дону : Феникс ; СПб : Северо-Запад, 2006. – 784 с.
524. Шофман А.С. Древний мир в лицах и образах / А.С.Шофман. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1990. – 213 с.
525. Штаерман Е.М. Journal of Roman Studies за 1947-1951 годы / Е.М. Штаерман // ВДИ. – 1953. – № 3. – С.118-130.
526. Щеглов Г.В. Словарь античности / Г.В.Щеглов. – М. : АСТ, 2006. – 415 с.
527. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. / ред. В.Баран, Е.Максимов, А.Смиленко и др. – К. : Наукова думка, 1985. – 151 с.
528. Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung / eds . August Pauly, Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, Kurt Witte, Karl Mittelhaus, Konrat Ziegler. – Stuttgart : J.B.Metzler, 1902. – Bd. III. – Col. 113; 1962. – Bd. IX . – Sp. 534-708.
529. The new Encyclopaedia Britannica / ed. Mortimer Adler. – Chicago : Encyclopaedia Britannica Inc., 1988. – Vol. VII. – 1044 p.
530. Mała encyclopedia wojskowa: 3 tomy wydanie / przewodn. kom. red. Jerzy Bordziłowski. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – Т. 1. – 608 stron; 1970. – Т. 2. – 832 strony; 1971. – Т. 3. – 656 stron.

У. Інтернет-ресурси

531. Археология.РУ. Тексты античных авторов [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.archaeology.ru/antiquity/ant.hist.res.rome>
532. Бібліографічний вступ до античних класичних досліджень (Bibliotheca Classica Selecta (BCS)) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.fusl.ac.be/Files/General/BCS>
533. Бібліографія бібліографії класичних досліджень з антикознавства європейських дослідницьких центрів (Fifth Floor Reading Room Classics Reference Guide) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.lib.uchicago.edu/LibInfo/SourcesBySubject/Classics>
534. Бібліографія основних періодів римської історії, армії, провінцій та кордонів на сайті історичного ф-ту (Watson Library) ун-ту штату Канзас (США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ukans.edu/history>
535. Енциклопедія Марузо (L'Annee Philologique) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.aph.cnrs.fr>
536. История Древнего Рима [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ancientrome.ru>
537. Інтернет-проект античної історії «Персей» (Perseus) ун-ту Tufts в Медфорді , штат Массачусетс (США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.perseus.tufts.edu>
538. Каталог публікацій з античної історії бібліотеки Лозаннського ун-ту (Fac. des lettres de l'Uni/Lausanne) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.unil.ch/BCU>
539. Римская слава [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.roman-glory.com>
540. Центр антиковедення Санкт-Петербурзького державного ун-та [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.centant.pu.ru>